

PRO GEORGIA
JOURNAL OF
KARTVELOLOGICAL
STUDIES

N° 26 — 2016

(Published since 1991)



CENTRE FOR EAST EUROPEAN STUDIES
FACULTY OF ORIENTAL STUDIES UNIVERSITY OF WARSAW
WARSAW 2016

PRO GEORGIA
JOURNAL OF
KARTVELOLOGICAL
STUDIES
N° 26 — 2016

EDITOR-IN-CHIEF
David KOLBAIA

SECRETARY
Sophia JVANIA

EDITORIAL COMMITTEE
Jan MALICKI, Wojciech MATERSKI
Henryk PAPROCKI

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD

Zaza ALEKSIDZE, Professor, National Center of Manuscripts, Tbilisi
Alejandro BARRAL-IGLESIAS, Professor Emeritus,
Cathedral Museum Santiago de Compostela
Jan BRAUN (†), Professor Emeritus, University of Warsaw
Metropolitan ANDREW (GVAZAVA) of Samtavisi and Gori Eparchy
Gocha JAPARIDZE, Professor, Tbilisi State University
Stanisław LISZEWSKI, Professor, University of Lodz
Mariam LORTKIPANIDZE, Professor Emerita, Tbilisi State University
Guram LORTKIPANIDZE, Professor Emeritus, Tbilisi State University
Marek MAŁDZIK, Professor, Maria Curie-Skłodowska University, Lublin
Tamila MGALOBlishvili, Professor, National Centre of Manuscripts, Tbilisi
Lech MRÓZ, Professor, University of Warsaw
Bernard OUTTIER, Professor, University of Geneva
Andrzej PISOWICZ, Professor, Jagiellonian University, Cracow
Annegret PLONTKE-LUENING, Professor, Friedrich Schiller University, Jena
Tadeusz SWIETOCHOWSKI, Professor, Columbia University, New York
Sophia VASHALOMIDZE, Professor, Martin-Luther-University, Halle-Wittenberg
Andrzej WOŹNIAK, Professor, Polish Academy of Sciences, Warsaw

PRO GEORGIA
JOURNAL OF
KARTVELOLOGICAL
STUDIES

N° 26 — 2016

(Published since 1991)



CENTRE FOR EAST EUROPEAN STUDIES
FACULTY OF ORIENTAL STUDIES UNIVERSITY OF WARSAW
WARSAW 2016

Cover: St. Mamai, Gelati Tondo (silver, gilt silver), 11th century

© by Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies, Warsaw 2016

EDITORIAL ADDRESS

Centre for East European Studies
University of Warsaw
Pałac Potockich, Krakowskie Przedmieście 26/28
PL 00-927 Warsaw
tel. 48 22 55 22 555, fax 48 22 55 22 222
e-mail: studium@uw.edu.pl, d.kolbaia@uw.edu.pl

PRINTING: Duo Studio

ISSN 1230-1604

Edition of 500 Copies
The printed version is the basic version of the journal

CONTENTS

I. ARTICLES AND STUDIES

LEONTI MROWELI, Męczeństwo świętego Arczila, który był królem Kartlii. Z języka starogruzińskiego przełożył i kometarzem opatrzył David Kolbaia	9
BUBA KUDAVA, GOCHA SAITIDZE, A newly discovered relief from Iskhani Cathedral	17
SHOTA MAMULADZE AND EMZAR KAKHIDZE, Roman and Byzantine Forts Survey in the Southeastern Black Sea area	29
RADOSŁAW KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, Apsaros. Early Headquarters Building (principia). New localization?	53
EMZAR KAKHIDZE AND LANA BURKADZE, Relations between Rome and Iberia-Colchis in the 1 st century BC – 1 st century AD	65
MARIKA MCHVILDADZE, Divinités Égyptiennes en Colchide	69
NANA GELASHVILI, Georgia in the Light of Iran-Byzantine Wars (6 th Century)	75
PAVLE CHANTURISHVILI, Early Period of Arab Occupation of Eastern Georgia	83
IRAKLI PAGHAVA, K'ak'i (Kakhed): One More Georgian Coin-Minting Urban Center	117
JABA SAMUSHIA, The "Sinai" of Georgia or Twelve Hermitages of Klarjeti	141
GIORGI SOLSIASHVILI, Asomtavruli Inscriptions on Ditsi Saint Mary Virgin church near the Russian Occupational Line	161
TAMTA GRIGOLIA, The Concept of Woman in Medieval Georgian and European Thought (from Rustaveli to Shakespeare)	179
LAVRENTI JANIASHVILI, Pre-Christian Ritual, Symbol and Equipment in Georgian Viticulture-Winemaking	189

II. MATERIALS, DOCUMENTS, MEMOIRES

HENRYK PAPROCKI, Czas. Esej o wieczności (fragmenty)	199
WOJCIECH MATERSKI, Gruzini oficerowie kontraktowi Wojska Polskiego w kampanii wrześniowej 1939 r.	243

III. REVIEWS AND COMMENTAIRES

RESO KIKNADZE, *Kontakion* 285

Bibliografia prac Wojciecha Materskiego dotyczących historii Gruzji i stosunków polsko-gruzińskich 299

IV. CHRONICLE

Wizyta delegacji Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego w Gruzji: 12-15 września 2015 307

Gruzja w Badaniach i aktywności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego 1990-2015 308



SHOTA RUSTAVELI KNEELING BEFORE ST. MAXIMUS
THE CONFESSOR AND ST. JOHN OF DAMASCUS, 16TH C.
The Monastery of the Holy Cross in Jerusalem

წამება წმიდისა და ღიღებულისა მოწამისა
არჩილისი როგელი იყო მეფე ქართლისა

ლეონტი მროველი

5 და ვითარ გარდაკდეს წელიწადნი ორმოცდაათნი, კუალად მოვი-
და ჭიჭნაუმ, ძე მოჰამედისი, მოაოკრა და შემუსრა ყოველი შენებული
ქართლისა, და მიმართა შესლვად კახეთად, რათამცა მოაოკრა და
ყოველიურთ უმკვდრო ყო. და იყო შიში დიდი მეფეთა და მთავართა
და ყოვლისა ერისა, და არა შემძლებელ იყვნეს წინააღდგომად: რამე-
10 თუ რაფთვან განერყუნა ქუეყანა ესე ყრუსა, დადაცათუ გარდავლნა
ქამნი მრავალნი მშულობით, არღარა მოგებულ იყო კუალსა თუსსა.

ხოლო წმიდამან არჩილ განიბრაზა გონებასა თუსსა, სიმკნითა
გულისა მისისათა, რათა მივიდეს და ნახოს, და ითხოვოს მისგან
მშულობაჲ ქუეყანისაჲ და დაცვა შეურყეველად ეკლესიათა და არა
დაჰაგიეება დაგეევებისათჳს სჯულისა. მინდობითა ღმრთისათა აღირ-
15 ჩია თავისა თუსისა და სულისა დადება საკსრად ქრისტიანეთა, აღდგა
და მივიდა ჭიჭნაუმს თანა, რომელსა ეწოდა ასიმ.

ხოლო მან ვითარ ცნა მისლვა მისი, მიეგება სიხარულით, და მოიკითხა
დიდითა დიდებითა. დაყვეს დღე იგი ერთობით. აქო სიკეთე მისი, შეუყ-
უარდა სისრულე ასაკისა მისისა და უმეგესად შეენიერება პირისა მისისა.
20 შემდგომად მცირედთა დღეთა იწყო ლიქნით სიგყუად, აღუთქმიდა ნიჭითა
და აწუეება დაგეევებასა ქრისტეს სჯულისასა და მიქცევად სარკინოზად.
ხოლო წმიდამან არჩილ ყოვლადვე არა თავს-იღვა სიცბილი მისი, და
მგკიცითა გონებითა მიუგო და რქუა: „ნუ იყოფინ; თუმცა სიგყუათა შენი-
თა ვისმინე, ანუმცა დაუგევე ქრისტე ღმერთი ცხოველი, რომელი-იგი არს
25 ღმერთი ჭეშმარიტი, რომელმან კსნისათჳ ჩუენისა კორციითა სიკუდილი
დაითმინა, – და უკეთუ ვისმინო შენი, უწყოდე, რომელ მოვკუდე სიკუ-
დილითა რომლითა ვიგანჯებოდი საუკუნოდ. გარნა უკეთუ შენ მომკლა,
აღვდგე ვითარცა ღმერთი ჩუენი და მის თანაცა ვიდილო“.

ARTICLES AND STUDIES

LEONTI MROWELI – MĘCZEŃSTWO ŚWIĘTEGO ARCZILA, KTÓRY BYŁ KRÓLEM KARTLI¹

*Z języka starogruzińskiego przełożył
i komentarzem opatrzył
David Kolbaia*

Po upływie pięćdziesięciu lat znowu przybył Czicznaum², syn Muhammeda, spustoszył i zrujnował wszystkie budowle w Kartlii³ i udał się w kierunku Kachetii⁴, by zniszczyć i całkowicie wytępić ludzi tam zamieszkujących. Wielki strach ogarnął królów, *mtawarów*⁵ i cały lud. Nie mogli stanąć do walki, bo od tych czasów, kiedy zniszczył tę ziemię Kru⁶, chociaż minęło już wiele lat, nie podniosła się ona do dawnej świetności.

Wtedy to święty Arczil w swoim walecznym sercu postanowił spotkać się (z Czicznaumem) i prosić o pokój dla swojego kraju, ochronę świątyń przed zrujnowaniem i o zaprzestanie prześladowania za wierność swojej wierze. I, mając nadzieję w Panu, postanowił poświęcić swoje ciało i duszę dla dobra chrześcijan. Stał przed Czicznaumem, którego zwali Asim⁷.

Gdy tylko (Asim) dowiedział się o jego przybyciu, rozradowany, gościnnie wyszedł mu naprzeciw i witał go z należnymi honorami. Spędzili cały dzień razem. Ów (Asim) docenił jego waleczność, spodobała mu się piękna twarz i postura Arczila. Minęło kilka dni, a Asim zwrócił się do Arczila: schlebiał mu, obiecywał dary i wzywał, by wyrzekł się wiary chrześcijańskiej i przyjął wiarę Saracenów⁸. Ale święty Arczil nie uległ pokusom i stanowczo odpowiedział: „Rzekłeś, a ja, chociaż wysłuchałem słów twoich o odrzuceniu Chrystusa, Boga twórcy życia, Boga jedynego, który za nasze zbawienie przyjął w swoim ciele śmierć za nas, jeśli posłucham ciebie, wiedz, że gdy umrę, będę skazany na wieczne męki. Jednak jeśli ty mnie zabijesz, zmartwychwstanę i wstąpię z Nim do nieba”.

ესმა რა ესე ყოველი უსჯულოსა მას და იხილა სიმტკიცე მისი უქცეველი, დაუკვრდა ფრიად და უბრძანა შეპყრობა მისი და შეყენება საპყრობილესა, რათა ღონისძიებითა მიაქციოს; რამეთუ არა სთნდა სიკუდილი მისი სიმუენიერისათჳს ასაკისა მისისა. და ვითარ

5 შეაყენეს საპყრობილესა, აკურთხევედა ღმერთსა და ითხოვედა შეწევნასა მისგან, რათა მოწყალებითა მისითა ღირს ყოს მიმთხუვეად და მკვლრ-ყოფად ნათელსა დაუსრულებელსა ყოველთა თანა წმიდითა, რომელთა ღმრთისათჳს სიკუდილითა უკუდავება მოიგეს.

მაშინ უკუე წარმოდგა წინაშე ასიმისა მთავარი ერთი გარდაბანელი, მიქცეული სარკინობად, რომლისა მამის ძმა მოეკლა წანართა და მკლველნი მისნი განერივნეს მშულობით პაპასა არჩილისსა, ადარნასე მეფესა. ამისთჳს უკუე შური იგო გარდაბანელმან და რქუა ასიმს: „არა უწყია თუ ვინ არის ესე არჩილ? ესე არს ძე სგეფანობისი, ნათესავი ღიდისა მეფისა ვახტანგისი, რომელი იყო ნათესავისაგან მირიანისა, ძისა ქასრესა.

15 და ასე იყო მამისა თაისა თანა, რაჟამს იგი დაჰფლვიდეს საგანძურთა სამეფოსა ქართლისათა; და იგიცა იცის, რომელ ერაკლე მეფემან დაფლნა საგანძურნი თჳსნი, რამეთუ ერაკლესა უჩუენებდა, სადაცა დაჰფლვიდა“.

ესმა და ესე ყოველი ასიმს, მოუწოდა კუალად არჩილს და რქუა: „უწინ თუალ-გასუენ ქმნულკეთილობისა შენისათჳს, რამეთუ ფრიად-

20 ცა ქმნულ კეთილ ხარ, ხოლო აწ მითხრეს შენთჳს, რამეთუ შვილი ხარ ღიდთა მეფეთა ხუასროანთა, არამედ აწ უფროსად განსდიდნე წინაშე ჩემსა, უკეთუ ისმინო ჩემი, და იყოს სამეფო შენი შენდავე, და საგანძურნიცა მამათა შენთანი მოგანიჭნე შენვე. პირველად მიჩუენენ საგანძურნი მეფეთა ბერძენთანი, მოიქცე სჯულსა ჩემსა, და

25 იქმენ სარკინობ, და სპასალარ გყო შენ ქუეყანასა ზედა ქართლისასა და მეფე და უფალ ერთა ზედა ქართლისათა“.

მაშინ მიუგო და რქუა წმიდამან არჩილ: „უწყოდე მტკიცედ, რამეთუ მცირე ვიყავ ასაკითა, ოდეს-იგი განვლო ქუეყანა ესე რაკლე მეფემან. ხოლო მამამან ჩემმან და ძმამან დასხნეს ყოველნი საგანძურნი ციხესა მას, საღათ-იგი შეიქცა ყრუ ამირა და აწ აქუს იგი ბერძენთა. ხოლო მე არა დაუგეო უფალი ღმერთი ჩემი, არცა განვყიდო წარუვალი იგი ღიდება მსწრაფლ წარმავლისა ამისთჳს“.

მიუგო და რქუა ასიმ: „შენ უკუე იყავ დაცემასა მას სარკინობთასა აფხაზეთს შინა?“ რქუა წმიდამან არჩილ: „მე ვიყავ მაშინ, რაჟამს დასცნა

35 იგინი ღმერთმან“. რქუა ასიმ: „რომელმან ღმერთმან დასცნა სარკინობნი?“ მიუგო წმიდამან არჩილ და რქუა: „ღმერთმან ცხოველმან, რომელ არს შემოქმედი ცისა და ქუეყნისა და რომელი-იგი მოვიდა ზეცით ქუეყანად ქსნისათჳს ნათესავისა კაცთასა, და სიკუდილითა თჳსითა აღგუადგინა უკუდავება მოგუანიჭა; მან უკუე დასცნა და დაამდაბლნა იგინი“.

Kiedy niegodziwy (Asim) usłyszał to wszystko i zobaczył jego męstwo i zdecydowanie, bardzo się zadziwił i rozkazał schwytać go i wrzucić do zindanu⁹ i w taki oto sposób zmusić do zmiany wiary. Nie życzył mu śmierci, bo spodobała mu się twarz i postura Arczila. Kiedy wrzucono go do ciemnicy, ów (Arczil) wysławiał Boga i prosił Jego pomocy, aby przypodobać się Jego miłosierdziu i mieć miejsce w orszakach świętych, którzy osiągnęli życie wieczne poprzez śmierć w imię Jego.

W owym czasie stanął przed Asimem ów, który zmienił wiarę na saraceńską, *mtawari* z Gardabani¹⁰, którego stryja zamordowali Canari¹¹ i których w pokoju puścił władca Adarnase¹², dziad Arczila. Z tej oto przyczyny Gardabaneli szukał zemsty i rzekł do Asima: „Czyżbyś nie wiedział, kim jest Arczil? To syn Stefanoza¹³, potomka wielkiego władcy Wachtanga¹⁴, z pokolenia Miriana¹⁵, syna Kasre. Przebywał on razem z ojcem swoim, kiedy ukrywali kosztowności królestwa Kartlii. Wie on również, gdzie władca Herakliusz¹⁶ ukrył owe skarby, ponieważ sam Herakliusz pokazał mu to miejsce”.

Kiedy Asim usłyszał to wszystko, znowu zwrócił się do Arczila i rzekł: „Wcześniej moje spojrzenie pieściło twoją wspaniałość i szlachetność, teraz wiem już, że jesteś synem wielkich władców Chosroidów, co jeszcze bardziej wywyższa cię w moich oczach. I jeśli odpowiesz mi, to będzie zwrócone królestwo twoje i skarby twoich przodków. Najpierw pokaż mi kosztowności władców Grecji, przyjmij moją wiarę, przyjmij wiarę Saracenów, a ja sprawię, że będziesz spalarem¹⁷ całej Kartlii, władcą i sprzymierzeńcem ludu w tej krainie”.

Na te słowa święty Arczil odparł: „Bardzo dobrze pamiętam, chociaż byłem wtedy młody, kiedy władca Herakliusz przechodził przez tę krainę. Mój ojciec i brat skryli wszystkie skarby w twierdzy, od której odstąpił emir¹⁸ Kru, ona i teraz należy do Greków. Ale nie sprzeniewierzę się Panu Bogu mojemu i nie zamienię wiecznej chwały na doczesną”.

Asim zapytał: „A byłeś w Abchazji¹⁹ w tym czasie, kiedy ginęli Saraceni?” Święty Arczil odrzekł: „Ja byłem tam wtedy, kiedy Bóg ich pokarał”. Asim zapytał: „Kim jest ten Bóg, który obala Saracenów?” Święty Arczil odrzekł: „Bóg wszystkich istot żywych, który stworzył niebo i ziemię, który zszedł na ziemię, by zbawić rodzaj ludzki, który powstał z martwych i ten, który daje życie wieczne. On to obalił ich i sprawił, że są Jego sługami”.

მაშინ რქუა ასიმ წმიდასა არჩილს: „რომლისა ღმერთი მოკუდავი არს და სასოება ცხოვრებისა მოკუდავისა მიმართ აქუს, ჯერ არს მისისა სიკუდილი“. და უბრძანა თავისა მოკუეთა და აღსრულება წმიდისა არჩილისი, და არა ჰრიდა სიკეთესა მისსა, არცა შეირცხუნა ღიღებისაგან წარჩინებულებისა მისისა. და განიყვანეს გარე და მოჰუკუეთეს თავი მისი თუსსა მირკანისსა, რომელ არს მარგი, ოცსა მის თუსსა. და შეჰვედრა ხელი ღამბაღებელსა თუსსა. აღირჩია სიკუდილი უკუდავებისა მომაგყუებელი, შესცვალა მცირედისა ჟამისა ესე მეფობა საწუთოსა სიხარულად საუკუნოდ. ღირს იქმნა განწყობილსა შორის წმიდათასა და ახოვანთა მოწამეთასა წარდგომად წინაშე ღმრთისა და მათ თანა გვრგვინოსანი იხარებს წინაშე სამებისა წმიდისა.

ხოლო ვითარცა აღესრულა წმიდა მოწამი, მოვიდეს ღამესა მას გოდერძიანნი გბელნი და მათ თანა სხუანიცა აზნაურნი მამეანნი, და მოიპარეს გუამი წმიდისა მოწამისა არჩილისი, წამოიღეს და შემურეს ღიღითა პაგივითა, და ღამარხეს ნოგკორას, მის მიერ აღშენებულსა ეკლესიასა. ხოლო ცოლმან მისმან მიუბოძა სოფლები მათ, რომელთა მორეს გუამი წმიდისა არჩილისი კახეთს შინა სამკუდრებელად.

წიგნი ესე წამებისა მისისა იპოვა ესრეთ სულ მცირედ აღწერილი, რომელ ჟამთა შლილობითა ჯერისაებრ ვერვის აღწერა. ხოლო წიგნი ესე ქართველთა ცხოვრებისა ვიდრე ვახგანგისამდე აღიწერებოდა ჟამითი-ჟამად. ხოლო ვახგანგ მეფისითგან ვიდრე აქამომდე აღწერა ჯუანშერ ჯუანშერიანმან, ძმისწულის ქმარმან წმიდისა არჩილისმან, ნათესავმან რევისმან, მირიანის ძისამან. მიერთგან შემდგომთა მომავალთა ნათესავთა აღწერონ ვითარცა იხილონ და წინამდებარემან ჟამმან უწყებად მოსცეს გონებასა მათს ღმრთივ განბრძნობილსა.

Wtedy Asim rzekł świętemu Arczilowi: „Ten, kogo Bóg jest śmiertelny i ten, kto pokłada w nim nadzieję, sam zasługuje na śmierć”.

I Asim, nie wzięwszy pod uwagę jego szlachetność i wspaniałość, rozkazał ściąć (mu) głowę i tak pozbawić życia świętego Arczila. I wyprowadzili go i ścięli mu głowę w miesiącu mirkan²⁰, którym jest marzec, dwudziestego dnia. A on, zawierając swoją duszę Zbawicielowi, oddał pierwszeństwo śmierci, która przynosi życie wieczne, zamieniając doczesność na wieczną szczęśliwość. Upodobał sobie, by stanąć przed Bogiem ukoronowanym, w orszakach świętych i heroicznych męczenników i radować się w obliczu Świętej Trójcy.

Kiedy umarł święty męczennik, przybyli tam (do miejsca gdzie zmarł) Goderdzianie z Tbeti²¹, a razem z nimi i inni Aznaurowie²² z rodu Mameanów, wykradli prochy męczennika Arczila i pogrzebali z wielkim szacunkiem w Notkorie²³, we wzniesionej przez niego świątyni. A małżonka świętego Arczila ofiarowała wsie w Kachetii tym, którzy przynieśli jego prochy na wieczny spoczynek. Księga ta o męczeństwie jego (Arczila) była napisana zwięźle, bo z powodu ciężkich czasów nie było możliwości lepszego opisu.

Księgę zaś o *historii Gruzji* do epoki Wachtanga pisano w różnych czasach. A historię, poczynając od władcy Wachtanga do naszych czasów, opisał Dzuanszer Dzuanszeriani²⁴, który był mężem bratanicy świętego Arczila, potomkiem Rewa²⁵, syna Miriana. Historię kolejnego pokolenia spiszą naoczni świadkowie, którzy przedstawia wydarzenia zgodnie z owymi czasami i mądrością ofiarowaną im przez Boga.

KOMENTARZE:

1. Arczil, syn eristawa Stefanoza II (685-736), władca Kartlii w latach 719-745. W źródłach gruzińskich jest wspomniany jako król. Zjednoczył ziemie gruzińskie Kartlii (z wyjątkiem Tbilisi), Mescheti i część Laziki (zachodnia Gruzja). Posiadał także silną pozycję względem swoich wasali w Abchazji. Czas panowania króla przyniósł wiele pozytywnych zmian, powstało wiele dróg i mostów, budowano twierdze. Arczil zbudował świątynie w Kachetii i Hereti. W czasie prześladowań dokonywanych przez Arabów został aresztowany, jednak nie porzucił wiary chrześcijańską, nie zaprzedał się Arabom, dlatego poniósł męczeńską śmierć.

2. Czicznaum, został zidentyfikowany jako Chuzajma Ibn Chazim 786-787; 803-806 namiestnik kalifa na Kaukazie.
3. Kartlia, historyczna kraina w Gruzji Wschodniej, w IV w. na jej terenach powstało niepodległe państwo chrześcijańskie ze stolicą w Mcchecie.
4. Kachetia, prowincja wschodniej Gruzji. Kachetia była niezależnym księstwem od końca VIII wieku. Na początku XI wieku została włączona do królestwa Gruzji.
5. *Mtawari*, przedstawiciel wyższych warstw społeczeństwa sprawujący władzę. *Mtawari* oznacza dynastię, władającą małą, nie w pełni suwerenną jednostką; w tym wypadku - władzę lokalnego księcia *Mtawari*.
6. *Kru*, Głuchy z Bagdadu, Marwan Ibn Muhammad (744-750), ostatni kalif arabskich z dynastii Umajjadów, wywodzący się z plemienia Kurajszytów.
7. Chazim.
8. *Saraceni* (po gruzińsku *sarkinozi*), w starożytności używana przez Greków i Rzymian nazwa koczowniczych plemion arabskich, żyjących w północno-zachodniej Arabii i półwyspie Synaj. W średniowieczu określane *Saraceni* obejmowało wszystkich Arabów, później także wszystkich wyznawców islamu.
9. Zindan to tradycyjne środkowo-azjatyckie, często podziemne więzienie, popularne kiedyś w tamtejszych chanatach.
10. Gardabani, prowincja w południowej Gruzji.
11. Canari, plemiona gruzińskie. Od najdawniejszych czasów zamieszkiwali obszar wąwozu Darialski (historyczna nazwa: wąwóz Carnarski). Plemiona Canari aktywne uczestniczyli w życiu politycznym i kulturalnym Królestwa Kachetii VIII i XI wieku.
12. Adarnase (Adrnerse) I, *erismtawari* Kartlii od 627 do 637/642 roku. Za jego czasów Kościół gruziński odłączył się od Kościoła ormiańskiego, który w osobie gruzińskiego katolikosy Kiriona I odrzuca monofizytyzm, przyjmuje doktrynę chalcedońską i zwraca się ku Bizancjum. Adrnerse *hipatos* rozpoczął budowę kościoła Dźwari w Mcchecie, na co wskazuje płaskorzeźba i napis z fasady wschodniej świątyni w Dźwari.
13. Stefanoz II, *erismtawari* Kartlii w latach 637/642-650. „I umarł mtawar Adarnase i zajął jego miejsce Stefanoz, jego syn. I on zakończył budowę kościoła (Dźwari) i zorganizował zabranie Krzyża, i zamieszkał w Tbilisi”. (Sumbat Dawitis dze, *Żywot i opowie-*

- ści o Bagrationach*, przeł. David Kolbaia. „Pro Georgia, 22(2012), s. 15).
14. Krol Wachtang Gorgasali (440-502). Prowadził długą wojnę przeciwko Persji. Uważany jest za założyciela miasta Tbilisi, do którego przeniósł z Mcchety stolicę królestwa Iberii/Kartlii. *Gorgasali* - tłumaczy się z języka perskiego jako głowa wilka - w nawiązaniu do kształtu jego hełmu. D. Rayfield, *The Literature of Georgia: A History*, (Routledge, 2000), 61; *Studies in Medieval Georgian Historiography. Early Texts and Eurasian Contexts*, vol. 113. (2003), 208.
 15. Św. Król Mirian (III/IV w.), krol Kartlii (dawnej Iberii), we wschodniej Gruzji. W 325 r. przyjął, wraz z całym swoim państwem, chrzest i ustanowił chrześcijaństwo religią państwową. Wydarzenie to powszechnie uważa się za faktyczną chrystianizację Gruzji. Fundator kościoła w Mcchecie, stojącego w miejscu, gdzie obecnie wznosi się katedra Sweticchoweli.
 16. Herakliusz (575-641), cesarz bizantyjski od 610 r.
 17. Spasalar – naczelnny wódz, będący jednocześnie dygnitarzem dworskim, ministrem, wezyrem. Wyraz pochodzenie arabskiego.
 18. *Emir* (arab. Amir), tytuł muzułmańskich dostojników państwowych, dowódca, władca, książę. W początkowym okresie (od VII w.), był to tytuł dowódców wojsk arabskich. Później tytuł ten przyszedł na namiestników prowincji imperium mianowanych przez kalifa. Emir był władcą sprawującym najwyższą władzę wojskową i cywilną nad podległym mu terytorium. Emirowie czasami zakładali własne dynastie.
 19. Abchazeti (Abchazja), królestwo w zachodniej Gruzji.
 20. Starogruzińska nazwa marca to mirkan.
 21. Tbeti, południowo-zachodnia Gruzja, prowincja Szawszeti.
 22. *Aznaurowie*, przedstawiciele klasy feudalnej, szlachta.
 23. Notkorie, (obecnie Nadokra) wieś we wschodniej Gruzji. Według historyka Platona Ioselianiego znajdował się tam kościół Nokorni (Klasztor św. Arczila).
 24. Dżuanszer Dżuanszeriani, gruziński historyk z XI wieku, uznawany za autora *Żywotu Wachtanga Gorgasali* oraz *Męczeństwa świętego Arczila*. Ostatnie badanie wskazują, że utwory te powstały prawdopodobnie VIII wieku. Istnieje przypuszczenie, że właśnie żywoty opisane przez Dżuanszera, zawarte w *Kartlis Cchowreba*, są autorstwa Leonti Mrowelego. Por. ლ ე ო ნ მ ო მ ო ნ ო ჯ ე

ლი, წამება წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა არჩილისი, რომელი იყო მეფე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი I, თბილისი 1955, 245-248.

25. Rew, syn króla Miriana III, jeszcze za życia króla otrzymał prawo panowanie nad Kachetią i Kuchetię z rezydencją Udżarma. Jego żoną była Salome Udżarmeli, córka Trdata, króla Armenii. Nie jest znane ze źródeł wcześniejsze życie Rewa. Wiadomo, tylko, że aktywne uczestniczył w nawróceniu Kartlii. Patrz: *Nawrócenie Kartlii (Mokcewaj Kartlisaj), przekład ze starogruzińskiego. Wprowadzenie i komentarz*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1995.

The Martyrdom of St. Archil, King of Kartli by Leonti Mroveli

The Martyrdom of St. Archil - წამება წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა არჩილისი, რომელი იყო მეფე ქართლისა, also known as King Archil of Kartli, most likely comes from the 11th century. The original version it was based on was probably written in the second half of the 8th century. Archil was the son of Stefanoz II (685-736) and ruler of Kartli in the years 719-745. In Georgian source materials, Archil is noted for uniting the Georgian lands of Kartli (except Tbilisi), Mekheti and a part of Laziki (Western Georgia). He also held a strong position with regard to his vassals in Abkhazia. King Archil's reign brought many positive changes, including the construction of many roads, bridges and strongholds. Archil also built many churches – especially worthy of note is the one built in Kakheti and that in Hereti. During the period of Arab persecution, he was arrested, but he did not abandon his Christian faith, nor did he bend to the persuasion of his captors, resulting in his death as a martyr. Juansher Juansherian, the 11th century Georgian historian, is thought to be the author of “The Life of King Vakhtang Gorgasali” and “The Martyrdom of St. Archil”. Nonetheless, recent research indicates that these texts were probably written in the 8th century. Some modern historians have also claimed that the biographies written by Juansher, contained in the Kartlis Tskhovra (Georgian Chronicles), were in fact written by Leonti Mroveli.

A NEWLY DISCOVERED
RELIEF FROM ISKHANI CATHEDRAL

*by Buba Kudava, Gocha Saitidze
Tbilisi*

Ishkhani cathedral is considered to be one of the most significant religious buildings among the monuments of a historical area located in the north-east of modern Turkey. It attracts our attention with its size, architectural style, décor, monumental paintings, inscriptions and, finally, with its historical significance. In addition, it is outstanding due to a higher degree of protection and also to the fact that Ishkhani is the only restored Georgian cathedral in the region.

Despite such uniqueness, it is also significant that the walls of Ishkhani cathedral, which are extremely rich in impeccable ornamental décor, do not include a single relief with a human's image, be it either of a religious or a historical character. Sculptural reliefs are also very scarce with the exception of several animal images. Interestingly however, on the walls of Oshki cathedral, situated nearby, there is an abundance of both human and animal reliefs.

Clearly, being logical, reliefs with human images had to have existed in Ishkhani as well. This is indicated, firstly, by the richness of the architecture and décor of the cathedral and secondly by the significance of this ecclesiastic centre and the long history of its building and transformation. Consequently, besides the builder's inscriptions, there might have existed reliefs with the builder's image (as well as the reliefs depicting religious themes).

Old pieces from the modern historical monuments in Artvin Ili are usually taken to the museum of Rize (Sadly, in Artvin which includes historical Klarjeti and Shavsheti, as well as Tao, Lazeti and part of Achara, until now there is no specialised museum). According to the information we have, it is in this museum of Rize where the materials from small-scale archeological excavations in Ishkhani, 2013 are also stored.

On July 25, 2014, Georgian specialists visited the Rize museum. Although we did expect to see exhibits yet unknown to the scholarly society, what we saw exceeded all the expectations.

At the end of an open pavilion in the museum yard, among the stone exhibits, there was a tympanum stone with an extremely interesting relief. An explanatory inscription in Georgian made it absolutely clear that we had discovered an unknown Georgian sample. After contacting the museum staff, we learnt that the stone was from Iskhani.¹

Description

The tympanum stone surface is elaborated. There is a narrow outer strip left plain whereas the remaining space is circled with an elaborated band, which either loops or entwines with similar bands of the decorative composition.

In the middle of the composition we can see St Mary with the infant. To the right (to the left of St. Mary) there is an image of the person, the builder of the building. The background of the composition, unlike other parts of the tympanum, are definitely sunk. To the left there are two medallions circled by plaited bands with the images of a lion and a rabbit carved on them.

Both, St. Mary and the infant are presented in full size. Jesus sits on St. Mary's lap with his right hand embracing his mother's neck, holding a scroll of paper in his left hand. St. Mary sits on three pillows and the background beneath her is decorated with drapery.

The builder, standing with his face to St Mary and the Saviour, holds a model with a big dove on it.² The builder has a beard and loose wavy hair. On the top of the relief, almost in the centre of the composition, there is a right hand in the act of giving a blessing.

Sadly, there is hardly any inscription accompanying this original and greatly significant relief. Only above the head of St. Mary, on both sides, there is an explanatory inscription in Georgian capital letters: M(o)th(er)

¹ According to the staff member the stone was brought to the museum about a year ago. It was also confirmed that the documentation regarding this new exhibit was also stored at the museum. However, it turned out that we could not see the documentation without the prior permission from the Head institution in Trabzon (As far as we know, here, in this museum, the burial inventory discovered during Ishkani archeological excavations are still kept. However, this documentation was not available for our inspection either).

² The dove has an aura (with the image of the cross), which is half covered by the aura of the Saviour and due to this, only one part of the cross is visible. The dove is certainly in the image of the Holy Spirit.

of G(od) and a grapheme (H) are also visible at the bottom left, presumably indicating the beginning of the inscription³. Unfortunately, there is no explanatory inscription visible on the image of the builder.

Despite having being well-protected, the tympanum was still damaged. However, the most saddening fact is some deliberately incurred damage: the faces of St. Mary, the infant and the builder were chiselled out. As well as this, both the builder's left hand and the Saviour's hand in which he holds the roll of paper are chipped. Near the builder's image the stone is cracked horizontally into two pieces.

The sizes of the tympanum are as follows: length 13 cm. height 57.5 cm and width 26.5 cm.

Style and Peculiarities

It was clear at first sight that we had the honour to discover a relief quite unusual for Georgian arts. An unusually deep cut for Georgian masonry, elaborate drapery of clothes, naturalism in depicting human images, more details not usually typical of Georgian art and other non-traditional elements inviting associations to Byzantine and even Western European Arts.

It is apparent that the images, partly in certain places and more completely in other places are raised up from the background.⁴ Well-known and outstanding examples of deep carving are numerous in the region. For instance, Oshki (David the Magistros and Bagrat Eristavteristavi (Grand Duke), Khakhuli (the eagle), Doliskana (King Sumbat), Tbeti (Ashot Kukh), etc. However, all in all, such occurrences are not typical and this newly discovered relief is rare in this respect as well.

Human images in relief are extremely elaborate. The clothes are draped, the builder's dense and wavy hair is emphasised. Presumably, the faces would not be schematic either. This is indicated by various details, besides the common style: the right side of the builder's beard and meticulously curled right side of the moustache; the portion of the Saviour's hair, supposedly, wavy; the contours of the cross carved in Infant Jesus' halo, presented in a couple of lines.

The most elaborated part of the relief is that of St. Mary and the child. It is also very rare for Georgian arts to seat St Mary on a couch

³ It is difficult to say whether they changed their mind or postponed the carving of the inscription.

⁴ What is more, the damage at St. Mary's right and the Saviour's left hand is very destructive. This happened at the left hand of the Builder where the hand itself is chipped off. In all three cases the tendency towards rounded sculptures is obvious.

made up with pillows and not on a proper throne.⁵ It is also quite seldom to depict the hand embracing St. Mary, especially with such strong emphasis on it.

The Initial State of the Tympanum

One of the interesting issues is: which entrance was decorated by this unique tympanum and what model does the builder hold?

In 2013 Ishkhani did not witness large-scale archeological excavations and the works were carried out mostly for restoration purposes. Consequently, there is a layer of soil in the interior (mostly in the western arm) and a narrow strip at the bottom of the facades. In order to answer all the interesting questions, it is necessary to know the exact location and circumstances into which the tympanum was discovered. Unfortunately, the reports of the archeological excavations and relevant documentation are not yet available. Consequently, we do not possess any official information either (regarding the place, the position of the relief, situational photos...). According to the oral information, the tympanum was discovered while digging the drainage channel to the southwest of the small Gurgen Church. The stone was detached and no trace of any ruins in the vicinity was visible.

In order not to rely on the unofficial information heavily, let us follow the flow of the logic. As the tympanum does not carry any visible trace of being used as a secondary stone, it can be supposed that it definitely had spent some time under the soil or floor tiles, supposedly, after the damage incurred at the initial destination. The tympanum must have been a part of the exterior, thus, it would be more likely for it to have been discovered outside.⁶

The stone in question could not have been a part of the small Gurgen Church. This cathedral is decorated with a well-known tympanum and it did not possess any other door either from the past and or at present. As for the main cathedral, the place where the tympanum must have been is not visible. Therefore, we can propose that this tympanum decorated either part of Ishkhani Cathedral itself or some other part of the complex which no longer exists.

⁵ As a rule, St. Mary or the infant sit either on the throne, or on a throne with one pillow. In this relief three pillows are carved. Below the pillows, to the right, there are two rounded ends which present the end of a low and long sofa and not two other pillows.

⁶ The layer of the soil had just been removed when a group of the National Centre for Manuscripts staff visited Ishkhani as part of a sightseeing programme on April 8, 2013. If the stone in question was found in the interior after later arrangements, we would definitely have seen it.

This could have been either a porch or an oratory. When observing the model held by the builder more closely, the unusually lengthened shape catches the eye, which must have been intentional for the relief is known for its naturalism and attention to detail. This shape might have been typical of an architectural addition, such as a porch or an oratory and not of a detached building – a single-nave hall church (what is more, except for the Gurgen church, such a building has not been yet been found.)

The main cathedral of Ishkhani must have had oratories to the south and west, which were later pulled down (presumably, after islamisation of the cathedral). The latest archeological works have uncovered their foundations and discovered burial places.⁷

Traditionally, in each of such oratories the builders of specific buildings would have been buried⁸. It is also quite possible for the tympanum in question to be used as decoration for one of such oratories. However, if we take into consideration the small sizes of such oratories and their modest place in the whole architectural complex, as well as the richness of the relief and its ‘memoriability’, then it is not easy to argue that tympana of this type were made only for small size oratories.

As for the porch or the entrance door, Ishkhani had three of them. Among them the northern door is modest in shape and does not reveal any trace of the built-on porch. The southern entrance is no longer in use although it is still in good shape. It is adorned with a remarkable décor and possesses a beautiful tympanum with a remarkable inscription by the builder. Consequently, it is less expected to have built one more porch to such a wonderfully decorated door while adorning the tympanum so elaborately.

From the main parts of the cathedral, the porch was built at the western entrance. More than half of the porch is currently in ruins (Presumably, this also happened in the period when part of the cathedral was converted into the mosque).⁹

Due to the fact that the main entrance to the cathedral had to be from this side, presumably building or reconstruction of the porch must have been of great significance and therefore, the rich tympanum was adorned with an elaborate composition.

⁷ B. K u d a v a, *Ishkhani Cathedral, observations on the background of latest Archeological discoveries*, III International Conference, Tao Klarjeti, Abstracts of the papers. Tbilisi 2014, pp. 125-126.

⁸ It is significant that one burial was found in front of a door in one of the Southern oratory as a result of Archeological excavations. (ibid. 125), presumably, of a builder.

⁹ B. K u d a v a, p. 126.

Ishkani “The Mother of God, the porch keeper”.

The mural inscription on the Northern wall of the Ishkani cathedral (12th century), which clearly no longer exists, informs us that the Episcopos from Ishkhani had lit three icon-lamps to Demetre I, for the contribution made and one of them was for the icon of “The Mother of God, the porch keeper”.¹⁰

As has been discovered, one of the inscriptions of the manuscripts copied in Ishkhani in the 15th century (National Centre for manuscripts, H-375) also mentions “St Mary, the porch keeper”.¹¹ Obviously, the icon of Portaitissa was one of the oldest icons in the Ishkhani episcopal church.¹² Ekvitimus Takaishvili was not right when arguing that the word ‘Portaitissa’ in this context meant the “door of the ascension”.¹³

The icon placed at the “door of the ascension” could not have been “The porch keeper (Portaitissa)”. Temo Jojua interprets the Mother of God the porch keeper as the icon of Ivron St. Mary (Portaitissa). Consequently, the scholar supposes that Ishkani must have had a copy of this icon.¹⁴

This proposition has the right to be considered although we believe that the term “The porch keeper” should be understood in its literal meaning. We think that here is meant the “door”, or, rather, the porch and the icon was placed there, like in the case of St. Mary of Ivron.¹⁵ Such practice was wide spread in the Middle Ages, and the primary place of St. Mary of Ivron was initially in the porch. (The Greek name of portaitisa is translated as the porch keeper).

We believe that the newly discovered relief of Ishkani can be considered to be indirect evidence of this theory. The builder holds the model of the porch (although the oratory is not excluded either). The only porch in Ishkani, which attracted a special attention and whose building and reconstruction would invite special attention from the builder, must have been the place where one of the most sacred items of Ishkhani, “

¹⁰ E. Takaishvili, *Archeological Expedition to Southern Georgia in 1917*. Tbilisi 1960, pp. 26-27.

¹¹ Temo Jojua, *Two manuscripts discovered in the collection of manuscripts of the 15th-18th cc* (H-375a): Collection of Carols possessed by an unknown Eristavi from Tao, Giorgi Kavkasidze’s Feudal House and the book copied under the commission of unknown Episcopos from Ishkhani, Jerasime (H-375 b) Mravaltavi, 24, 2015, pp. 336-394.

¹² *Ibid.*, pp. 377.

¹³ E. Takaishvili, p. 27.

¹⁴ T. Jojua. pp. 376-377.

¹⁵ Theoretically, it can also be argued that symbolically, the replica of the Athonian icon could be put in Ishkani gates, although this cannot be proved.

The Mother of God, the porch keeper“ was placed. Through such interpretation the special attention paid by the builder to the icon can easily be explained.¹⁶

Therefore, this conclusion regarding the Ishkhani architectural complex is strengthened by the facts from the written manuscripts and we propose that the tympanum in question must have been the part of the western porch and the icon of Mother of God must have been placed here.

If we take a closer look at the western part of the main cathedral of the Ishkhani complex, it becomes obvious that this cathedral had a porch from this side as well. Obviously, this must have served as the main entrance.

This proposition is strengthened by the blueprint of the cathedral which is somewhat elongated to the West,¹⁷ as well as its location, accessibility, and its attitude to the small cathedral in the same yard. The richly decorated door in the south, which, by the way, did not have a porch, must have been used to connect to the small cathedral (also an active part of the complex) and thus did not act as the main entrance.¹⁸ It is more feasible that one of the main icons known as “Mother of God, the porch keeper”, would have been placed in the main entrance. The western porch was richly decorated¹⁹ (which is one more piece of evidence of the fact that this porch had an important mission). The remaining architectural part makes it possible to conclude that the porch must have been a small complex, which was reconstructed many times in different periods of history and, arguably, included burial oratories (This is to emphasise that this porch occupied a special place in the cathedral).

It is difficult to argue which place of the Western gates was adorned by the newly discovered tympanum. It cannot have been put up above the main entrance, as it is too narrow for this purpose. In the case of the tympanum of 113 cms the door must have been as wide as 1 metre, at its maximum, which is very narrow for the main gates of Ishkhani cathedral²⁰. (The main part of the porch would be open through the

¹⁶ This tympanum is on a par with two other already known impeccably-made tympana from Ishkhani. What is more, it exceeds them to some extent as, unlike the other tympana the tympanum in question possesses quite a rich and high-quality plot composition.

¹⁷ The same happens in Svetitskhoveli, Alaverdi and in other big or small cathedrals.

¹⁸ Mine Kadiroğlu, a Turkish scholar considers that the main entrance of the Ishkhani cathedral was from the South (M. Kadiroğlu, *The Architecture of the Georgian Church at Ishan*, EUS – XX-VIII, vol. 121, Frankfurt am Main, 1991. pp. 88-89).

¹⁹ A trace of painting is still visible in the remaining part of the porch.

²⁰ Compare: the width of the tympana of the Gurgen church is 140 cm whereas that of the entrance door is 128 cm.

arch). The tympanum cannot have been an adornment of the head of the entrance doors either.²¹

Therefore, it can be argued that the tympanum in question must have belonged to one of the doors of the "complex of porches". There must have at least one or several porches in the complex. Unfortunately, the main part of the west porch has not survived. Only the part built on the west facade of the cathedral is still there together with obvious archeological layers. However, the parts which have reached us reveal that the porch did not consist of only one building. It must have had at least one oratory, if not several, built on to the southern part of the building. The tympanum in question may have adorned one of these porches, judging from the special attention paid by the builder to the porch where one of the most significant icons of the cathedral, "The Mother of God, the porch keeper", was situated. Arguably, the builder himself was buried in the same place. Importantly, during the archeological excavations there was a burial found under the southern oratory of the porch which, by its location (the main entrance of the Cathedral, closeness to the icon of the "Mother of the God, the porch keeper" and shape (the burial is well and carefully built), the burial genuinely corresponds to the status and ambition of both the person on the relief and the uniqueness of the tympanum.

This uniqueness must have worked against the tympanum. As it contained a religious composition and images of people, it must have been removed while converting the cathedral into the mosque.²² Arguably, the stone has not been used since that time. It is also possible that the tympanum was used as a floor tile closeby or, if the information we obtained is right, it must have been moved to the vicinity of the small cathedral.²³ It is not excluded either that the tympanum could have been

²¹ The width of the door is 147 cm, that of the newly discovered tympanum is 113. While revising our photos we became absolutely sure that the door still bears the trace of bullets which was noticed by our Turkish colleague Tugba Barlic Vardi in the process of discussion and exchange of ideas. It is very much advisable for this trace not to disappear without proper exploration in the process of ongoing restoration. It is not excluded either that future archeological works will lead us to the discovery of this tympanum.

²² The tympanum must have broken when it was being taken out or being dropped down. (According to the information we have obtained, the stone was already in this state when discovered).

²³ In both cases the tympanum must have been lying with its face downwards. Otherwise the relief would not have been so well-preserved. The reason for moving a stone of such size and significance into the yard and leaving it there is still unknown. Was that for mundane or farming reasons? The version of discovering the stone lying on its own, while digging the canal does not seem convincing, especially when a deep pit was not visible after digging a moderately wide drainage canal.

discovered closeby the western porch, somewhere in the vicinity of the southern-western part of the cathedral.²⁴

The above discussion enables us to propose one more theory, albeit a hypothetical one. Logically, Ishkhani, which was one of the most important episcopal and cathedral complexes in the Middle Ages in Georgia, must have been surrounded by at least a low wall²⁵ and have a main entrance. Consequently, it is also possible that both the tympanum in question as well as the Ishkhani icon of “Mother of God, the porch keeper” were located in the main porch of the cathedral complex.²⁶

However, until the ruins of the porch are discovered and their size and importance are defined, it seems too hasty to draw any conclusions regarding this issue.²⁷

The Issues of Dating

We have already clarified, in part, the issue regarding the initial place of the tympanum. However, the question concerning the time when the relief composition was made still has to be answered. As can be seen, the tympanum is not accompanied by any building-related or historical inscription. Consequently, the analysis regarding the dating of the tympanum is mainly based on the data of Art criticism. We believe that others of our qualified colleagues will also contribute to this issue. However, currently we can only conclude, based on general observations that the tympanum must date back to the 11th century, specifically to the period around which the building in the cathedral complex was at its height. (In 1006, a small church was built by King Gurgen; the southern entrance of the main cathedral was adorned between 1014-1027. In 1032 a thorough reconstruction finished and the cathedral obtained its final look).

This dating is evidenced and strengthened by: (1) the décor of the relief: plaited bands, animal images in the medallions look like those of the King Gurgen church (the impression is that the latter belongs to a slightly earlier period); (2) The stone and its colour are identical to those of the façade of the main cathedral; (3) The relief does not belong

²⁴ We hope that the documentation describing the archeological works will soon be available to the scholarly fraternity.

²⁵ Arguably, a small ruin visible to the right of the modern entrance must be a fragment of the gate. .

²⁶ Compare: Icon of the Mother of God Iveron must have been placed in such a porch initially until a small church was built specially for this purpose.

²⁷ A door of 1 metre width (Iskhani tympanum which is 113 cms) is still too small for the the wall of the complex.

to the 10th century by its style. After the first part of the 11th century, on the basis of the shift of the political centre by the Bagrationi House, building works in the south-west of Georgia stopped due to the foundation of new ecclesiastic complexes beyond the Tao-Klarjeti region (4) Although only several graphemes are carved on the relief and it is difficult to date them, based on the paleographical analysis, still it can be argued that ρ (d), ι (iota) and limb spotted writing style resemble the epigraphic monuments from Ishkhani dating back to the first part of the 11th century.²⁸

The west “complex of porches” arguably belongs to the 9th or 10th centuries. In the 20 - 30s of the 11th century the cathedral was again decorated with a new facade, although these works may not have affected the built-on parts.²⁹

In spite of the fact that there are no written sources related to the issue, we can argue that the Ishkhani already existed in such an early period and that is why the builder took great care regarding the reconstructions of the porches in the first part of the 11th century. The fact that there must have been some building activities at the porch in this period is evidenced by the three step plinth of the “complex of the porches” similar to that of the plinth of the cathedral’s .

We argue that the western porch must have been reconstructed in about 1032 and the tympanum in question also belongs to this period.

The Builder

The identity of the builder is one of the most important issues regarding the newly discovered relief. Who is represented on the relief? It is obvious that he must have been a secular person and not a church dignitary, coming from, for instance, Ishkhani (It is known that church dignitaries also supervised certain works in Ishkhani). This person’s secular background is revealed by the clothes he is wearing (he is wearing a cloak, or a gown, and trousers and boots are visible from below it). In addition, secular elements are obviously emphasised (loose wavy hair and a moustache). This secular person can be either a local noble or one of the representatives of the Bagrationi house, the ruler of the region and possibly, of the united country.

²⁸ In the history of the Georgian alphabet limb spotted writing style was first used on the tympane of Gurgen church

²⁹ B. K u d a v a, p. 126.

It is difficult to name anyone from the Tao nobles although in one of the previously unknown inscriptions discovered on the Southern wall of the cathedral, Vache Mirdatisdze, a previously unknown secular person is mentioned (presumably he was one of the builders of the reconstruction undertaken in 1020 - 1030).³⁰

Consequently, it is not excluded that the person on the relief is some noble, supposedly, Vache Mirdatisdze himself. On the other hand, a king may have also been depicted on the relief.³¹ After such suppositions and the dates calculated by us, it may be presumed that the person on the relief can be either Gurgen, Bagrat III, Giorgi I or Bagrat IV. Among these people all but Bagrat III are mentioned in the Ishkhani inscriptions, although only Gurgen King of Kings is revealed as a builder (of the small church situated nearby). As for Giorgi I and Bagrat IV, they are only mentioned in inscriptions.

The exact identity of the person still unknown, it can still be argued that the Ishkhani relief presents a person, who, as we see it, financially supported the reconstruction of the western vestibule of Ishkhani Cathedral in the first part of the 19th century (or, a little later). The reconstruction works must have included the following: restoration-renovation, extension, tiling, building the plinth, retiling of the roof, painting of the vestibule, renovation of the icon of St. Mary of the Ishkhani Court³², donation, etc. If the builder was a local noble, then, presumably, he was also buried here.



³⁰ B. K u d a v a, *Two New Inscriptions from Ishkhani Cathedral*, II International Symposium "Georgian Manuscripts", abstracts of papers. Tbilisi 2013.

³¹ What a shame that the head is deliberately broken. It is possible that the crown was sculpted here.

³² It is possible that either the fresco inscription of the porch or the icon inscription named the building which compensated for the anepigraphicity of the relief.



Newly Discovered Donor Relief from Ishkhani Cathedral

A sculptured tympanum, supposedly discovered in 2013, in the environs of Ishkhani cathedral is kept in Rize Museum. It bears an image of the Virgin and Child with the donor standing before Her and holding a building in his hand, on the roof of which a pigeon = Holy Ghost is seated, while the blessing Hand of the Lord is carved in the centre. Based on the artistic merits of the relief and taking historic events into account, the relief should be dated to the first half of the 11th c. No place for the tympanum can be found within the extant Ishkhani cathedral. It might have been placed above the entrance of some chapel forming part of the west porch complex – venerated icon of the “Virgin Portaitissa” (evidenced by the literary sources) might have been housed here. It might have decorated the monastery gate (although, small dimensions make it less probable), if the above mentioned icon would have been placed in the gate-church – similar to the case of Iviron monastery on Mount Athos. The man represented on the relief seems likely to be the donor of this chapel (probably, his burial chapel) – he might have been a member of the Bagrationi royal family or a local feudal lord, who had contributed to the works ongoing in Ishkhani cathedral in the first half of the 11th c.

ROMAN AND BYZANTINE FORTS SURVEY IN THE SOUTH EASTERN BLACK SEA AREA

*by Shota Mamuladze and Emzar Kakhidze
Batumi*

Group of researchers, represent the Department of the History, Archaeology and Ethnology of the Batumi Shota Rustaveli State University (BSU) leading by Professor Shota Mamuladze gained Rustaveli Foundation Grant Project: “Cultural heritage monuments of the eastern part of historical Tzanika: Fortifications, churches, samples of communication and household architecture” in 2011. During the Project implementation period BSU

group visited eastern part of the Turkish Black Sea coast from Hopa to Trabzon (Fig.1) and surveyed different samples of the architectural constructions of this region. In the present article we superficially will observe fortifications of the Roman and Byzantine periods.



Fig.1 Map of southeastern Black Sea area

It was singled out two main areas of our interests: coast line and hinterland. Both of them had been developing under different historical conditions due to not only direct influence of foreign civilizations, but also the intensity of inter-relations with the native inhabitants of the surrounding areas. If we look at the situation more attentively, we will be able to see that the sites that either closely bordered central Colchis (ancient western Georgia) and Iberia (ancient eastern Georgia), or neighboured those that were under a political influence of the former. As to the seaside Tzani and other Zanian,

western Georgian-language tribes (Chalybes, Macrones, Machelones, etc.), they had been rather more influenced by the foreigners. It is clear that the reason of it is their natural geographical isolation from the hinterland (i.e. from Georgian statehood), and namely, it is a seaside territory between the eastern Pontus mountain ridge (modern Karadeniz dağları) and the Caucasus Minor (Fig. 1). The same may be said about the southwestern section of Georgia, Ajara which is also rather far from the inner regions because of mountainous regions, but still, central Colchis flood-plain reaches the Rioni (Phasis) river basin territories through Kobuleti and Kakhaberi valleys that makes it easier to have relations with this area.

Hopa fort (Fig. 2) is located on the elevated place of the Panchol range between Hopa and Arhavi (Fig.1). According to the oral tradition

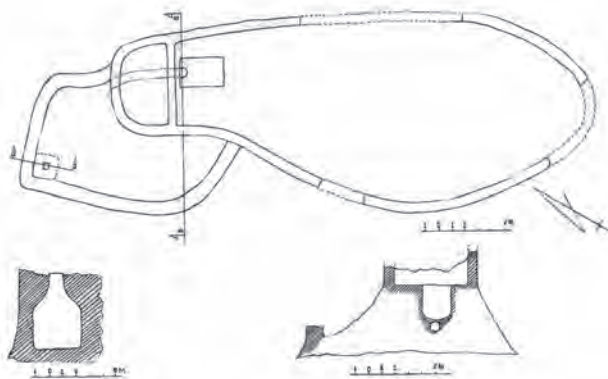


Fig. 2 Plan of Hopa fort

of the locals, the old roads passing through the coastline were leading upwards from the Arhavi territories, passed through the villages of Kise, Pironit and then went into Hopa. The fort itself used to have the relatively easiest

access from the Pironit vicinities. From here the roads leads upwards, passes the village of Panchol and after 4 km it is possible directly approach the fort.

According to “The Life of Saint Daniel the Stylite”, Hopa fort was built by the Byzantines during the reign of Emperor Leon I (457-474)¹. Georgian historians Juansher Juansheriani (8th century AD) and Vakhushti Bagrationi (18th century) said that king of Kartli (Medieval eastern Georgia), Archil II built a frontier fort in this area in 8th century². The contents of the Khupati (Hopa of Medieval Georgian sourc-

¹ K. Kekelidze, *Ancient Georgian literature history etudes*. vol. 7, Tbilisi, 1961: 5-6.

² *Chronicles of Georgia*, vol. 1 (ed. S. Khaukhchishvili). Tbilisi, 1955: 243; vol. 4 (ed. S. Khaukhchishvili). Tbilisi, 1973: 689.

³ *Chronicles of Georgia*, vol. 1 (ed. S. Khaukhchishvili). Tbilisi, 1955: 299.

es) battle won by king of united Georgia, Bagrat IV in 1046³ make us suppose that during Archil's reign the border between Byzantium and Georgia passed on Khupati. The same picture is seen during another united Georgian king, David IV period in the turn of 11th-12th centuries.⁴ Since the time when the Empire of Trebizond was created in 1204, the borderline between Georgia and the new formation was presumably through Hopa.⁵

Construction of the building sometimes may mean the reconstruction of the old one. It is hard to say how things stood at that time but the ruins of the Hopa fort still preserved to this day definitely differ from the construction style of the Byzantine fortification buildings of that period. The fort has the traces of reconstruction and utilization at different times. The proof to this is the walls of the monument as well as the fragments of ceramic ware of various periods (on the architecture of this fort in detail, see: appendix 1).

Arhavi fort (Fig. 3) is situated on the right bank of the river of Arhavi. The local population calls it Ciha/Jikha, simply fort in native, Lazian language. Several ranges are sloped onto these vicinities from the Pontus highlands to the littoral. The highest among them is the so-called Arhavi range, which creates a bent impassable rocky relief upon approaching the coastal line. It might have been preconditioned by

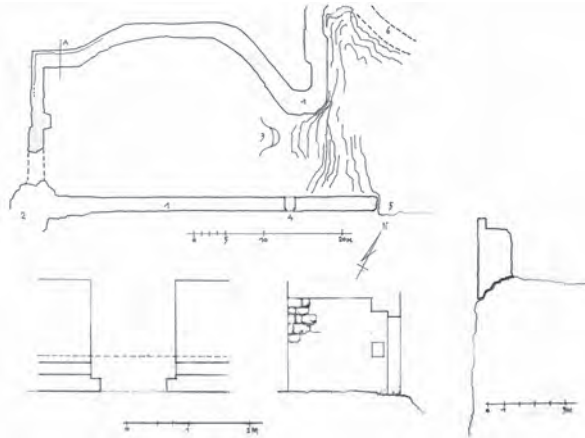


Fig. 3 Plan of Arhavi fort

this fact that the old land roads connecting Hopa and Artvin used to pass through the villages on the upper part of the littoral (Fig. 1).

⁴ *Chronicles of Georgia*, vol. 1 (ed. S. Khaikhchishvili). Tbilisi, 1955: 333, 338.

⁵ For the suppositions on the fort, see: I. Sikharulidze, *Tzanika (Lazeti)* 1, Batumi, 1977: 69; G. Grigolia, *Issues of historical geography of Egris-Lazika*. Tbilisi, 1994; K. Lortkipanidze, G. Lortkipanidze, *Lazian villages of Khupati (Hopa) gorge and Arhavi. Questions of Culture History and Theory* 18, Tbilisi, 2013.

Arhavi is first mentioned by Scylax of Caryanda (6th-5th centuries BC) in the form of Arabis.⁶ Arrian names Ἀρχάβιος (Periplus 7), Ptolemy - Arkadis (V, 6,6) and *Tabula Peutingeriana* - Abgabes (X, 4). According to Anonymous *Periplus*, there used to live the Bidzerae and then Dzidritae from the river of Apsarus to the river of Arkabis (42, 1). In famous Georgian historian, Ivane Javakhishvili's opinion, the river Arkabis used to be the border between the Roman satellite "kingdom" of Macronae and Heniochi and the Dzidritae, tribes benignant to Iberia.⁷ Fortification of Arhavi is similar to Hopa. The thrown-away material contains a small portion of archaeological items representing the ceramic ware of early Byzantine as well as so called developed Middle Ages. It is clear that the fort been functioning from the quite early period (6th-7th centuries) and continued existence through later periods as well (on the architecture of this fort in detail, see: appendix 2).

Athenai (modern town of Pazar) often used to become the subject of interest for Roman and Byzantine authors (Arr., *Periplus* 3-5, 7; Ptol., V, 6; Anon., *Periplus* 39-40; Tab. Peut., X, 4; Steph. Byz., s.v. Ἀθηναί). According to Arrian, because its harbour (ὄρμηξ⁸) was not reliable, a small number of ships used to enter it only in summer. Nearby was an abandoned *castellum* (*Periplus* 4). Concerning to this fort, later Kiz Kale, in fact, the same is repeated by William Gifford Palgrave, British consul in Trabzon in 70^s of 18th century.⁸ In 1474 Italian travellers Giosaft Barbaro and Ambrogio Contarinini who were travelling from the Crimea, namely Kapa, to meet Uzun Hassan, passed through Tina (Atina, Athenai in local transcription) that was the one and only reliable place inasmuch as the Hemshin (Armenian speaking Muslim population) robbers used to raid on the roads towards Bayburt.⁹

Apparently, Athenai fort (Fig. 4), which demonstrated couple of renovation stages (on the architecture of this fort in detail, see: appendix 3), belongs to the times of the first stage of formation of the Pontus-Caucasian frontier, reign of Vespasian. It lost its significance later because of some reasons. In this aspect, the auxiliary cohort stationed at the Gornea in

⁶ T. Khaukhchishvili, *Sources of Greek authors concerning to Georgia* 1. Tbilisi, 1967: 49.

⁷ I. Javakhishvili, *Introduction to the history of Georgian nation. Historical and ethnographical issues of Georgia, Caucasus and Middle East*. Tbilisi, 1950: 265.

⁸ W. G. Palgrave, *Reports on Lazistan shore and surrounding inner districts of consul W. Gifford Palgrave in summer of 1872*. *Izvestiya Kavkazskogo otdela Imperatorskogo Russkogo obshchestva*. Tiflis, 1882: 68-69.

⁹ W. Thomas, S.A. Roy, *Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio Contarini*, trans. W. Thomas and S.A. Roy (ed. Lord Stenley of Alderley). London, 1873: 116.



Fig. 4 Athenai fort

Armenia during the last years of Claudius's reign is very interesting. This military unit left this fort after the exhaustion of its political mission of protecting Mithridates of Iberia, this unpopular protégé of Rome (Tac. Ann. 12, 46). Athenai located near the area occu-

ped by the Tzani and the Zidritae initially used to serve certain strategic aims. After the Roman establishment of their desirable power here in the form of the kingdom of Machelons and Heniochi, they considered the direct control of the territory not necessary as it was in the "reliable hands".

It is interesting that Anonymous mentions Athenai (like Kordilon and Apsarus) as a village (Periplus 39-40). In Anania Shirakatsi's "Armenian Geography" dated to the 7th century AD, but mainly describes 4th-5th centuries situation, Athenai (like Rize) is mentioned as a Colchian city.¹⁰ The road from Athenai to Erzurum was of strategic importance. It was given a new impulse in AD 421 after building a fortress of Theodopolis in Erzurum.¹¹ In this context should be dealt Kale, controlling Erzurum-Athenai main road in the river of Meleskur Gorge, and Ciha/Jikha, dominant on the road coming from Ispir. It was in Ispir that Georgia-born historian Nicholas Marr found a rough wall structure of polished stones and a construction remains that the local considered as a bath-house.¹² In his short stories Justinian even threatened that Tzanika, conquered by him, "already has places turned into cities, and others will follow in future too." (*Novella 31*). In this context, Theodoriada is very interesting which will be dealt with below.

¹⁰ Armenian Geography of the seventh century (edited by K. Patkanov), Saint Petersburg, 1877: 39.

¹¹ J.A. CROW, A Review of the physical remains of the frontiers of Cappadocia. *The Defense of the Roman and Byzantine East. Proceedings of a Colloquium Held at the University of Sheffield in April 1986 Oxford*, BAR Int. Ser. 297 (1), 1986: 82.

¹² N.Y. MARR, *Trip to Turkish Lazistan*, Saint Petersburg, 1910: 558.

Although one part of the scholars considered Athenai as a Lazian word (“shade place”¹³), we do not exclude that Athenai might have been a trade place founded by the Greek colonists of the 5th century BC. The activities in this direction were arose during Pericles times. New settlements founded by Athens bore one particular feature from

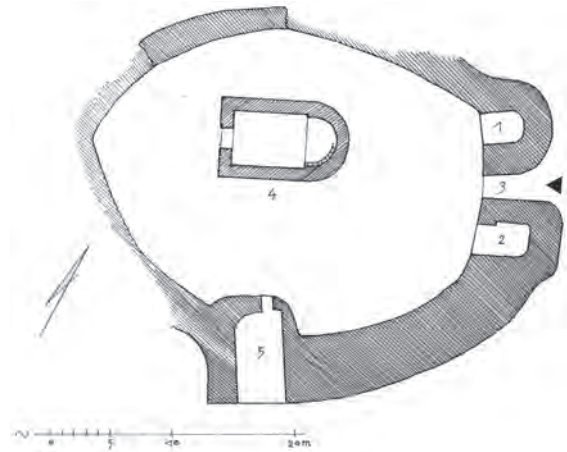


Fig. 5 Plan of Yücehisar fort

the very beginning – they were particularly closely connected with metropolis in military, political and economic spheres. It was this type of 600 military colonists sent by Pericles in the 440s BC to Sinope to help the democrats.¹⁴ It strengthened more this advanced polis of the region and apparently promoted the expansion of its influence (together with Athens) eastwards of Trapezus.

Before entering the centre of the city of Pazar, a big river of Hemşin Dere joins the sea. It is the adjoining valley of the river Furtuna and likewise expanded (Fig. 1). Here the space between the ranges on the both sides of the river up to the middle part is not so distinct in relief. The villages settled by the Lazians and Hemshins are scattered on the vast planes and terraces. So, the local geo-climatic conditions create favorable conditions then and now for settlements and expansion. We think this is what preconditioned the abundance of monuments in the gorge. Six arched bridges, remains of buildings of different periods as well as archaeological monuments have been well preserved to this day here. Among them especially significant is the Yücehisar or Şentepe (former Lazian village of Ğulivat) fort (Figs 5-7), which is called by the locals as Kise Kale or simply Cihar. Bryer and Winfield call it Jikhar

¹³ A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine monuments and topography of Pontus*, 2 vols. Washington, 1985: 335-336.

¹⁴ M.I. Maksimova, *Ancient cities of the southeastern Black Sea area*, Moscow-Leningrad, 1956: 97-102.

Kale and according to their information it was situated in the nearby of Yücehisar. As they explain, to the northwest of the fort, on the opposite hill, there is a destroyed church.¹⁵

Historical sources are very scarce about this fort. The only thing that can be said is that by the 15th century, when the Ottomans invaded the area, it was under the rule of Arkhakil, leader of Hemshins, along with Zil Kale, Varoş, and, possibly, Athenai.¹⁶ As for the earlier reports, the only tangible written data corresponds to Yücehisar, earlier Lamgo to Longini Fossatum, or Burgus Novus mentioned by Procopius (*Buildings* 3, 6, 24-26). Although



Fig. 6 Yücehisar fort

Bryer and Wienfield located them in Zindanlar Araz, ancient Chaldea (to the north of Trabzon) but they still question its identification.¹⁷ Interestingly, Nicholas Adontz places this point further east, closer to the region of our interest.¹⁸

Apparently, the fort survived a few renovation stages. Through the superficial examination of the road to the fort and the surroundings, the archaeological materials were found which may belong to the comparatively later, as well as to the contemporary period. The obsidian pieces attract particular attention, as well as ceramics for domestic usage and early Byzantine era Solen type and grooved tile fragments, as well as fragments of a jug, pots and other ceramics. Apparently, this hill was used for settling in the quite early times, while in the later period (6th century AD) a fortification was built with the church, which perfectly controlled the surroundings, the seaside strip, and the routes to Erzurum

¹⁵ A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine monuments and topography of Pontus*, 2 vols. Washington, 1985: 340.

¹⁶ *Ibid.*, 337.

¹⁷ *Ibid.*, 311-312.

¹⁸ N. Adontz, *Armenia in the period of Justinian: the political conditions based on the naxarar system*, translated with partial revisions, a bibliographical note and appendices by N.G. Garsoian, Lisbon. 1970: 50.

and İspir. The existence of arched bridges along the sea shore to the floor of the gorge, survived up to the modern day, also indicate it (on the architecture of this fort in detail, see: appendix 4).

Eastwards of the river of Büyük Çayı (former Kıbledağı Deresi, ancient Adineos), after Çayeli or Maparva (in Lazian deciduous) the Classical authors named the harbour of Kordilon (Plin. *NH* 6, 11; Ptol., 5, 6, 10; Anon. *Periplus* 39) which, in our opinion, corresponds to Sivrikale,

earlier Tordovat located on the Laroz cape, near Pazar (Fig. 1). It, in itself, should correspond to Theodoriada of Justinian times. The toponym of Theodoriada is connected to the Tzanian origin commander-in-

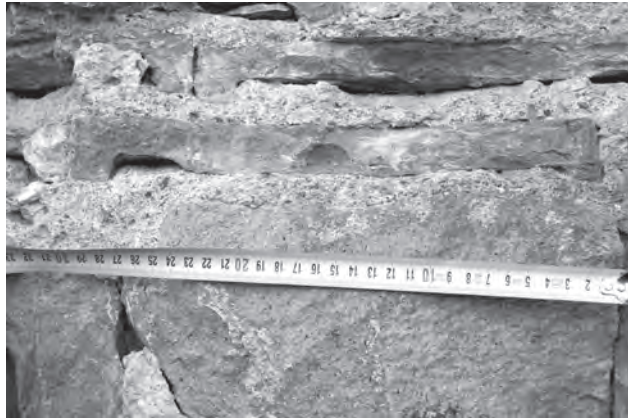


Fig. 7. Part of Yücehisar fort wall

chief Theodor who became famous after the battles against Persians and Misimianoi (northern Colchian tribe) in 553-555 whereas in 556 in the suppression of his compatriots anti-Byzantine rebellion of Tzani (Agathias 5, 1).

If not for the Abkhazian origin Captain Kemal Kamban's kind assistance, we would not be able to find the fort (Fig. 8). Local people call it also Genoeses fort, Rum Kale, Kalecik, and Zileghi Kale. Unfortunately, the main part of the fort was destroyed in 1957 during the construction of the road. According to Bryer and Wienfield data, only part of the southern wall of the central tower and the outer fortification survived.¹⁹ Now the situation is even worse (on the architecture of this fort in detail, see: appendix 5).

Canayer fort overlooks towns of Araklı and Sürmene (fig. 1). This square-shaped fort is located in the depths of 3 km from the seashore, on the territory of the village of Buzluca (Figs 9-10). The locals call the former fort as Zanayer. The fort itself is built on the flat area of the most elevated

¹⁹ A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine monuments and topography of Pontus*, 2 vols. Washington, 1985: 334.

mountain ridge descending to the sea from the village. According to locals, the walls had occupied huge flat area. Later this place was 'cleaned' and nut orchards were planted. Now the whole area is covered with nuts.

Apparently, Canayer is a typical Roman fort and it was in use throughout the following periods (on the architecture of this fort in detail, see: appendix 6). Some researchers argue that Canayer corresponds to Hissolimén mentioned by ancient sources and accordingly was built in the late 1st century AD and re-



Fig. 8. Remains of Tordovat fort

ssembles Ap-sarus.²⁰ We do not rule out that, this fort was built in the later period and served as a backside of the „real” Hissolimén, which will be discussed below. In this regard it is interesting to see *Tabula Peutingeriana*

(X, 3) which recorded Caena, also Kaini Paraolíd of “The Martyrdom of Orentius” dated to the times of Diocletian²¹ as well as *Καινή παρεμβολή* (new camps), where *Cohors I Lepidiana* stood in the turn of the 4th and 5th centuries AD (*Notitia Dignitatum* Or. 38). Niko Lomouri thinks that *Καινή παρεμβολή* should have been looked for somewhere between Trabzon and Rize.²² The assumptions by David Braund and Thomas Sinclair are more accurate, that this point is the same as Canayer.²³

The Kalecik fort (Fig. 11) is on the right side of the road leading from Arakli to Trabzon (Fig. 1), just in the city’s exit. The local people sometimes call it Ciho or Aha Kale. The fort was built on the peninsular cape of Arakli Burnu, extending to the sea.

²⁰ A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine monuments and topography of Pontus*, 2 vols. Washington, 1985: 328-329; S. Gregory, *Roman military architecture on the Eastern Frontier*, 3 vols. Amsterdam, 1997: 28-30.

²¹ K. Kekelidze, *Ancient Georgian literature history etudes*. vol. 4, Tbilisi, 1957: 301.

²² N. Lomouri, *On the interpretation of some evidences in Notitia Dignitatum*. Tbilisi State University Activities 162, 1975: 65.

²³ *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, ed. R.J.A. Talbert, Princeton/Oxford, 2000: 87.

It is not excluded, that Kalecik began to function in Roman times, and continued to exist prior in the early Byzantine and in the following periods (on the architecture of this fort in detail, see: appendix 7). According to Bryer and Winfield, this fort replaced Canayer in the Middle Ages.²⁴ In our view, there did not occur just a replacement, but rather a unified system of fortifications was built. Very close from the fort in Arakli, there is a Hissolimien dated to the 1st-2nd centuries AD, and depths of 3 km, in the



Fig. 9. Remains of Canayer fort

area of the village of Buzluca there are remains of the fort of Canayer, dated to a slightly later period. It is not ruled out, that in its time, the Kalecik, with its favourable location of natural fortification, functioned as a port, and Arakli and Canayer were the main supporting points for the deployed of legionaries.

Arakli fort (Fig. 12) is a strategic place for the fact that it controls entrances to Bayburt and Chorokhi river downstream via the valley of Kara Dere (ancient Hissos). The fact is that the distance from Trabzon to Bayburt is 201km, while from Of, situated nearby Sürmene it's only 100 km (fig. 1) making the region the most important strategic area for Byzantines who fought against Tzani in the 6th-7th centuries. The area regained the similar importance in 949-1080, when Byzantines recaptured Theodopolis (Erzerum) from Arabs, until Seljuks fought it back from Byzantines. This area became an important artery of the so-called triangle in Ottoman period, connecting the cities of Batumi, Trabzon and Bayburt. Russian general Yudenich chose this way to attack Bayburt in 1916.²⁵

Apparently, this fort corresponds with the fort of Hissolimien. One cohort and 20 horsemen conducted service there in the 2nd century AD (Arr. *Periplus* 4, 8). According to *Notitia Dignitatum* the *Cohors Apuleia ciuium Romanorum* was already in service here about AD 406-408

²⁴ A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine monuments and topography of Pontus*, 2 vols. Washington, 1985: 328.

²⁵ *Ibid.*, 324.

(or. 38). *Iteneraria Antoniana* also mentions Hissolimen as Nililimen (col. 648, 652, 681), while *Tabula Peutingeriana* refers Hisileme (X, 3) and we found Huissoporto along with Apsarus, Phasis and Sebastopolis in apostolic travel stories of St. Andrew (Khalvashi, 2011: 10-19).²⁶



Fig. 10. Remains of Canayer fort gate

Relying on the Anonymous Periplus (39), the Hissolimen is already blocked up by ancient Susarmia. This is how “The Martyrdom of Orentius”²⁷ and Procopius of Caesarea (*Wars* 8, 2 16) mentioned it too. However, in Eusebiu’s “Chronicles” (7th century AD) it is again mentioned Kausolimena (can. P. 190). We believe that Hissolimen and Susarmia, modern Sürmene are different points. Later name for Hissolimen, Heraclia (Arakli) should have been used by the emperor Heraclius in honour of



Fig. 11. Kalecik fort

his newborn son, during the Caucasian campaign in 622-623.²⁸

Although many researchers touched the issue of Hissoslimen localization, the monument location has not been determined.

²⁶ R. Khalvashi, *Andrew the Apostle in Georgia*, Batumi, 2011: 10-19.

²⁷ K. Kekelidze, *Ancient Georgian literature history etudes*. vol. 4, Tbilisi, 1957: 300, 319.

²⁸ A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine monuments and topography of Pontus*, 2 vols. Washington, 1985: 327, 329; T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: an architectural and archaeological survey*, vol. 4, London, 1990: 150.



Fig. 12. Remains of Arakli fort

We found “true” Hissos after a long search, as early as in 2010. We entered there via the old road to the district of Konakönü through the centre of Arkli. Our guide was a local resident Yaşar Turz. That time we only were able to visualize the area

superficially and felt very sad to see that high-rise residential buildings were being constructed with the modern technique in the internal space of the ruined walls. The bulks of the cultural levels of the structures, and various other materials, as well as the remains of the foundations were all over the place (fig. 12). We visited the monument for the second time in the spring of 2013, however were unable to find it. Our old guide, who had left a phone number, no longer responded. For the third time we searched for the fort in August of the same year. After the great efforts, we made our way to hit the monument (on the architecture of this fort in detail, see: appendix 8).

The fort of Eskipazar is located between rivers of İkiçdere Çayı (former İyi Dere, ancient Kalos Potamos) and Baltacı (ancient Kiphalos) in the eastern district of Of, Eskipazar.

In our opinion, ruins of this fort (fig. 13) is corresponds to Καλὸς παρεμβολή mentioned by the Anonymous (*Periplus* 39). It is interesting that



Fig. 13. Remains of Eskipazar fort

Arrian nothing says concerning to fort, but refers only Καλὸς ποταμός (*Periplus* 7). As is known, the anonymous author did not follow Arrian word for word, and provided data reflecting quite interesting and, most importantly, reliable notes about the reality of the period.

The monument was built on a slope south to the Eskipazar Secondary School. A medium height, unnamed ridge runs from the top to the sea, its left slopes run to the right bank of the Baltaci. A large fortification building was built on a flat terrace of the last section of the ridge. According to the shape of the road, and the fragments of the ceramic material on the surface, the fort seems to be a pretty early construction. In any case, we think it should have been built in the late Antiquity, possibly, even Roman garrison used to stand there (on the architecture of this fort in detail, see: appendix 9).

Among architectural monuments preserved in the northeastern part of Turkey especially significant is the fort of Hissoslimen. In our opinion, it is earlier fort built by Romans in this region and as Tordovat and Eskipazar urgently needed active protection arrangements. Another fortifications: Hopa, Arhavi, Athenai, Yücehisar, Canayer and Kalecik are in relatively better conditions but anyway all of them wait for their researchers.

Appendix

1. There is 7-8km from the central road to the fort of Hopa. The builders of it had used the maximum of natural opportunities and the whole construction was fit to the relief of the sloped rock. The northeastern part of the rocky slope is used for the construction. One of the accesses is from the northwestern part. The most part of the fence walls is relatively well protected from the eastern part. As for the western and northwestern sections, they are rather damaged. The central entrance might well have been here, in these vicinities of the fort but it cannot be seen because of the poor protectiveness of the walls. On the other hand, relatively well protected is the only narrow entrance preserved to this day. The steps lead along the rocky relief from the west to the beginning of the fence wall in the eastern section of the beginning of the fort. Seven steps have been preserved to this day. At the end of the steps there is an artificially created small flat place. The distance from here to the bottom of the rock is 4.5m. It is right here that a wide hole is made into the fence wall. It enters the inner territory of the fort, into a small-size construction specially built in the depths above the floor level. The hole is not wide (about 70-80cm) and

enough wide for only one person to pass through. The construction into which the hole passed is not of a big size. Its lower part is relatively wider while becoming narrower upwards when approaching the floor level. The inner walls are built with slightly polished stones. The walls are mortared. As it is seen from the preserved fragments, it might have been painted with light brown paint. The inscriptions of scratched Greek letters can be seen here and there on the wall that can easily be read. Inside the fence the placement of two or three guards might have been possible within the underground construction built at the wall on the first terrace. From this construction it would be very easy to fight the enemy and throw him over the cliffs from the hole built into the wall.

The acropolis is quite well strengthened as well. All the four sides are well protected by the slopes of the rock. Here again the configuration of the fence walls is determined by the shape of the rock. This part of the fort, in accordance with the rock, is prolonged from the northwest to the southeast plane. Although the certain part of the fence walls is destroyed to the foundation level, it is still possible to determine the entire design. The middle section of the acropolis is relatively wider in accordance with the shape of the rock. The farthest northeastern section of the acropolis is built with originality. It is separated from the first terrace by a 7-8m high rocky layer. In fact, with the natural rock and the space surrounded with the fence walls of the first terrace, the acropolis entrance is reliably protected. A semi-circular tower seems to have been erected in this part of the acropolis. It is separated from the rest part of the citadel by a double wall, i.e. the enemy, in case of appearing in the territory of the tower, would have to overcome a rather serious resistance in order to get into the inner part of the acropolis. Apart from defending the initial section of the acropolis, the tower was also reliably controlling the situation on the first terrace as well. The builders of the fort had constructed a tunnel near the wall in the farthest northwestern part. For this purpose quite a big square-shaped ditch was cut into the rock. Its walls had been constructed with well-elaborated stones of different shapes. The upper passing part was covered with large polished stones. The side parts of the ditch were also built with polished stones. The roof plate of the tunnel is partially seen. In case of need both parts of the fort could be connected or else it might be possible to secretly leave the territory in case the enemy approached. As for the inner territory of the acropolis, the existence of the remains of different size and shape of buildings can be observed. Walls are destroyed almost to the

foundation. Their territory is covered with large-size trees and thorn bushes. Therefore, it is difficult to judge about their plans and purposes. The fort itself does not allow for the distinguished peculiarities of the periods by its architecture.

2. A high rocky hill was chosen as the territory for the construction of the Arhavi fort. The fence walls follow the outer contours of the rock and the natural possibilities are utterly utilized. The inner territory of the fort is separated into several terraces in accordance with the rocky relief. On the whole, the fort is rather damaged. The remains of the lower ground floor buildings are relatively better preserved. Its plan is directed from northeast to southwest. The door opening is created in the eastern part of the southern fence wall. From outer part it is closed with architrave while from inside it is arched. The walls of the fence are relatively thicker on the sides, which are less protected. Here their thickness sometimes reaches 2.20m. It contained 50cm high border and 1.30cm wide walking area from inside. In the utmost part of the northeastern part of the fort a rocky hole is made which must be a secret exit.

The fort was directed northwards in accordance to the rocky relief in terraces. Each one was separated by a rocky level and connected to each other with rather longish steps. As for the walls of the fort, in their construction mostly the stones from the rocky parts were used. However, at the corner joints some well-elaborated stones were used as well. In both cases the weak layers of mortar were used as linking material.

3. The lower construction level of the fort of Athenai, the layers of which are well read on the eastern and northern sides, are built with well-polished sandy quads. A thin layer of mortar is used as sticker and represents a typical pattern of the so-called Roman isodomic style. As observation shows, the renovation was in progress, and a completely new system was built over the inclined plane of the old pile from north to south, which is linked to the Byzantine period. However, the formation of two different sub-periods is distinguished. The first is a reddish-brown colour of small bricks. This formation of the wall has two narrow arches from the east window. It is now obvious, that during the Byzantine times there was made an attempt to raise the height of the wall, which is belted with three narrow arches. That period of the construction designed the spacious, high-arch opening in the northeastern section of the tower from the east side. This structure is distinguished from its predecessor with the interchangeable gray and reddish-coloured hewn stones of unequal sizes. There is an Ottoman period wall built overlapping the destroyed

Byzantine wall on the west side of the tower and partially on the south side, which seems to be a totally renovated tower. The wall formation is characterized by the blackish-gray bricks, the used constructing material is of an earlier period, and the stones are bound with a thick layer of lime. There are two floors still survived on the western side of the tower. In this section of the construction there are four-layers: the lower, which is only visible on the southwest side of tower and which is built with raw stones of various sizes and lime. It is built directly on the rock.

The first floor reflects the second level of the construction; It was built with well-chosen, crude sandstone bricks. As it turns out, the arched doorway is of the later creation; its third, the upper construction level of the northwest part had been destructed and was refilled in a non-systemic manner. The third level of the building is clearly outlined, which looks to belong to the second floor. This is a narrow strip of bricks in five rows with one metre and half in height. The fourth level of the construction is distinct above the basement of the second floor windows, which was built with specially selected stones of different sizes. It is impossible to determine exactly the periods based on the constructions. The first floor of the construction can be considered as the late Byzantine, which probably destroyed or by some reason changed the east side formations of the confirmed late Roman, and also early Byzantine isodomic constructions.

4. The plan of the fort of Yücehisar was determined by the configuration of the hills. Overall, it has an oval shape. The fence walls are well preserved. Their corners are slightly rounded to suit the relief. The traces of repair or restoration of the later period is seen in some places. The north section of the eastern wall of the fort's fence has relatively poorly survived. The fort had a gate on the northeast side. The walls are wide and pretty well preserved. The entrance on its turn was broken into width and was thus extended, which makes impossible to measure its sizes. Two towers on the walls of the fence protect the gate. The tower with a semi-circular shape the right side of the entrance is relatively well preserved (No. 1). There was also a second tower built in the south side of the gate at a distance of 5,5 m away. Its main function was supervision of the central gate in addition to the protection of the east wall of the fence. The tower looks good from the outside of the tower and the walls are quite high (4,5-5 m). However, it cannot be said on the inner side. The ruins here almost completely blocked the tower. The intermediate stage of the construction horizon in the central parts of both towers finishes with 2-3 rows of the skirting board (*Opus Listatum*). The main function of protection had

tower No. 1 (the north tower) because of its plan and the location. Special diligence can be observed in the lower structure. Due to its geographical location the fort is virtually inaccessible. It could not be reached with the besiege techniques. The fort had a third tower. It was involved in the central section of the south wall. The tower was rectangular in shape and was extended 4m out of the fence wall. The width from the outside makes 6m. The main function of this tower should have been safeguarding of the relatively weakly protected south wall of the fence. Target shooting from there could reliably protect both sides of the walls around the tower fence. The slots of the wooden beams indicate that it should have been at least 3-storey tower. Its internal dimensions are 6X4 m, preserved height - 7.5 m. The tower corners were constructed with the well treated elongated stones lay in turns, which is basically characteristic of the Byzantine construction style. This is evidenced by the door (No. 3), between the towers, which is also consistent with the logic of an earlier Byzantine fortification.²⁹ The curving, semicircular shape of the two-meter-thick wall was built later at the expense of the inner opening of the tower. The builders of the fort turned the tower into the acropolis of the inner fort. The only access to the tower could have been gained with the lifting ladder. The layout of the later building, its construction techniques, the stone colour are all completely different from the main part, and they seem to be later historical inserts. The layout uses torn apart stones processed in different sizes. The layout of the fort is of mixed character. There are several sorts of stones used in the layers of the fence wall. Separate bricks of the sandstone could be attributed to the late Hellenistic or Roman period, based on their processing and handling of the weapons. Basalt bricks (mostly in the lower structure), the local variety of the pieces of stone (mostly in the polygonal type of layout), and cobblestones turned into fractions are rarely found. The fort was built in the following system: the horizontal level of each phase of the construction was strictly observed, which is seen in the exterior and interior (with the blanks in the walls).

In the central section of the fort there are preserved remains of the hall type church. A large part of the building was almost destroyed to the foundation level; however, based on the survived remnants, we are able to have a certain idea about its planning. The church is of the hall type, supported with a protruded opsed. With its planning and building struc-

²⁹ M. Biernacka-Lubanska, *The Roman and early Byzantine fortifications of Lower Maesia and Northern Thrace*, Wrocław/Warszawa, 1982: figs 74, 101, 114ff.

ture it is in line with the art form that was characteristic to the eastern provinces of the Byzantine Empire (mostly, the Crimea). The walls of the fort and the church seem to be of the same period. Based on the revision and the photo fixation, the complex can be dated to the second half of the 6th century and 7th century. The church is of the hall type supported with a protruded opsed, but the coupling area of the external link into the hall's opsed is not accentuated and thus is very similar to the early Syrian churches and basilicas of the hall, the so-called regional types.³⁰

The main characteristic feature is a semicircle opsed surfaced with cobblestones. This setup is very similar to the Roman style of cobblestones building. The same can be said about the church with an opsed hump, the central window and the Presbyterian model with the opsed interior space of 40 cm in width. The length of the church is 10 m, while the width is 4,10 m. Average thickness of walls is 80 cm. The walls are built of stones arranged disorderly, but the upper part construction of bricks bears the traces of systemic design. Lime solution is used, mixed with stones and sand.

5. The tower of Sivrikale or Tordovat fort which survived until 60^s of the 20th century has more than three floors. There is a square-shaped window on the upper floor and a window below it, which has a rounded-arch design from the outside and a rectangular shape inside, and which was later reinforced. The area where the fort was built is at 70-100 m from the shoreline. The fort itself was built on an elevated cape, on the left side of the confluence of the river of Kalecik. The total still surviving area of the fort is about 1 hectare. The whole area is covered with high trees and prickly shrubs. Superficial examination shows that the remains of the buildings are destroyed almost to the foundation. The relatively well-preserved remains are located on the northeastern section of the rocky hills. It is represented in the layout characteristic to the walls of the late Roman era. The building was constructed of well-treated sandstone bricks, with a thin layer of lime used for binding. The maximum height of the remaining wall in this section is 2.5 m. It seems that this part of the wall was a part of a certain building here in those times, which were destroyed during construction of the motorway leading to the village. During the inspection of the fort we observed fragments of ceramic material, of which the specific attention is paid to the so-called Solen type tile fragments. There are early (Roman) as well as comparatively later (Byzantine) period types

³⁰ H. W. Boyer, *Der Syrische Kirchenbau*, Berlin, 1925: 12.

among the fragments. We think that the fort started operating in late Roman period and continued to exist in the early Byzantine times.

6. Ruins of the fort of Canayer are rectangular in shape (200x300 m), which comes with the gates on four sides. The fort, except for the southern direction, is naturally fortified. The gates are two-storey and create towers in the centre of each wall. The layout consists of the welded limestone built on the hewn blocks. The north gate has a plain coating from the outside, which indicates the beginning of the upper floors. The arch vaulted from the upper floor is marked with an indented „ornamentations”, which is not characteristic of the Roman-Byzantine architecture and should be local motives. The semi-rounded apse on the eastside upper floor, which in its turn has a niche in the north, points out that there had been a bell tower on top of the gate. In fact, nothing survived from the second floor of the south gate, except floor fragments paved with the *opus sectile* method. The building with an apse is preserved in the centre, which was presumably a church, however it is so thickly covered with vegetation that it is difficult to state anything on the configuration. We also distinguished the remains of the gate to the west, where the quite high (3.5 m) walls are the only remains from the entrance from the left side. Both the walls have coating bricks peeled down. There are only holes remaining on the walls. Nearby, at the ground-level, foundation remains of the walls are seen in various places. The second part of the ruins, still remaining in the area of the fort, apparently, represented part of the north gate. Currently, there is only the gate section that has survived, with a tower built upon it, i.e. a two-story tower-gate. Apparently, the inner and outer surfaces of the walls are built with the processed bricks. The gateway is relatively well-protected, except for the north wall and north and east sides of a tower. There were quite a few different types of ceramic debris in the central portion of the gate of which the Sinopean amphorae, *pithos* or tile fragments attract attention.

7. The actual configuration of the cape, where the fort of Kalecik is located, is very interesting. It surrounded by the sea trilaterally (east, west and north). From it, both east and west of the mountain ridges extend quite into the depth of the sea and create a large bay in the section of the fort, which seems to be quite favourable for the port. Interestingly enough, the rock on which the fort was built, wedges into the northwest of the sea. Its east and west sides rise high with natural flat cliffs. There is a harbour in the fairly large space between them. The relatively weakly protected areas around are fortified with the walls of strong construction. The middle space extends

in between the ledges and creates a the bay in the middle, which seems to be quite favourable for ships to directly access to the inaccessible and well protected, fortified rocky mass. One could move from the gulf through the rocky ledge directly to the fort area. Interestingly enough, the remains of the artificial longitudinal walls are still preserved on the rocks at the foot of the cliff next to the harbour. This area seems to be safely guarded from the wind because of the fort, the relief, and the artificially built longitudinal walls. We think the fort constructors made a very creatively designed harbour using the natural resources and building some artificial walls additionally. As for the fort itself, a big part of the walls of its gate are almost destroyed down to the foundation. According to the remains we are able to have an impression of its plan. The plan of the building was determined with the configuration of the rocky hill. There is preserved citadel, which is tailored to the natural hill and controls the total surrounding coastline and the sea. At this section of the fort the wall layers have still been preserved at some places. It seems that the tip of the hill, which stretches over quite a large space (about 500-600m) was thoroughly fortified by those times. The towers were inserted in that part of the fort walls. The plan of the extreme eastern part of the tower is still discernable. It is of a semicircular-shape. We can still find two rows of masonry (in some places three) above the foundation. The lay of the stones is vertical. They used quite well processed stone bricks. We believe that the main function of the tower should have been controlling of the naturally less protected south side. One can also have a superb four-hand view of the whole space from here. The similar remains of the tower ruined down to the foundations are preserved in the southwest section of the fort. The fairly well preserved south wall of the citadel runs almost along the total length. The maximum height of the remains is 2,5-2,7 m. The wall thickness is of 80 cm -1 m. Even if the enemy could penetrate the interior of the fort, it would have been almost impossible to sneak into its central part. As evidenced by the preserved remains, the fort had pretty well constructed walls. Most of the fence is well preserved along the length to the southeast. According to locals, the fort was surrounded by the similar fence in the south too, which, as noted above, was naturally the most poorly protected area. Presumably, the wall has been destroyed by now due to the central road expansion. As for the west and the north sides, they were naturally impregnable, nevertheless the fort builders filled and fortified the relatively lower and intermediate spaces in between the rocky ledges with the solid and thick walls. The maximum height of the east wall of the surviving fence is 5.5 m, the length - 28-30 m. The layout is horizon-

tal. They used basalt stones, the samples seem well treated, and also a thin layer of whitish glue. Our attention was drawn to different kinds of ceramic fragments, including fragments of Sinopean amphorae and Solen type tile fragments.

8. The route to the fort of Hissolimien leads from the city of Arakli along the Bayburt road on the left bank of the river of Kara Dere. There is a right turn at about 400 m off the city centre, one has to follow the path through the pretty well-maintained new district and turn above at the end of the street to go up the so-called Kale district and the fort is right there. The maximum capacity of the interior of the northwest section of fortification has been used for the construction of modern buildings. The broad motorway runs next to the entire length of the north section of the monument. Cultural layers are destroyed in this section. We would like to note hereby, that the work on the monument was fairly difficult at that time too. After the superficial examination, we confirmed that the stronghold is a typical Roman fort. It is rectangular in shape. By those times it was a carefully selected place for the fort. It was built on the flat of the elevated ridge to the left bank of Kara Dere. The whole area then gradually decreases towards the coastal zone. The total area is perfectly visible around the fort at a long distance, including the delta of the river, the sea shoreline and the lowlands, where the modern town of Arakli was built. The fort is located at 1.5 km from the seashore. Although there is an ongoing intense land development within the fort, the walls of the fence have been still preserved. Part of the walls from the south fence has been relatively well preserved along a large distance. The western part of it is almost completely destroyed along the road ascending to the settlement at the top of the fort. According to the locals, the wall continued beyond the road but it was destroyed after nut gardens were cultivated and other works were performed. Bunks of the stones, used in the layer constructions, are still preserved. The still preserved part of the south fence wall is completely covered with the thorny shrubs; however, stone layers are visible. The length of the protected part is about 90-100 m. The remained maximum height reaches 2.5-3 m. The large-sized well-treated bricks and medium-sized stones with flattened surfaces were used in the wall structure similar to the fort of Apsarus. It is seen that the space in between the coating stones was filled with small and large stones, sand and glue mixture. The surveillance of the area revealed that a large part of the fence in front of the south wall, just across the road, on the north side, is also preserved. The eastern section is destroyed down to the foundation level at a large distance. Its remains are still scattered around

the area. Its western section is relatively well preserved in approximately 40-50m of length. The height in some places reaches 3,5-4 m. There were used medium-sized stones with flattened surface in the construction of the wall layers. It is especially noteworthy that the middle section of the wall in the east fence is relatively well preserved, it was found in 2013. It had been built at 2m distance from the high-rise residential building on the right side of the road passing through the fort territory. The length of the remaining wall is 35-40m and is vividly visible. The soil covers the inner side of the wall. A large part of the surface stones on the outer wall is destroyed. The wall was strengthened with the contents of the mixed small and medium-sized raw stones, sand and mortar. The maximum height of the preserved wall is 2.5-3m and 80cm in width. The continuation of the east fence wall is seen below on the left side of the road, but it is destroyed to the foundations. As for the fort area, it is about 3 hectares. It was once covered with nut gardens. A large portion of it was destroyed due to the new construction works. A lot of archaeological evidence is scattered around due to the intensive earthworks on the fort territory. The attention is drawn to the fragments of an amphorae, including produced in Italy, Cos and Sinope, *terra sigilata*, glassware, bricks, Solen type and grooved tiles, *pithos* pieces, etc. dated to the 1st-3rd centuries AD.

9. The fort of Eskipazar is 100 m away from the main road, from a lane to the village of Kumlu Dere. It is located in between İyi Dere and Baltaci rivers and in fact perfectly controls the environment. A relatively well preserved is the east wall of the fort. The remaining part of the length is about 50-60 m, and the height reaches 3,5-4 m. The southern section of the wall collapsed during the construction of the residential buildings. Medium-sized stones with flattened surfaces were used in the outer layers of the wall. Currently the majority of them have already collapsed. Only the interior content between the coatings is exposed, which was built with small and medium-sized stones, sand or a mixture of glue. The width of the walls, with peeled off coatings, is nearly 1m. There are remains of the west wall foundations here and there. As for the south side, all traces of the existence of the walls have disappeared. Apparently, during the cultivation of the tea plantations in the area even the remains were dismantled. As for the north side, there are remains of the fence wall scattered around the area. It is completely covered with thorny shrubs. It seems that a large part of the north wall was destroyed during the performance of the various works, and especially during the school construction. The fort should have had a large size. The distance between the east and the west walls is 100-110 m

Roman and Byzantine forts survey In the southeastern Black Sea area

During the Rustaveli Foundation Project implementation period (2011-3) Batumi State University team visited eastern part of the Turkish Black Sea coast and surveyed different samples of the architectural constructions of region. In result there some new evidence came to light concerning to Roman and early Byzantine period forts:

Among architectural monuments located close to Georgian border Hopa and Arhavi forts are significant. Both of them, most probably, are constructed by locals in the late Classical or early Middle ages and later are used by Byzantines. Concerning to Athenai fort, situated more far to the west, it is arose early Roman Imperial period and was reconstructed in the Byzantine and Ottoman periods.

Among forts preserved in the valley of river of Hemşin Dere especially significant is the fort of Yücehisar. Historical sources are very scarce about this fort. We do not exclude that it corresponds to Longini Fossatum, or Burgus Novus mentioned by Procopius (*Buildings* 3, 6 24-26).

Eastwards of the river Kibledağ Dere (ancient Adineos) the Classical authors name the harbor of Kordilon (Plin. NH 6, 11; Ptol., 5, 6 10; Anon. *Periplus* 39) which, in our opinion, corresponds to Tordovat. It, in itself, should correspond to Theodoriada of Justinian times. The toponym of Theodoriada is connected to the Tzanian origin commander-in-chief Theodor who became famous after the battles against Persians and Missimians in 553-555 whereas in 556 in the suppression of his compatriots anti-Byzantine rebellion (Agath. 5, 1).

Canayer fort overlooks Kalecik, Araklı and Sürmene. According to some authors it corresponds to Hissolimén mentioned by ancient sources. We agree with D. Braund and T.A. Sinclair who identified it as *Καίνη παρεμβολή* of *Notitia Dignitatum* (or. 38). In our opinion, latter is same as Canea of *Tabula Peutingeriana* (X, 3) and Kaini Paraolíd of "The Martyrdom of Orentius". Rather, Hissolimén was placed there where now almost totally destroyed Araklı fort is placed.

Finally, ruins of Eskipazar fort, situated close to İyi Dere, is corresponds to *Καλὸς παρεμβολή* mentioned by the 5th century AD anonymous author (*Periplus* 39). It is interesting that Arrian nothing says concerning to fort, but refers only *Καλὸς ποταμὸς* (*Periplus* 7).

APSAROS. EARLY HEADQUARTERS BUILDING (PRINCIPIA). NEW LOCALIZATION?¹

by Radosław Karasiewicz-Szczypiorski
Warsaw

Introduction

The *Apsaros* were described for many times (Fig. 1). Antique sources for this site have been compiled and discussed in publications of modern researchers.²

Georgian-Polish excavations in the Roman fort *Apsaros* in Gonio, have been conducted since 2014.³ The project started in 2012 with a geodetic and geophysical prospection.⁴



Fig. 1. Location of the Roman fort of *Apsaros* (K. Misiewicz)

¹ The author would like to thank for supporting archeological excavations in Gonio in 2016. The Polish-Georgian expedition could work thanks to financial decisions made by the representatives of the University of Warsaw authorities: Vice-Rector Prof. Alojzy Z. Nowak, Dean of the Faculty of History Prof. Elżbieta Barbara Zybert, Director of the Institute of Archaeology Prof. Wojciech Nowakowski, Director of the Centre of Mediterranean Archeology Assoc. Prof. Tomasz Waliszewski, and thanks to the following foundations: The Foundation of University of Warsaw and Varia - the Foundation of the Faculty of History of University of Warsaw. I would also like to thank Marta Bura and Janusz Janowski from the 3D Scanner Laboratory of the Institute of Archaeology of University of Warsaw for help in a very difficult moment.

² A. Plontke-Lüning, *Apsaros. Quellen und Geschichte*, (in:) A. Geyer (ed.), *Neue Forschungen in Apsaros (2000–2002)*, Tbilisi 2003, 7–16; E. Kakhidze, *Apsaros: A Roman Fort in Southwestern Georgia, Meetings of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence*, “Black Sea Studies” VIII, Aarhus, 2008: 309–314; R. Karasiewicz-Szczypiorski, E. Kakhidze, *The Roman Fort “Apsaros” in Gonio – early phase. New Discoveries and Perspectives for Investigations*, “Pro Georgia” 25-2015, 179–181.

³ In Gonio near Batumi (Adjara, Georgia) carry out archaeological research joint expedition of the University of Warsaw (Polish Centre of Mediterranean Archaeology and the Institute of Archaeology, University of Warsaw) and the Gonio-Apsarus Museum and Sanctuary of Cultural Heritage Preservation Agency of Ajara, Georgia (Director on the Georgian side Prof. Shota Mamuladze and on the Polish side Assoc. Prof. Radosław Karasiewicz-Szczypiorski).

⁴ K. Misiewicz, R. Karasiewicz-Szczypiorski, *Gonio (Georgia). Non-invasive surveys of the Roman fort of Apsaros – 2012 Season*, “Światowit” X(LI)/A 2013 (2012), 117–122.

Since 2015 research concentrates on the so-called “western trench” (Sectors NO 01 and NO 11), where early garrison therms have been discovered (Fig. 2: 3).⁵

It is worth mentioning that the preserved relics of the aforementioned therms have made it possible to distinguish two construction phases. Phase 1 was destroyed in unclear circumstances, and its remains are not well preserved and still poorly researched. New baths were erected on the ruins of the building from Phase 1. The building from Phase 2 is different from the previous one in terms of layout, although a part of older foundations and lower parts of the walls were used as foundations in the new building. In one of the rooms it has been discovered that the new floor was laid on the levelling layer, above the earlier floor.

The erection of the therms can be dated to the 2nd half of the 1st century AD (probably already the ruling period of the emperor Vespasian). It is not known when exactly the therms were destroyed for the first time and if they were rebuilt immediately. The final destruction of the therms took place in the first decades of the 2nd century AD, probably still at the times of Hadrian’s ruling period, maybe after taking power by An-

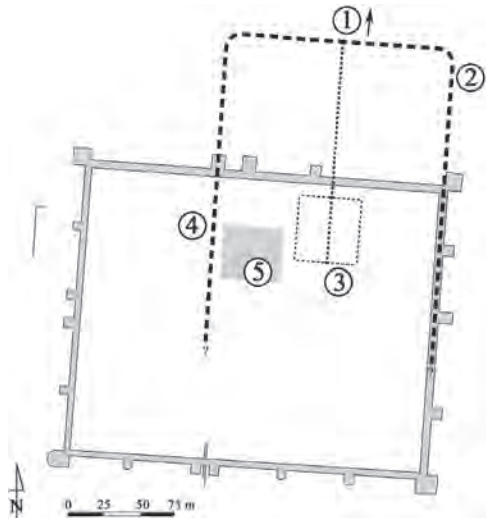


Fig. 2. Gonio (*Apsaros*). Site plan (after Geyer 2003, adapted by R. Karasiewicz-Szczypiorski, drawing O. Kubrak): 1 – settlement beyond the defensive walls (*vicus*) – probable location; 2 – outline of early fortifications of the fort of *Apsaros*; 3 – “western trench” (Sectors NO 01 and NO 11); 4 supposed courses of the western line of early fortifications (new proposition, cf. Karasiewicz-Szczypiorski, Kakhidze 2015); 5 – Georgian-German trench “*principia*”.

⁵ Reports see: R. Karasiewicz-Szczypiorski, S. Mamuladze, *Gonio (Apsaros) in Ajara – Excavations of the Roma Fort. Polish-Georgian Archaeological Expedition. Season 2014*, “Polish Archaeology in the Mediterranean” XXV (forthcoming); R. Karasiewicz-Szczypiorski, S. Mamuladze, *Gonio (Apsaros) in Ajara – Excavations of the Roma Fort. Polish-Georgian Archaeological Expedition. Season 2015*, “Światowit” XIII(LIV)/A (forthcoming); First description early Roman Bath’s see: R. Karasiewicz-Szczypiorski, S. Mamuladze, *Early Roman Baths in Apsaros (Gonio, Adjara)*, (in:) Proceedings of the 7th International Symposium on Kartvelian Studies, Javakhsivili Tbilisi State University, October 17th to 22nd 2016 (forthcoming).

toninus Pius. A group of archaeological finds points to the conclusion that the suggested dating is correct. The finds are: fragments of glass, *sigillata* type vessels and amphorae, discovered on the surface of the mosaic floor, directly under the surface of broken roof tiling. This surface remains after the roof of the *therms* collapsed; the roof was never rebuilt. Two silver Hadrian coins, found in other rooms, in the layers connected with destroying the *therms*, make it possible to specify dating of the building.

Before the *therms* were erected

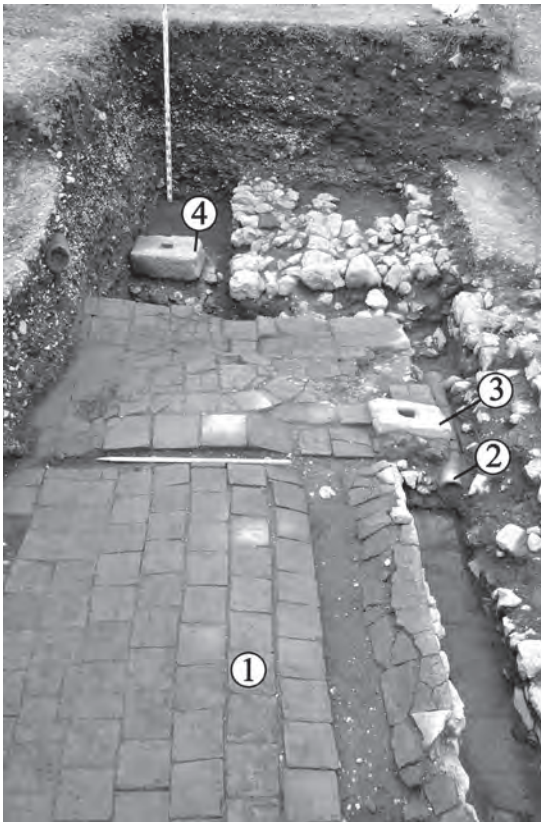


Fig. 3. Gonio, “western trench” (A. Trzop-Szczypiorska): 1 – a floor made of ceramic tiles (Phase 1), probably the remains of *apodyterium*; 2 – a pipe and a canal, probably a part of an outflow duct from one of the pools (Phase 1); 3 – an architectural detail used secondarily in the floor; 4 – the same detail in situ (a plinth on portico’s foundations?), probably a part of the remains of a building older than the *therms*.

During the first season of excavations (2014), a part of the floor of an unidentified room was discovered (Fig. 3: 1).⁶ A floor made of ceramic tiles is remains of one of the rooms of the first *therms* (Phase 1). The room was used in the 2nd half of the 1st century AD. After the baths rebuilding (Phase 2), the room was situated outside the outlines of the renovated bath house. Stratigraphy clearly demonstrates that in this place a road paved with layers of gravel existed. During the same excavation season a stone plinth was discovered, which was placed secondarily

⁶ R. Karasiewicz-Szczypiorski, E. Kakhidze, *The Roman Fort “Apsaros” in Gonio – early phase. New Discoveries and Perspectives for Investigations*, “Pro Georgia” 25-2015, 194, fig. 3: 1.



Fig. 4. Gonio (Sector NO 11, Square 37), the remains of a furnace used for heating hypocaust cellars (*prae-furnium*). The view after finishing the previous exploration (A. Trzop-Szczypiorska).

in the aforementioned floor made of ceramic tiles (Fig. 3: 3). Provided context pointed to the conclusion that this architectural detail must come from the previous building.

However, no trace of older buildings on the area of the fort have been identified.

In the summer of 2016, eastwards from the so far uncovered rooms, remains of oven used to heat hypocaust cellars (*prae-furnium*), together with a part of the cellar under the room which was situated further to the north, was discovered (Fig. 4). The furnace was probably built in Phase 1, and supports (*pilae*) in the adjacent cellar were subsequently rebuilt in Phase 2 (see above: information about the therms in Introduction). In the construction of both the oven and the supports in the hypocaust cellar, a number of architectural details

were secondarily used, which were made for a different (older) building. A number of details can so far be distinguished: a few very well worked ashlar (Fig. 5A and B: 1),

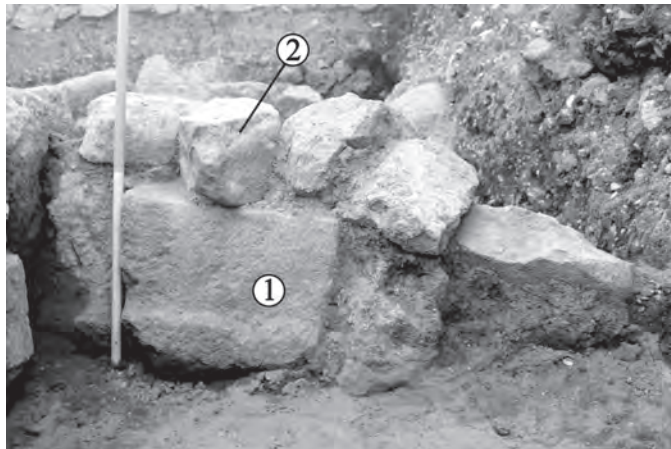


Fig. 5 A.

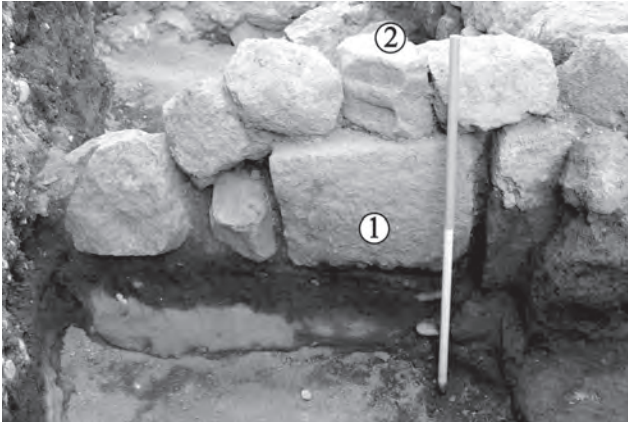


Fig. 5 B. Gonio (Sector NO 11, Square 37). Architectural details used secondarily in the construction of a hypocaust cellar: 1 – ashlar, 2 – a head of a column or a consola. A – the view from the east (A. Trzop-Szczypiorska), B – the view from the west (A. Trzop-Szczypiorska).

where the above mentioned bases were linked to the shafts of the column, they had the following diameters: 25 cm (Fig. 8: 2) and 25-28 cm (Fig. 8: 3). The condition of the two preserved bases (they were strongly burnt) makes it impossible to precisely estimate their dimensions. As far as what seems to be the aforementioned capital of a column, its surface (poorly worked) adapted for linking to the shaft of the column had a diameter of about 24 cm (Fig. 8: 1).

During excavations carried out nearby the above mentioned floor made of ceramic tiles, another plinth was discovered, this time it was *in situ* (Fig. 3: 3). Stratigraphical context clearly demonstrates that the plinth was installed on a foundation (maybe

among them one secondarily altered block with rustication (Fig. 6), two poorly preserved bases of columns with plinths, adapted for connecting them to the wall of the building, (Figs. 7: 1, 8: 2,3) and one initially worked column head (or a consola) (Fig. 5A and B: 2). In the place



Fig. 6. Gonio (Sector NO 11, Square 37). A block ornamented with rustication, used secondarily in the construction of the furnace (*praeefurnium*) (A. Trzop-Szczypiorska).



Fig. 7. Gonio (Sector NO 11, Square 37). A column basis with a plinth (?), used secondarily in the construction of the furnace (*praefurnium*) (A. Trzop-Szczypiorska).

on the portico's stylobate?), placed directly on a layer of sand, i.e. much below the surface laid with tiles. Because of the context and its location (outside the building of the therms), the supposed portico must be a part of the remains of another (older!) building.

All mentioned architectural details were worked incomparably more precisely than the material used for erecting the therms. In the view of the author of this article, one of the column bases discovered in the hypocaust cellar (Fig. 7: 1) reminds the monumental basis for a square column, found in the Georgian-German trench, in the building referred to as „*principia*” (Fig. 9: 4). Both bases can be remains of a group of details prepared for the same

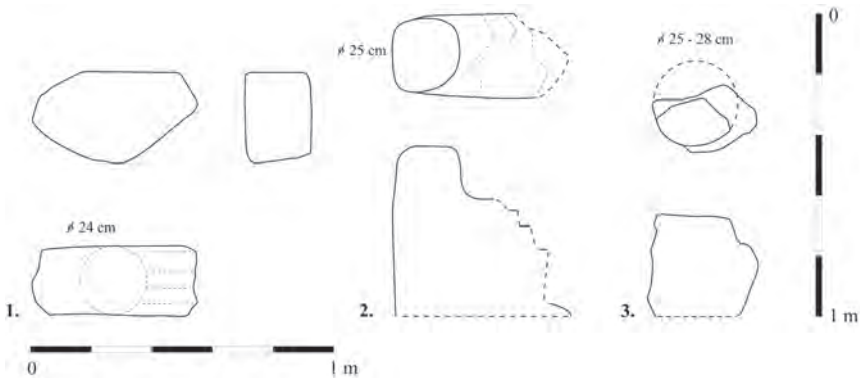


Fig. 8. Gonio. Architectural details used secondarily in the construction of the therms (drawing A. Gołębiewska digitizing M. Marciniak): 1 – a head of a column or a consola, 2 i 3 – column bases made together with plinths.

building or the same room. However, at the present stage of research it remains uncertain. To confirm the above thesis, further field work and comparative analysis of the findings are needed.

Autopsy at the aforementioned excavation site made it possible for the author to establish that the preserved relics of early walls, which could exist at the same time as the therms mentioned



Fig. 9. Gonio. The Georgian-German trench opened to the public – ruins referred to as “*principia*”. A general view (A. Trzop-Szczypiorska): 1-4 – placed above the aforementioned ruins, bases of columns of a late-Roman building (?) of unknown purpose.

earlier, were not solid enough to be a part of the building supported by similar columns. Excavations in the therms, mentioned in this text, demonstrated that the external walls of the building, whose thickness is less than 1m, were additionally strengthened by buttresses from the outside. The walls were supported, although there is no evidence that the therms were monumental buildings. According to these observations, foundations on the area of the alleged military headquarters seem not to be thick enough; they were not additionally strengthened either! Therefore, it can be suggested that they are remains of an unidentified building, other than *principia*. Context clearly suggests that the above mentioned two square column bases were used secondarily (Fig. 9: 3,4; 10: 2,3). Together with the bases of the adjacent columns, made of different material, they are remains of a large building (Figs. 9: 1,2; 10: 4–7), a part of which could also be a courtyard, located further to the west. The architectural complex is much later than the therms and, according to the author, it can be dated to the turn of the 3rd and 4th century at the earliest⁷.

⁷ cf. R. Karasiewicz-Szczypiorski, E. Kakhidze, *The Roman Fort “Apsaros” in Gonio – early phase. New Discoveries and Perspectives for Investigations*, “Pro Georgia” 25-2015, 183–185.

In this situation, the bases of the monumental square columns, as well as architectural details discovered during excavations in the early therms, must come from another place (another building). All those elements were probably made for an older building than the therms, which are dated to the 2nd half of the 1st century AD and the beginnings of the 2nd century AD.

The unidentified building could be headquarters building, but it could not be located on the parcel where the so-called „*principia*” were discovered. The Georgian-German trench is nearby the western line of the Roman fort’s early earthwork. The remains of these oldest fortifications are visible in the form of embankments, on the outside of the northern line of the preserved defence walls (Fig. 2: 2). The alleged headquarters building would almost touch the above mentioned early fortifications (Fig. 2: 4,5). The author does not recall any headquarters building in a Roman fort located in such a manner. *Principia*

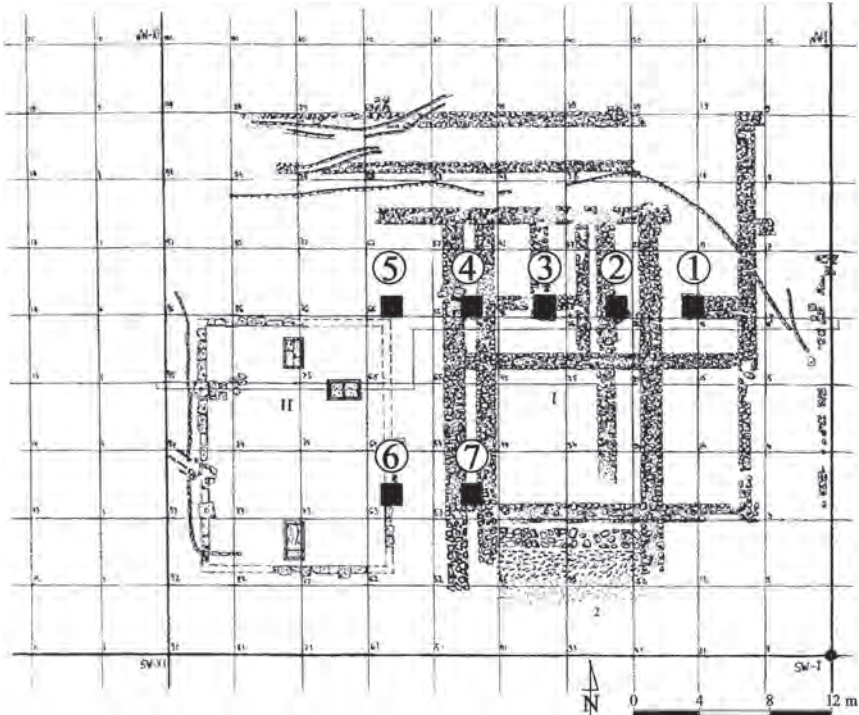


Fig. 10. Gonio. „Plan of the *principia*” (after E. Kakhidze 2008: fig. 12, adapted by R. Karasiewicz-Szczypiorski, drawing O. Kubrak): 1-7 bases of columns of a late-Roman (?) building visible in the area open to the public. The suggested original location inside the unidentified building.

should be located in the centre, not on the outskirts (!), of an area surrounded by fortifications. It was the case even in untypical forts (irregular plan), e.g. on Aj-Todor Cape nearby Yalta (Crimea), or in Bewcastle (Cumberland, England).⁸

In the early *Apsaros* fort, the centre of the area surrounded by fortifications was more or less on the area where the Polish-Georgian expedition discovered the therms (Fig. 2: 3). Further research will certainly provide more information on the location of the earliest headquarters building. However, we already possess first findings which confirm the suggested location. One of them is the aforementioned portico's stylobate, built earlier than the preserved relics of the therms from Phase 1 (Fig. 3: 4). The

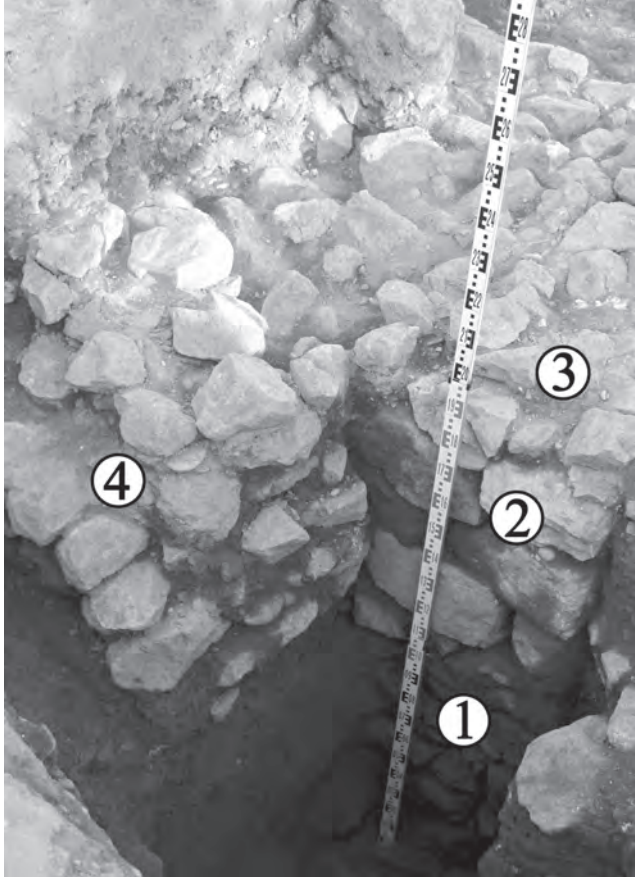


Fig. 11. Gonio “western trench”. The junction of the walls W 2 and W 16 (Fot. A. Trzop-Szczypiorska): A corner of an unidentified building used as a part of foundations of the later therms: 1 – the foundations of the building, 2 – the remains of the walls, 3 – the therms wall, 4 – a butress added to the therms wall in Phase 2.

⁸ R. Karasiewicz-Szczypiorski, *Forty i posterunki rzymskie w Scytii i Taurydzie w okresie pryncypatu*, “Światowit” Supplement Series A: Antiquity, vol. XV, Warszawa 2015, 83–110, fig. 43; R. Karasiewicz-Szczypiorski, *The Roman Fort on Aj-Todor cape (Charax) and Its Surroundings...*, “Światowit” XIII(LIV)/A (forthcoming); A. Johnson, *Römische Kastelle*, Mainz 1987, 316, fig. 217.

other trace is a part of deeply laid foundations, together with the remains of the lower parts of the wall, both of them discovered in 2016 (Fig. 11: 1,2). The quality of brickwork significantly exceeds that of all fragments examined in the walls and foundations of both phases of the therms. As was already mentioned, the foundations were laid much deeper than other recognised fragments of the therms foundations. The bottom of the foundations is placed about 1.80 m below the mosaic floor from Phase 2 of the therms. The unidentified building, from which comes the described wall, was erected from the level of 0.60 m below the mosaic. This means that the foundations were 1.20 m deep at the time of the construction.

Information on architectural relics older than the therms, which can supposedly be related to scattered stone details present in later buildings, come from a small trench (Fig. 11). The remains of the mysterious building need further investigation.

Interpretation

The described stratigraphical context and the dating of the early garrison therms suggest a possibility of astonishingly early dating of the alleged headquarters building. It would be a trace of very early presence of the Roman army in *Apsaros*.⁹ Maybe the first fort (along with *principia*) was erected still in the ruling period of Nero? Maybe it was due to the preparations made for a military expedition to Caucasian Albania?¹⁰ Such dating of the oldest discovered architectural relics and relating them to unfulfilled plans of the last representative of the Julio-Claudian dynasty would explain why started investment was probably never finished. The collected building material was later used for other purposes. After Vespasian strengthened his position on the throne, changes in the deployment of legions took place. New garrisons converted (or built anew) the strongholds which they have been removed. Similar changes were as well observed during excavations in *Novae*.¹¹ In the period in question, the Eighth Augustus` Legion

⁹ cf. E. Kakhidze, *Apsaros: A Roman Fort in Southwestern Georgia, Meetings of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence*, "Black Sea Studies" VIII, Aarhus, 2008: 304–306.

¹⁰ Tac. *Hist.* (I: 6).

¹¹ T. Sarnowski, *Wykopaliska w południowo-wschodniej części principia w Novae, Kampanie 1995, 1996*, "Novensia" 11, 123–124; K. Domański, *Terra sigillata z komendantury w Novae. Wypełnisko jamy nr 4*, "Novensia" 11, 134; R. Karasiewicz-Szczypiorski, *Ceramika kuchenna z komendantury w Novae. Wypełnisko jamy nr 4*, "Novensia" 11, 191.

left, and it was replaced by the First Italic Legion. Architectural investments started by the new unit almost entirely covered the signs of presence of the previous legion. Maybe the same political reasons were the basis for changing the plan of building development of the early fort in *Apsaros*? Let's hope that next excavation seasons will provide answers to many questions concerning the beginnings of the presence of the Roman army at Colchis' gates.

Apsaros. Early Headquarters Building (*principia*). New localization?

Georgian-Polish expedition in Gonio (*Apsaros*), have been investigated remains of Roman therms since 2014. The erection of the building can be dated to the 2nd half of the 1st century AD (probably already the ruling period of the emperor Vespasian).

In the summer of 2016, were discovered remains of oven used to heat hypocaust cellars (*praefurnium*). In the construction of both the oven and the supports in the hypocaust cellar, a number of architectural details.

A number of details can so far be distinguished: a few very well worked ashlar among them one secondarily altered block with rustication two poorly preserved bases of columns with plinths, adapted for connecting them to the wall of the building and one initially worked column head (or a consola). Because of the context we can suppose that details must be a part of the remains of another (older) building.

On the north of the building discovered fragments of stylobate with one of preserved in situ plinth. At the southern end of the complex of therms under the foundation of the building it is also located deeper remains of the another building. These foundations are the remains of an older building, which could also come discovered architectural details. The location of these relics in the center of the early fort suggests that may be the remains of the headquarters building (*principia*). Based on previous research suggests that the first fort (along with *principia*) was erected still in the ruling period of Nero. Maybe it was due to the preparations made for a military expedition to Caucasian Albania. Most likely, after the death of Emperor construction stopped. Later, during the reign of Vespasian (or his successors), the collected building material was used for other purposes, among other things, for the construction of the hypocaust cellars and furnace in the therms.

RELATIONS BETWEEN ROME AND IBERIA-COLCHIS IN THE 1ST CENTURY BC – 1ST CENTURY AD

*by Emzar Kakhidze & Lana Burkadze
Batumi*

The East has always been the object of interest for Rome. They have started their actions in the East in I century BC. Besides Rome Caucasus was the object of interest for Rome as well which even at present is quiet interesting region for Asia and Europe.

While talking about the past we remember all those invasions and interventions which are connected to the famous military leaders and commanders in chief. It is very interesting and significant Roman's appearance in Georgia. They appeared in Georgia in 65 year B.C. when Roman commander in chief firstly entered Iberia (East of Georgia) and afterwards in Colchi (in west of Georgia). Having ownership on Caucasus gave the possibility to Romans to control tribes living at the north to prevent their invasions in Rome provinces and the control over the Black Sea would prevent piracy raids. All this mean that Caucasus for Rome was a buffer zone.

Romans intervened Caucasus for the first time in 65 year B.C under Pompeius Command who was fighting with Mithridiates by that time.¹

In 66 B.C. there was a war between Mithridiates and Tigranes, The Roman senate instructed to Pompey to neutralize the situation and conferred him unlimited powers in East Provinces. While Pompey entered Mithridiates had no powers actually and he has defeated at Pompey's attack. Mithridiates has immediately left Ponto and escaped to Colchi with a small army and from Colchi he went to Bosphorus.

Hence in 66 year B.C Ponto has admitted as for Gnaeus Pompey this latter continued war actions against Armenia, Albania and Iberia.

¹ I. Javakhishvili, ქართველი ერის ისტორია (*Qartveli eris istoria*), I, Tbilisi 2012, p. 155; A.B. Bosworth, *Arrian and Rome the minor works in: ANRW II*, 34.1. 1999; G. Gamkrelidze, *Iberia-Cholchis*, Vol.11, Tbilisi 2015; G. Gamkrelidze & T. Todua, *Romis samxedro –politikuri eqspansia saqartveloshi*. Tbilisi 2006; F. Walbank, *The Hellenistic world*, Cambridge University Press, 2006.

Here appears the question; If Pompey came to this territories for fighting against Mithridates and Tigranes than why did he decided to continue fights with the above-stated countries and intervening borders of those countries. As it seems and as I have already mentioned Romans had more specific interests towards Transcaucasia, they should be aware about strategic importance of Transcaucasia for locking ways of Caucasus for nomadics. Herewith Transcaucasia was the most important artery for contacting to the north black sea littoral which was greatly attracting romans as one of the ways finding slaves.

This region was definitely important for using commercial-transportation way from the east (from china, India to the middle of Asia)

In 65 B.C Pompeius entered Iberia by the time Artagi was reigning in Iberia. Plutarch talks about great fight in which Iberians were cruelly defeated, they had 9000 killed and they lost more than 1000 slaves. According to Plutarch this way Pompey had paved his way to Colchi.

The fight of Pompey is described in details by Dion Cassius: In 65 B.C Pompey had a fight against Albanians, Iberians and Colchians” (Dio 37.12. :1-4). At first he had fight with Iberians. The king of Iberians Artagi sent envoy to Pompey and promised friendship but secretly he was planning attack. Pompey got information about this attack and he has himself intervened in the country suddenly so that Artagi got information about Pompey’s intervention only after this latter was at Acropolis. Artagi could not manage to protect the bridge and went to the second bank of river Mtkvari and burnt the bridge, Armazi Fortress Garrison was defeated and resigned to Pompey. Pompey took the dominance over the right bank of river Mtkvari.²

The negotiations between Artagi and Pompey still took place, Pompey required children of Artagi as hostages, at first Artagi refused to give his children as hostage but later the existing situation forced him to accept this offer and agree with Pompey. According to Plutarch: „Pompey received from Artaga as a present “Golden bed, sofa and table” (Plutarch XXXV).

From Iberia Pompey went to Colchi through Surami pass. He had to move through the lands of various people. Dion Cassius mentions that Pompey travelled at the lands of Colchians and their neighbours. At some places he was using his power and frightened people and at some places

² D. B r a u n d, *Georgian Antiquity, a history of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-AD 562*, Oxford 1994, p. 245.

he inspired people this way he reached town Phasis. Here Publius Servilius was waiting for him with Roman squadron (Plutarch XXXI). In Colchi, Pompey mostly had to reach progress by fight. It is approved even by the fact that after he reached victory and returned back to Rome among his prisoners were “Colchian Skeptuck (the owner of sceptre) Oltavi” (Appian: 117).

By the way three Iberian and two Albanian chieftains are named among the most dignitary prisoners of Pompey in Rome.

In Phasis Pompey considered his fight completed in Colchi.³ It is also very interesting that Pompeius had to fight with Iberia in difference from Colchi it means that Iberia had centralized government what we cannot say about Colchi where many tribes were residing by that time. This was also the fact which led to release of Iberia from the influence of Rome.

It is very interesting what kind of reactions caused Pompey’s expedition in East. His successes needed to be popularized which was actually done by his contemporary writers and by the efforts of Pompey himself. The inscription reflecting achievements of Pompey in Asia was given to Rome to underline that Pompey’s goals were rather comprehensive than defeating Mithridates.⁴ As Pompey had once boasted at public meeting he received Asia as the extreme personality and returned it as midst of his country.⁵

He left Aristarchus as the ruler of Colchi. After this the whole region had blustery times which were stipulated by the fact that Rome was participating in its civil war. In 48 B.C. Son of Eupator Pharnake who was trying to restore father’s empire, he took rule under Colchi but soon he was withdrawn by Mithridates from Pergamon by the support of Julius Cesar. One more black sea empire which included Ponto and Bosphorus together with Colchi was created by Polemon I, city dynast which was reigned by Antonius and even afterwards was using support from Augustus (Strabo, II.2.18 :499). The black sea did not create such a barrier but it was rather main line for fast travelling and loading goods. About in 8 B.C. Polemon I was died. Colchi acquired famous first queen historically in the face of widower of Polemon – Pitodorosis who has changed his wife with the help of one of his sons. Pitodorosis with her sons was the basic force in this whole region. About In 8 A.D. he married to Archelaos I – ruler of Cappadocia by which Colchi and Cappadocia was united and

³ *History of Georgia*, Vol.1. Tbilisi 1970, pp. 500-504.

⁴ D. B r a u n d, *Georgian Antiquity, a history of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-AD 562*, Oxford 1994, p. 236.

⁵ *Ibid.*, p. 236.

set direction for roman administrative structure of this region (Strabo, 12.3.29 : 556). In 17 A.D. when Archalaos was died Cappadocia was just under the subordination of roman administration: such behaviour from Tiberius towards Archalaos meant that annexation of Cappadocia was unavoidable even for getting that huge wealth. Pitodorosis was still ruling its old kingdom including Colchi until his death. In 64 A.D. Neron provided annexation of kingdom of Palemon II which was obeyed by the king without any resistance.

After 70's of A.D. Romans have built fortresses in Colchi sea region (Gonio, Phasis, Dioscuria and Pitiunt) in which Roman army was standing. Hence it is very interesting relations between Rome and Iberia-Colchi. Intervention of Pompeius was first appearance in Iberia and Colchi which afterwards was followed by passive and later active actions in this region. But even here as we have mentioned above it is worth mentioning different relations towards Iberia and Colchi. Colchi was directly under the influence of Rome which we cannot say about Iberia which during centuries has been strengthened in a way that Roman emperors were respecting kings of Iberia. It is approved by Parsman visit in Rome and description of king of Iberia by romans.

Relations between Rome and Iberia-colchis in the 1st century BC – 1st century AD

Besides the ancient winemaking technology, more that 500 varieties of Grapes are East always was interests sphere of Rome because of resources. They started their action to this direction to the early 2nd century BC. In Caucasus their appearance noted in the 1st century BC, particularly in 65-64 BC, when Roman general Pompey raided firstly to Iberia (eastern Georgia) and later to Colchis (western Georgia).

Pompey's invasion to Iberia and Colchis was linked with campaign against Mithridates. Iberia was developed and stable country, which ally with Armenia. However, war between Pompey and Iberia did not continue long time, this conflict finished by truce. Unlike Iberia, invasion to Clochis was more quiet because, this time, Colchis had not had centralized government. Pompey left Colchis by fleet with Servilius, who was waiting him in Phasis. Pompey left Aristarke in Colchi as a governor.

Pompey's invasion was first appearance of Romans in Iberia-Colchis. According this invasion, Roman's established their rule. But Iberia soon left sphere of Rome. What about Colchis? Colchians became part of Pontus Polemianicus satellite state in the 1st century AD.

DIVINITÉS ÉGYPTIENNES EN COLCHIDE

by *Marika Mchvildadze*
Tbilisi

L'objectif de notre intérêt représente la recherche autour de la question de l'extension des divinités égyptiennes à l'ouest de La Mer noire durant la période de l'antiquité tardive. Connaître à quel point le littoral géorgien était mis en place dans le cadre du contexte religieux de l'empire romain fait aussi l'objet de notre sujet. D'après les sources les villes maritimes de la Géorgie Aphsaros, Phasis, Sébastopol, Pitiunt (à partir du II siècle après J.C.) faisaient partie du système de la défense de l'importance stratégique de Rome aux I-IV s. après J.C., comme une des parties d'une province romaine de Cappadoce. Ainsi, la garnison romaine était installée dans les villes littorales de la Colchide.

L'intérêt à cette question est appuyé sur les sources mentionnées encore chez Hérodote au V s.av.J.C. qui raconte à propos des liens entre les Egyptiens et les Colches. Les chercheurs n'excluent pas l'existence de la croyance mythologique commune pour les Colches et les Egyptiens, que l'on peut rencontrer sur les symboles monétaire découverts dans le trésor de la cité de Vani (Surium) datés du I s.av.J.C.¹

Les fouilles archéologiques sur le territoire de la Géorgie de l'ouest démontrent les trois cas de la découverte des divinités égyptiennes: deux de Sérapis et un de Harpocrate. Dans les trois cas mentionnés les divinités sont représentées sous forme hellénistique, qui est liée au changement de la religion au sein de Rome. A partir de la période hellénistique les cultes orientaux aussi bien que ceux de l'Egypte commencent à répandre sur le territoire de Rome. Avant de se retrouver

¹ გ. ლორთქიფანიძე, ისიდას სიმბოლოიანი მონეტები ძველი ვანიდან (სირიუმი), კრებული გივი ჟორდანიას 90, თბილისი 2001, G. Lordkipanidze, *Coins From Vani (Surium) Bearing The Representation of a Stylized Lotus*, Givi Gordania 90, Tbilisi 2001, pp. 95-101.

a Rome ces cultes ont vu le monde grec. Ne pas ayant connu les cultes authentiques de l'Égypte, de l'Asie Mineur et de la Perse, Rome les a découverts tels qu'ils ont été transformés par le monde grec.

Selon la tradition, le Dieu Sérapis- Zeus, Osiris, Apis (Plutarchus, Isis et Osiris, 28), est né à l'époque de Ptolémée I-er. Après la conquête de l'Égypte, ce dernier a ordonné de ramener le culte de Zeus de Sinope (Asie Mineure) (Tacit., Hist., IV,83,84), qui aurait du être le prototype de la nouvelle divinité.

Le grand sculpteur grec Bryaxis (Βρύαξις, ou Βρύασσις, IV s.av. J.C.) a un peu modifié l'iconographie de l'ancienne divinité en lui donnant l'allure occidentale qui est finalement devenue l'aspect canonique de la divinité.² Cette divinité représentait déjà le mélange gréco-égyptien. Pendant la période de la civilisation hellénistique-alexandrine Sérapis-le Dieu de la fertilité, de la santé, de la prospérité remplaçait Osiris, le Dieu égyptien. D'après la tradition égyptienne Sérapis sous-entendait Apis (Plut., Isis et Osiris,43), la divinité Taureau. Chez les grecs Sérapis était considéré comme Pluton, qui de sa part était considéré comme Dieu des morts à côté d'Osiris.³ Cependant, son image est très répandue dans les tombes. Il a été considéré comme protecteur du foyer.

Sérapis était connu comme le Dieu universel. On le voit souvent à côté de Cerbere (en grec ancien Κέρβερος) (Plutarque, Diodore de Sicile). Dans des sources il est mentionné comme protecteur des malades et identifié avec Esculape (Asclépios).⁴ Fréquents sont les cas où Sérapis est assimilé aux Zeus, Hadès et Dionysos. Au fil du temps il devient le Dieu du soleil.⁵ Avant de se rendre en Italie, le culte de Sérapis a traversé de nombreux pays. Les temples ont été construits au nom de cette divinité en Antioche (Tarse, Syrie, Halicarnasse, des villes Carie, Athènes, Sicile).⁶ Chez les romains l'adoration de Sérapis débute vers la fin de la République romaine. La divinité était aussi l'objet de l'adoration des empereurs de Rome (Caligula, Néron, Vespasien, Trajan).

Les études épigraphiques, les données archéologiques et les sources historiques (Apuleius, *Metamorphoseon libri*, XI) nous permettent de

² J. C. Tautil, *Sectes religieuses en Grèce et à Rome dans l'Antiquité païenne*, Paris 1986, p. 243-244.

³ *Histoire des religions*, t. II, Paris 1972, p. 59.

⁴ М. И. Максимова, *Античные города юго-восточного Причерноморья*, Москва-Ленинград 1956, p. 364.

⁵ Г. Буассье, *Римская религия от времён Августа до Антонинов*. Москва 1914, p. 66.

⁶ P. Roussel, *Le cultes égyptien à Delos*, Paris 1916.

déduire, que Sérapis est le culte plus ou moins répandue sur l'ensemble du territoire de l'empire romain. On peut rencontrer l'image de Sérapis sur les monnaies de Trébizonde,⁷ d'Amisos(avec Isud)⁸ et de Sinope. Il existe la preuve épigraphique qui démontre l'existence du Temple de Sérapis (II s. av.J.C.,II-III s.ap.J.C.) (IGR, III, #95,96).

Sur le territoire de la Colchide parmi les autres objets la bague de bronze avec l'image de Sérapis a été découverte en 1942 à la confluence du fleuve Supsa et de la Mer Noire (image 1). Cette découverte est connue sous nom de «Trésor d'Ureki»(image1), et a été effectuée sur le territoire de la propriété soviétique d'Ureki à la profondeur de 1,3 mètre de la surface de la terre. Cet objet a été étudié par M. A. Aphakidze qui l'a daté de l'époque de l'antiquité tardive. L'endroit de cette découverte a été considéré par lui comme la sépulture des nobles.⁹ Tandis que pour Mme Marg. Lortkiphanidze la bague d'argent (N859) à l'image de Sérapis appartient au III-IV s. ap. J.C.¹⁰

Nous considérons que cette image de Sérapis nous démontre la fonction cosmique de la divinité par ses symboles astrologiques de demi-lune et d'étoile sur la broche. Même Macrobe (Makrobe, Saturnales, 1, 20) écrivait dans ses œuvres sur la nature universelle de Sérapis. Ce qui est prouvé par les chercheurs en s'appuyant sur les exemples des glyptiques. Par exemple, les images de Sérapis sur les gemme datées des II-III s. découvertes au Nord de La Mer Noire.¹¹

Parmi les divinités astrologiques c'était Sérapis qui exerçait la fonction du Soleil. Pour ce fait Sérapis a été identifié avec Apollon.¹² A notre avis, la représentation de demi-lune et d'étoile de Sérapis sur la glyptique de la période de l'empire romain tardif doit être considéré comme le syncrétisme avec Mên, le culte oriental de Lune. De cette façon le trésor d'Ureki et celui de Mên doivent avoir du commun avec

⁷ W. H. Waddington, E. Babelon, T. Reinach, *Recueil General des monnaies grecques d'Asie Mineur*. I. Paris, 1925, p. 339.

⁸ М. И. Максимова, *Античные города юго-восточного Причерноморья*, Москва-Ленинград 1956, pp. 415-417.

⁹ ა. აფაქიძე, გვიანნახევრი ხანის არქეოლოგიური ძეგლები ურეკიდან, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XIV, თბილისი 1947, A. Aphakidze, *Bulletin of Georgian National Museum XIV*, Tbilisi 1947, pp. 89-125 (90-91; 108-111).

¹⁰ მ. ლორთქიფანიძე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ვეგები, III, 1961. M. Lordkiphanidze, *Gems from Georgian National Museum*, III, 1961, pp. 12-13.

¹¹ М. М. Кобылина, *Изображение восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н.э.* Москва 1978, p. 165.

¹² *Мифы народов мира. Энциклопедия* (В 2 томах), ред. С. А. Токарева. «Советская энциклопедия». Москва 1982, т. II, p. 427.

le culte de la Lune phrygien (Le croissant et l'étoile sont les attributs de Mên) qui exerçait les même fonction que Sérapis.¹³

La statuette de bronze représentant Sérapis a été découverte par les archéologues près du portail sud du château-fort de Gonio (image 2). La divinité porte une barbe longue et un kalathos sur la tête. La statuette est profondément creusée pour la placer sans doute au-dessus de quelque objet inconnu.¹⁴ Elle datées des II-III s. de notre ère. C'est l'Asie mineur qui est considérée comme patrie de la statuette.¹⁵

Les figurines semblables de Sérapis sont souvent représentées sur les revers de nombreuses monnaies provinciales romaines, par exemple au revers d'Adrien, de Septime sévère de Sinope¹⁶ aussi bien que sur les monnaies frappées à Trapezund en 218-222 ans.¹⁷ La statuette de bronze de Gonio-Apsaros s'apparente le plus avec les images de Sérapis du territoire de Nord de La Mer noire.¹⁸ Elle ressemble beaucoup à la copie romaine du buste de Bryaxis du musée de Pio-Clémentino (Musée du Vatican).

L'autre divinité égyptienne découverte sur le territoire littoral situé à l'est de la Mer Noire, représente celle d'Harpocrate. La scène de sa naissance est taillée sur la plaquette de sardoine de la bague d'argent. Ladite bague aussi bien que cette plaquette ont été découvertes dans la sépulture N6 fouillée près du village Makho de la municipalité de Khélvatchauri datant du III s.ap.J.C. (image 3).

Pendant la période grecque Harpocrate a été appelé Horus, fils d'Isis et d'Osiris. Horos était le dieu du Soleil qui s'est vengé pour son père et a vaincu Seth.

¹³ P. Perdrizet, *Mên*, BCH, 1896, p. 106. tab. XX.

¹⁴ გონიო-აფსაროსი, III, თბილისი 2002, გვ. 48. *Gonio-Apsarus*, III, Tbilisi 2002, p. 48.

¹⁵ შ. მამულაძე, სერაპისის ქანდაკება გონიო-აფსაროსიდან, გონიო-აფსაროსი VIII, ბათუმი 2009, Sh. Mamuladze, *Serapes Statue from Gonio-Apsarus. Gonio-apsarus (Activites)*, VIII, Batumi, 2009, pp. 131-145.

¹⁶ W. H. Waddington, E. Babelon, T. Reinach, *Recueil General des monnaies grecques d'Asie Mineur*. I. Paris 1925, № 110,112,114.

¹⁷ გ. დუნდუა, სამონეტო მიმოქცევა და სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი ბიჭვინთაში ნუმისმატიკური მასალების მიხედვით ძვ.წ. II-ახ.წ. IV სს., დიდი პიტიუნტი, I, თბილისი 1975. G. Dundua, *Monetary Circulation and Trade-Economic Relations in Bichvinta in the 2 nd c. B.C. - 4th c. A.D. According to Numismatic Material. „Didi Pitiantı”*. Vol. I. Tbilisi 1975, p. 382, tab. 90, № 1252, (pp. 375-413).

¹⁸ Б. В. Варнеке, *Серапис на обломке Ольвийской посуды*, ИАК, вып. 63, 1917, pp. 95-108, 22,35-49; В. М. Брабич, *Египетские мотивы в монетной чеканке Боспорского царства конца I в. до н.э. - начала I в. н.э.* (к вопросу о монетах с монограммой ВАЕ), НЭ, II, 1960, pp. 35-49; О. Ф. Вальдгауэр, *Античные глиняные светильники*, Санкт-Петербург, 1914, p. 49, таб. XXXIII, № 312,14.

Durant la période gréco-romaine en Egypte le culte de l'enfant Harpocrate commence à répandre. C'est l'enfant qui est né du bouton de lotus. Dans la mythologie égyptienne la fleur de lotus s'ouvrait tous les jours, représentant ainsi le symbole de l'immortalité, du renouvellement et de la résurrection.¹⁹ avec l'apparition du petit garçon aux cheveux bouclés et au doigt devant la bouche. Cette divinité est généralement considérée comme protecteur des enfants. A côté de Dionysos (statère de Pantikapaion), Harpocrate est représenté en tant que la divinité chthonienne. Les grecs identifiaient celle-ci avec Apollon. La petite statue bronze d'Harpocrate assis sur la fleur de lotus se trouve au musée d'Odessa.²⁰ On peut voir la figurine du même sujet dans la collection Fouquet.²¹ Le culte d'Harpocrate n'était si répandu à l'empire romain que celui d'Osiris, mais malgré cela l'adoration de ce culte se fixe même au sein de l'empire romain.

Aiant étudié les artefacts, nous pouvons dire que pourtant le territoire situé à l'est de la Mer Noire appartenait à Rome, cette région montre tout à fait différente image que les principales provinces romaines au niveau de la popularité des cultes égyptiens. Pour la population de la Mer Noire les cultes égyptiens n'auraient pas dû être méconnus, mais on n'a pas sous la main les preuves archéologiques de leur popularité.



№ 1



№ 2



№ 3

¹⁹ G. Lafaye, *Histoire du culte des Divinités d'Alexandrie*, Paris, 1884, p. 277.

²⁰ М. М. Кобылина, *Терракотовые статуэтки Пантуканея и Фанагории*, Москва 1961, p. 118.

²¹ P. Perdrizet, *Bronzes grecs d'Égypte de la Collection Fouquet*, Paris, 1911, tab. №72.

Egyptian deities in colchis

Sphere of our interest lies in clearing up an issue as to how widespread Egyptian deities were on the eastern Black Sea coastal territory in the period of the late antiquity and to what extent Georgian coastal area was a part of the common religious context, existing in the Roman Empire. As it is known, the Georgian Black Sea coastal cities Apsaros, Phasis, Sebastopolis, Pitiunt (from II c A.D.) used to be a constituent part of the Roman strategic defence system in I-IV cc A.D., as well as a certain part of Cappadocia province. Roman garrisons were stationed in coastal cities of Colchida. Notices preserved by Herodotus have determined the interest towards the issue, who, back in V c B.C., told us about the unity of Colchis and Egyptians (Herod. II, 105), which has become an object of studies not once.

As a result of archaeological digs only three cases of uncovering of Egyptian deities have been recorded on the territory of Black Sea coastal area. Namely gem with the image of Serapis (III-IV cc, A.D. fot. 1) has been uncovered in the so called `Ureki treasure~ (1942), a small bronze statue of Serapis (II-III cc, A.D. fot. 2), on the territory of Gonio-Apsaros and a gem with the image of Harpocrates (III c. A.D. fot. 3) found in the tomb #6 on the territory of Makho village of Khelvachauri municipality.

The deities in all three cases are represented in hellenized form, which is determined by the changes, taking place within the religion of the Roman Empire. Eastern cults start to spread in Rome from the Hellenistic period, Egyptian deities among them, which, before appearing in Rome have passed through the Greek world. Rome got acquainted with these deities in the form which they acquired in the Greek world.

After studying the Artefakts, we may conclude that, despite the fact that eastern Black Sea coastal area was an integral part of the Roman empire, where Egyptian deities were widely spread, we encounter a different situation from the main provinces of Rome. For the Eastern Black Sea coastal population Egyptian deities were not alien, although their popularity is not proved on the basis of archaeological materials.

GEORGIA IN THE LIGHT OF IRAN-BYZANTINE WARS (6TH CENTURY)

by Nana Gelashvili
Tbilisi

Over the centuries, the Caucasus, particularly Georgia, thanks to its distinctive geopolitical location, was one of the main military arenas of various occupants. Therefore, it was always deemed as „flash point” as in the distant past as well as in the following periods. In the present publication the attention is focused on the important episodes, illustrating the Sassanid Iran (226-651) and Byzantium political relations, which were connected with Georgia. Among the different types of oppositions between two powerful empires the most important was the redistribution of spheres of influence in the Middle East and the Transcaucasia, as well as gaining monopoly on the trade-caravan road arteries.

The study issues in the publication are highlighted and the findings are based on the comparison and critical analysis of the data of Greek, Syrian, Arab, Georgian, Armenian written sources. Also are taken into consideration the points of view expressed in the scientific literature, echoing with the issues of our interest.

As early as in the eighties of the 4th century the great part of Armenia, Iberia (Kartli) and Albania were in the sphere of influence of Iran, while West Armenia and Egrisi (Lazika) were under the rule of Byzantium. At the beginning of the 6th century, the Byzantine Empire and Iran had already somewhat divided spheres of influence in the Transcaucasia, but none of them was satisfied with what they had received, that’s why between them were permanently continuing the battles.

Though generally Georgian people firmly resisted the external enemies, the unfortunate reality was that the Georgian kings and nobles often had hostile relations with one another, thus complicating the situation and this was adequately reflected on the international relations. In particular, their foreign policy course vectors differed from one another as towards Iran, as well as

towards Byzantium. According to the particular circumstances and proportionally to regrouping of forces in Georgian political elite were changing the form and contents of relations of Georgia with external world. Sometimes these were peaceful relations of cultural-economical nature, and sometimes – they were hostile. At the same time, it is to be underlined that during the examined period, along with the ongoing hostilities in the Near East, extensive dialogue and mutual cultural influence processes have taken place. The representatives of various nationalities and beliefs (Georgians among them), which were whether voluntarily or not connected with Iran or Byzantium, greatly contributed to the uplift and flourishing of the culture¹. During the entire period of its existence Byzantium was one of the most powerful state as from the political-economic, as well as cultural point of view. Its periodical weakening was caused mainly by the wars, - first with the Sassanid Iran, and lately with the Arabs². In Transcaucasia, in terms of opposition with Iran, for Byzantium successful Christianization of the most part of the population of the mentioned region was an important prerogative³.

As for Iran, in the 6th century its economics and culture were flourishing, in the process of the country's centralization Zoroastrianism was a powerful weapon⁴. Kavad the 1st(488-531), the Shahinshah of Iran, with the purpose of creating of a stable political support, was exercising ideological pressure, in particular, demanded from Kartli to adopt the Zoroastrian faith. In response to this in Kartli was started a broad scale rebellion. According to Procopius of Caesarea, the Byzantine author of the 6th century, Gurgen, king of Kartli (519-523), reached out to the government of Byzantium for help, which instantaneously responded to this request. However, Byzantines small combat unit could not cope with the Persians and Gurgen was constrained to take shelter in Byzantium together with his family and suite (in 523). After this the Persians have abolished kingship in Kartli⁵. Here it should be also noted that this abolition was legalized by a truce, concluded between Iran and Byzantium in 532.

¹ ნ. გელაშვილი, კულტურათა ურთიერთგავლენის საკითხი ახლო აღმოსავლეთში, ბიზანტოლოგია საქართველოში 3, ტ. 1, რედაქტორები ნ. მახარაძე, ნ. სულავა (N. Gelashvili, *Intercultural Impact in the Near East in early Middle Ages*, in: *Byzantine Studies in Georgia* – 3, vol.1, edited by N.Makharadze, N.Sulava, Tbilisi 2011, pp.102-103).

² Н. В. Пигулевская, *Арабы у границ Византии и Ирана в IV-VI вв.*, Москва-Ленинград 1964, pp. 104-110.

³ *История Византии*, ответственный редактор С. Д. Сказкин, т. 1, Москва 1967, p. 325.

⁴ М. Бойс, *Зороастрийцы. Верования и обычаи*, Москва-Ленинград 1987, pp. 149-151.

⁵ პროკოპი კესარიელი, გეორგია, II, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა (Procopius of Caesarea, *Georgia, II, Greek text with a Georgian translation and explana-*

In 527 Iran began a new war against Byzantium, caused by constructing a new fortress by the Byzantines near the Iranian border. The mentioned war, with short intervals and periodic variability of a balance of forces, in total continued until 562. However, during this period, temporary truces were concluded several times. Khosrow (531-579), the Shahinshah Kavad's heir, known in history as Khosrow the 1st Anushirvan (i.e. "immortal soul"), immediately upon his coming to the crown deemed obligatory to regulate the relation with Byzantium for dealing with the interior problems of the country. For Justinian the 1st, the emperor of Byzantium (527-565), who was planning conquests towards the West, the war with Iran was also a serious burden. So, for both belligerent parties was urgent a temporary time-out and in the September of 532 a truce was signed (it was named the eternal peace treaty, though in 540 it was broken). This time for us are interesting the truce terms and conditions in relation with Georgia. In particular, according to the truce, Iran got the East Georgia, Byzantium - Skanda and Shorapani (places in the West Georgia). According to Procopius of Caesarea, the Georgians, fled from Iberia, were given permission to stay where they preferred – return to their native country or stay in Byzantium. A part of Georgians indeed returned home, another part did not trust Iran Government and preferred to stay in Byzantium. The Persians returned the fortresses of Lazika to Byzantines, which the latter had occupied before the war. In return, Byzantium had to pay to Iran a certain amount of sum, which was demanding Khosrow for protecting Caucasus from the attacks of the nomads⁶. The mentioned truce can be considered as a great victory of Byzantium, as it had strengthened its positions in the Caucasus – in Lazika and Armenia, also in Crimea, and in addition, he penetrated Arabia and Ethiopia⁷.

The Governments of both empires used the tie of peace maximally for resolving their internal problems, carrying out the reforms, construction activities, etc. In this context merits interest the measures, implemented in Lazika by Justinian, where he significantly extended Byzantium boundaries. According to Procopius of Caesarea, Justinian renovated and embellished the town of Petra (in Greek it means-rock, a fortress between

tory comments by S. Kaukhchishvili, Tbilisi 1965, pp. 41-42); ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I (Iv. Javakhishvili, *Kartvli eris istoria*, I, Tbilisi 1951, pp. 244-245).

⁶ პროკოპი კესარიელი, გეორგიკა, II, (Procopius of Caesarea, *Georgica*, II, p. 62); ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, (Iv. Javakhishvili, *Kartvli eris istoria*, p. 246).

⁷ *История Византии*, т.1, p. 329.

Batumi and Kobuleti), he had built earlier, which was ruined by the Persians during the war⁸.

After that Justinian moved all his attention towards West, where he had several successful campaigns⁹. Khosrow attentively watched the military activities of Byzantium in the West and was waiting for the opportunity of revenge. An appropriate circumstance for this appeared in 540 with extremely strained situation in a part of Armenia and Lazika, which were under the protectorate of Byzantium. In particular, the authorities of the mentioned regions were very unsatisfied with the rule of the Byzantines and addressed to Iran for help. It is clear, that Khosrow had used the chance (the main military forces of Byzantium at that time were moved towards the West) and in spring of 540 restarted the war against Byzantium. First he broke into Syria, where he ruined and robbed the possessions of Byzantium, took a great amount of war prisoners to Iran. In 541 the hostilities moved to Caucasus, in particular, in Lazika, which during long years was one of the main objects of Byzantium and Iran confrontations. For Byzantium Lazika was an advantageous protection boundary from the Huns and Avars from the north and from the south it was closing a way to the Black Sea for Iran. For its part, Iran was persistently attempting to strike root in the Black Sea coastline. So, from the economic point of view, possessing of Lazika for both empires was an issue of a great priority. In the 6th century from Lazika were exporting furs of wild animals, leather, and slaves to Byzantium. The Byzantine merchants were importing there bread, salt, wine, etc. It is noteworthy that between Georgians and Byzantines existed dynasty marriages too¹⁰. As it was noted above, the Byzantines built fortresses in Lazika (Petra was the main supporting point among them), where were positioned their garrisons. So, that time the factual governors of Lazika were the Byzantines. As for the attitude of the Lazs, they were dissatisfied that the Byzantines under the cover of friendly help, occupied their territory. That was why Gubaz the 2nd, the king of Lazika asked for help the Shah of Iran and instead promised to be devoted to him¹¹.

⁸ პროკოპი კესარიელი, შენობათა შესახებ, ძველი ბერძნულიდან თარგმანა, გამოკვლევა, კომენტარები და საძიებელი დაურთო ჯ. შოშიაშვილმა (*Procopius of Caesarea about buildings, translated from ancient Greek, complemented with the research, comments and appendices by J. Shoshiashvili, Tbilisi, 2006, p. 107*).

⁹ Ш. Диль, *История Византийской империи*, перевод с французского А. Б. Рогинской, Москва 1948, pp. 34-35.

¹⁰ *История Византии*, т.1, p. 332.

¹¹ პროკოპი კესარიელი, გეორგიკა, II, (*Procopius of Caesarea, Georgica*, II, pp. 74-77); ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I (Iv. Javakhishvili-

In response to this Khosrow started a march towards Petra with a great army. Though Petra fortress was effectively protected with the sea and rocks, the Iranians arrived to penetrate there through a tunnel, dug in the fortress foundation. They positioned their garrison there and returned to Iran loaded with trophies¹². In 542 Khosrow's next campaign aim was Palestine, he had severely devastated. Unsuccessful campaign in Italy and the heavy economic situation in the country forced Justinian to conclude a 5 year truce with Iran in 545. After this between the two opposed parts was established a comparatively peace, though it was being violated from time to time by the rebellions in Lazika and other parts of the Caucasus, the governors of which were changing their political orientation. Iran and Byzantium were adequately responding on it, by severely punishing operations. In 550 the Persians carried out a new campaign in the West Georgia, though the Lazs became able to fling back the enemy. The Byzantines took advantage of this and came to Petra. This time they became able to take the town. It is noteworthy that Gubaz, the king of Lazika got sacrificed to such dramatic vicissitudes - the Byzantine commanders slandered him cheating in favor of the Persians and killed him (in 554). This fact caused a great turmoil and chaos in Lazika. A part of nobles was inclined to pro-Iranian orientation, but the majority deemed necessary to stay on the side of Byzantium. Finally the pro-Byzantine orientation prevailed but a condition was put forward – Justinian had to punish the murderers of Gubaz. The emperor fulfilled this condition, and appointed Tsate the 2nd - the younger brother of Gubaz as king¹³. The Byzantine author Agathias Scholasticus tells us the story of judgment of the murderer of Justinian and acknowledges that the King of Lazika was unfairly punished¹⁴.

The shah of Iran took advantage of the chaos in the West Georgia and in 554 attacked Lazika with an army, consisting of numerous soldiers, i.e. restarted the war against Byzantium. But soon he experienced a great failure. Proceeding from the political reality, Khosrow offered the govern-

ii, *Kartvli eris istoria*, I, p. 149); О. И. Успенский, *История Византийской империи*, т.1, С.Петербург 1920, p. 493.

¹² კ რო კო კ ი კ ე ს ა რ ი ე ლ ი, გეორგიკა, II, (Procopius of Caesarea, *Georgica*, II, pp. 86-87); *The Cambridge History of Iran, The Seleucid, Parthian and Sassanid Periods*, edited by E. Yarshater, 3(1), Cambridge University Press-UK, 2003, ix.

¹³ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, I (Iv. Javakhishvili, *Kartvli eris istoria*, I, pp. 257-259).

¹⁴ *Агафий о царствовании Юстиниана, перевод, статья и примечания* М. В. Левченко, Москва-Ленинград 1953, pp.75-76.

ment of Byzantium to conclude a truce. After long negotiations in 562 in Dara (a very important strategic point located in the proximity of Iran and Byzantium boundary)¹⁵ was signed the so-called “50-year truce”, though it was broken after 10 years. According to the truce, Justinian had to pay annual payment to Iran (for the defense of the roads through Caucasus), but instead he had kept Lazika. Iberia stayed in the possession of Iran, its government had to stop the pursuit of the Christians in his possessions. No party had the right to build fortresses on the boundaries; the merchants of each country would have equal right to trade in the both states. On Armenia, Mesopotamia and Syria had been recognized status quo. Several articles of the truce were concerning also the Arabian tribes, who were the allies of each party. During the negotiations only an issue of Svaneti was staying unsolved (in the 70th years of the 6th century it was conquered by Byzantium). The historians of the 6th century – Menander Protector and Theophilactus Simokatta pay significant attention to the issues in connection with the mentioned truce in their works, also to the dramatic processes, current in Iberia, the Iran-Byzantium dispute in connection with Svaneti, etc.¹⁶ No one of the opposing parties wanted to concede Svaneti, because of the important trade transit ways, passing through it. In particular, there was the road, through which Byzantium hoped to import silk, to exclude Iran from silk business. The matter was that Byzantium procured raw silk in China and India and further produced cheap silk fabric at local enterprises. As the silk was imported from Far East through Iran, the latter also attempted to block the way via Svaneti for Byzantium. Supposedly, that part of Svaneti was Chuberi, with particular significance in trade and economic respect, as it was located on the way connecting Lazika with North Caucasus¹⁷.

Naturally, rivalry between Iran and Byzantium was not limited to Caucasus and Black Sea basin. Their interests have collided in South Arabia

¹⁵ პროკოპი კესარიელი შენობათა შესახებ (*Procopius of Caesarea about buildings*, pp.75-77).

¹⁶ შენანდრე პროტიქტორი, გეორგიკა, III, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა (Menander Protector, *Georgia*, III, *Greek text with a Georgian translation and explanatory comments* by S. Kaukhchishvili, Tbilisi 1936, pp.210-217); თეოფილაქტე სიმოკატა, გეორგიკა, IV(1), ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა (Theophilactus Simokatta, *Georgia*, IV(1), *Greek text with a Georgian translation and explanatory comments* by S. Kaukhchishvili, Tbilisi 1941, pp.27-30).

¹⁷ ვ. ასათიანი, ბიზანტიური ცივილიზაცია (V. Asatiani, *Byzantine Civilization*, Tbilisi 2006, pp. 404-405).

as well. There was the way connecting Yemen with Mediterranean Sea. As this is an issue requiring separate discussion, we shall not consider it here. The fact is that the desire to dominate on main trade-caravan roads connecting the East and West resulted in a new war between Iran and Byzantium.

An aspiration of dominating over the trade-caravan road led Iran and Byzantium to a new war (in 571). Transcaucasia became the fighting arena again, where at the time a powerful anti-Iranian rebellion blew up. The result of the ongoing war in the region was the fact that in Armenia and Georgia the Persian domination came down and the Byzantine influence got restored. This rebellion resulted in restoration of the local government in Kartli and hence its statehood¹⁸.

At the end of the 6th century, to some extent, the relationship between Iran and Byzantium became warmer. The reason for this was that because of anti-dynasty rebellion in Iran, Shahinshah Khosrow the II (590-628) appealed for help to Mavrike (582-602), Byzantine Caesar, requesting the reinforcement army, to reckon with the enemies and regain his throne. It is noteworthy that in return Khosrow promised him to hand over various territories, including the largest part of Kartli to Tbilisi. Indeed, he kept his word and in exchange for received effective assistance from the Caesar, together with a large part of Kartli, conceded a part of Armenia till Vani Lake and a certain part of Mesopotamia¹⁹. Thus, in the 6th century many years of wars, continuing between Sassanid Iran and the Byzantium ended in 591 by signing of the truce, which was not violated until 604. The above indicated historical events and facts clearly demonstrate significance of the role of Georgia in the foreign policies of Iran and Byzantium in the considered period, which unintentionally was occurred in the epicenter of the interests of these two powerful empires.

¹⁸ დ. მერკვილაძე, ბიზანტია-ირანის დაპირისპირების ანარეკლი ასურელ მამათა ჰაგიოგრაფიულ ციკლში, ბიზანტოლოგია – 3, ტ. 1, რელაქტორები ნ. მახარაძე, ნ. სულავა (D. Merkviladze, *The Reflection of Byzantine-Iran Confrontation in the Assyrian Fathers Hagiographic Cycle*, in: *Byzantine Studies in Georgia – 3*, vol.1, edited by N. Makharadze, N. Sulava, Tbilisi 2011, pp.404-405).

¹⁹ თეოფილაქტე სიმოკატა, გეორგიკა, IV(1), (Theophilactus Simokatta, *Georgia*, IV(1), pp.32-33); ვ. ს. ნალბანდიანი, თბილისი ძველ სომხურ მწერლობაში, მთარგმნელები ნ. ჯანაშია, ე. ცაგარეიშვილი (V. S. Nalbandian, *Tbilisi in the ancient Armenian writings*, translated by N. Janashia, E. Tsagareishvili, Tbilisi 1959, p. 30); *История Ирана*, ответственный редактор М. С. Ив а н о в, Москва 1977, p.116.

Georgia in the Light of Iran-Byzantine Wars (6th Century)

Over the centuries, the Caucasus, particularly Georgia, thanks to its distinctive geopolitical location, was one of the main military arenas of various occupants. Therefore, it was always deemed as „flash point” as in the distant past as well as in the following periods. In the present publication the attention is focused on the important episodes, illustrating the Sassanid Iran (226-651) and Byzantium political relations, which were connected with Georgia. Among the different types of oppositions between two powerful empires the most important was the redistribution of spheres of influence in the Middle East and the Transcaucasia, as well as gaining monopoly on the trade-caravan road arteries.

At the beginning of the 6th century, the Byzantine Empire and Iran had already somewhat divided spheres of influence in the Transcaucasia, but none of them was satisfied with what they had received, that’s why between them were permanently continuing the battles.

Iranian government was trying to have a solid political base in Kartli (East Georgia), for this purpose it was accomplishing the ideological pressure too - in particular, was demanding from Kartli to accept the Zoroastrian faith. Because of this, the King Gurgen appealed for help to the Byzantium, which immediately responded to his request. As a result, a new war broke out between Iran and Byzantium, which with brief intervals (in 532 and 545 years they had concluded temporary peace agreements) and periodic change of the balance of forces, overall lasted for a long time (527-562). Finally, in accordance with the peace, concluded in 562 in Dara, eastern Georgia remained in Iran’s, and Lazika (Kolkheti) – in Byzantium’s possession, issue of Svaneti turned out to be unresolved because of the very important trade and transit road, passing through its territory. An aspiration of dominating over the trade-caravan road led Iran and Byzantium to a new war (in 571). Transcaucasia became the fighting arena again, where at the time a powerful anti-Iranian rebellion blew up. The result of the ongoing war in the region was the fact that in Armenia and Georgia the Persian domination came down and the Byzantine influence got restored. At the end of the 6th century, to some extent, the relationship between Iran and Byzantium became warmer. The reason for this was that because of anti-dynasty rebellion in Iran, Shahinshah Khosrow the II (590-628) appealed for help to Byzantine Caesar Mavrike (582-602), requesting the reinforcement army, to reckon with the enemies and regain his throne. It is noteworthy that in return Khosro promised him to hand over various territories, including the largest part of Kartli to Tbilisi. Indeed, he kept his word and in exchange for received effective assistance from the Caesar, together with a large part of Kartli, conceded a part of Armenia till Vani Lake and a certain part of Mesopotamia. Thus, in the 6th century many years of wars, continuing between Sassanid Iran and the Byzantium ended in 591 by signing of the truce, which was not violated until 604.

The study issues in the publication are highlighted and the findings are based on the comparison and critical analysis of the data of Greek, Syrian, Arab, Georgian, Armenian written sources. Also are taken into consideration the points of view, expressed in the scientific literature.

EARLY PERIOD OF ARAB OCCUPATION OF EASTERN GEORGIA

by Pavle Chanturishvili
Tbilisi

Preface

The conquest of Eastern Georgia by the Arabs in the 40^s-50^s of the 7th century cannot be discussed without reviewing the previous history of Eastern Georgia. It should be interesting whether this territory was independent or not at the time of the Arab conquest and if it was not - which foreign kingdom(s) or empire(s) dominated it and what social and political climate was there just before Arab invasion in Eastern Georgia.

Byzantium proved to be an ultimate winner of the series of wars between Byzantium and Iran that lasted for more than one century. In spite of the fact that in V-VI centuries Iran established its direct control over the Georgian kingdom of Kartli and abolished monarchy in Iberia in the 20-ies of the VI century, though, eventually, Eastern Georgia (former Kingdom of Iberia) as well as Western Georgia remained under Byzantium's control. These territories were ruled by Erismtavari (governor=*Patricius*=*Patrikios* პატრიკოსი) who was loyal to Byzantium and carried out pro-Byzantium policy just before the Arab invasion. By the period of Arab conquest the *Patricius of Kartli* was *Stephen II (Stepanoz II) of Iberia*, the son of Adarnase I of Iberia. Adarnase assisted the Byzantine-Khazar army with the siege of Tbilisi in 628 and was made a ruler of Kartli by the Byzantine Emperor Heraclius.¹

Mariam Lortkipanidze notes: „Just before the Arab invasion West Georgia as well as East Georgia were under political influence of Eastern Roman Empire but they were differently influenced by Byzantium. Western Georgia was much more connected to Byzantium and experienced its influence more than Eastern Georgia.”² That is the key reason why we

¹ А. А. Богверадзе. *Очерки Истории Грузии. Восстановление государственной власти в Kartli*. 170.

² M. Lortkipanidze. *The Character of the Arab Rule in Georgia*, 2 (მ. ლორთქიფანიძე. არაბთა მფლობელობის ხასიათი საქართველოში).

see only Greek coins on the territory of Western Georgia and both Greek and Persian coins (almost with a same intensity) on the territory of East Georgia from the above-mentioned period.³

David Muskhelishvili suggests that for the first time the Arabs appeared in Eastern Georgia in the 640^s. He says that the first Arab troops were only raiding troops, who left the Caucasus soon. The same opinion is expressed by Mariam Lortkipanidze⁴, Zaza Abashidze⁵ and S.Dzimistarishvili⁶. Unlike Ivane Javakhishvili, who wrote that Habib ibn Maslama came to Kartli in 643-644⁷ Muskhelishvili wrote that the Arabs headed by Habib ibn Maslama gained a strong foothold in Kartli only in 654/5 and introduced „Charter of Immunity” („Datsvis Sigeli”) to Eastern Georgians.⁸ Simon Janashia agrees with Muskhelishvili. He also suggests that Habib ibn Maslama came to Kartli only in 654/5.⁹ This idea is confirmed by Tabari (838-923), who in his well-known book “Tarikh al-Rusul wa al-Muluk” - „تاريخ الرسل والملوك” „The History of Prophets and Kings” says that in the 22nd year of Hijra (644):

وجه سراقه بعد ذلك بكير بن عبد الله و حبيب بن مسلمة و حذيفة بن اسيد و سلمان بن ربيعة الى اهل تلك الجبال المحيطة بارمينيا فوجه بكيرا الى موقان و وجه حبيبا الى تفلين و حذيفة بن اسيد الى من بجبال الان و سلمان بن ربيعة الى الوجه الاخر و كتب سراقه بالفتح... مات سراقه و استخلف عبد الرحمان بن ربيعة و قد مضى اولئك القواد الذين بعثهم سراقه فلم يفتح احد منهم ما وجه له الا بكير

„After conquering Azerbaijan Suraqa sent Buqair ibn ‘Abd Allah, Habib ibn Maslama, Hudhaifah ibn-Usaid and Salman ibn Rabi’ah against the people living in the mountains bordering with Armenia. And sent Bu-

³ D. Muskhelishvili. *The History of Georgia From IV to XIII Century*, Volume 2, 121 (დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორია IV საუკუნიდან XIII საუკუნემდე).

⁴ M. Lortkipanidze. *The Establishment of the Arab Caliphate's Domination in Kartli. The Georgian-Arab Relationships in the VII-VIII Centuries*, 172 (მ. ლორთქიფანიძე. არაბთა სახალიფოს გავლენის დამყარება ქართლში. ქართულ-არაბული ურთიერთობები VII-VIII საუკუნეებში).

⁵ Z. Abashidze. *Georgia and the Georgians. Georgia in VII-VIII Centuries*, 98 (ზ. აბაშიძე. საქართველო და ქართველები. საქართველო VII-VIII საუკუნეებში. არაბობა).

⁶ S. Dzimistarishvili. *The Arabs in Georgia*, 10 (ს. დიმიტარეიშვილი. არაბები საქართველოში).

⁷ Ivane Javakhishvili. *Invasion of the Arabs and Their Rule in the First Two Centuries*, 73 (ივ. ჯავახიშვილი. არაბების შემოსევა და მათი ბაგონობა პირველ ორ საუკუნეში).

⁸ D. Muskhelishvili. *The History of Georgia. From IV to XIII Century*, Volume 2, 125-126 (დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორია. IV საუკუნიდან XIII საუკუნემდე).

⁹ S. Janashia. *The Arab Rule in Georgia*, 357-365 (ს. ჯანაშია. არაბობა საქართველოში).

qair to Mokan and Habib ibn Maslama in Tbilisi, Hudhaifah ibn-Usaid against those, who lived in the mountains of Alans, Salman ibn Rabiah in another direction and wrote to them to conquer... Suraka died and ‘Abd ar-Rahman ibn Rabiah replaced him. The commanders sent by Suraka came back, none of them conquered the lands except Buqair.”¹⁰ As we see, the first raiding campaign of Arabs did not bring any results for them¹¹, therefore after a few years they renewed the expedition under Habib ibn Maslama’s leadership. But who was Habib ibn Maslama? According to the encyclopedia of Islam, Habib ibn Maslama was Mu’awiya ibn Abi Sufyan’s military commander, who was born in Mecca in 617 in a family belonging to the Qurayshi clan Fihri. Before coming to Georgia he took part in the conquest of Syria and distinguished himself as a good soldier in the battles with Byzantium. According to the encyclopedia of Islam, „By order of Mu’awiya, he conquered Armenia in 642; In the following years he was given the governorship of Northern Syria and fought against the Mardaites(al-Jarajimah) and the Byzantines. At Siffin (657) he commanded the left wing of the Syrian army and then, served as a representative of Muawiya in the negotiations with ‘Ali”¹²

Mariam Lortkipanidze, who refers to Janashia, also notes that although Arabs came to the former Kingdom of Iberia in the 640s, they were more likely raiding troops.¹³ Unlike other scholars, Benjamin Silagadze took Javakhishvili’s side. Silagadze was writing that collation of Armenian sources helped him to suggest that „Charter of Immunity” should have been granted to Georgians by Habib ibn Maslama before 654/5 and Arabian sources allegedly support this opinion and sign directly that this Charter was granted to Georgians in the summer period of 645¹⁴.

Simon Janashia describes in detail interesting historical events in the Caucasus before the Arab invasion: the author notes that Kartli and Armenia were under Byzantium control before Arab invasion. In 652 the governor of Armenia Theodoros Rshtuni turned against Greeks and subordinated Arme-

¹⁰ E. Sikharulidze. *About Some Issues of the Arab’s First Military Campaigns in Georgia*, 186 (ე. სიხარულიძე. საქართველოში არაბთა პირველ ლაშქრობათა მოგებრთი საკითხისათვის).

¹¹ B. Silagadze. *The Arab Rule in Georgia*, 38 (ბ. სილაგაძე. არაბთა ბაგონობა საქართველოში).

¹² *The Encyclopedia of Islam. New edition*. Edited by B. Lewis, V. L. Menage, Ch. Pellat and J. Schacht Volume III, 12

¹³ M. Lortkipanidze. *The Character of the Arab Command in Georgia*, 73 (მ. ლორთქიფანიძე. არაბთა მფლობელობის ხასიათი საქართველოში).

¹⁴ B. Silagadze. *For the Dating of Habib ibn Maslama’s “Charter of Immunity”*, 84 (ბ. სილაგაძე. ჰაბიბ იბნ მასლამას ღაცვის სიგელის ღათარღეღბისათვის).

nia to the Arabs. Janashia also refers to old Armenian bishop and historian Sebeos, who wrote that Alvanian, Georgian and Siunik (Sivnieti) governors supported Theodoros Rshtuni. Probably Emperor Constans II (*Konstantinos Pogonatos*) - „Constantine the Bearded” who governed the empire in 641-668 (and not the Emperor Constantine III who governed only for four months) subordinated Armenia once more and pitched camp in the city of Dvin. He sent punitive forces to the allies of Armenia and disunited their union. Albanians and Sivnians, who did not surrender, were punished and ravaged by Greeks but the Georgians, who did not offer any resistance to Greeks, avoided their revenge,¹⁵ Janashia refers to another Armenian chronicler – John Draskhanakertel - whose records confirm Sebeos’ information.¹⁶

The Arabs made a distinction between the people who subjugated to them voluntarily **صلحا** from the people who were subordinated by force **عنة**. They also differentiated subjugated peoples from the point of revenue taxes, not only by the religious side.¹⁷ In the 30^s and 50^s of the 7th century they conquered vast lands and territories. As the concept of a nation-state had not been formulated by that historical period of mankind, the Arabs perceived different peoples as religious communities and presented relatively similar demands to them. We should suppose that the case was same with respect to Kartli. It is difficult to imagine that terms of the treaty for the Georgians had been radically different from the other contracts that had been already drawn on the territory of Syria-Palestine, Egypt and Iran. This form of treatise was not the novelty introduced by the Arabs. Treatise like that had about 3000 years history in the Middle East. „Charter of Imminiity” had already had a long history in the Persian and Romano-Byzantium realms with regards of subjugated peoples. In sum, these treatise implied participation of conquered and subjugated peoples in Roman wars in exchange for keeping their lives and property untouched. The best example for this in the period of Arab conquests was Romano/Byzantium *deditio in fidem* - people asked Romans concession *deditio*, good faith *fides* and preserving their lives, property and legislation of their community in exchange for the fulfillment of the terms of contract between them and Romans.¹⁸ In the Greco-Roman world, such people (called *metoikos* in Greek, *peregrinus* in Latin) were second-class

¹⁵ S. Janashia. *The Arab Rule in Georgia*, 360 (ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა. არაბობა საქართველოში).

¹⁶ *Ibid.*, 360

¹⁷ Л. И. Надирадзе, *К Интерпретации Термина Ахл Ал-Китаб в «Охранной Грамоте» Халифа Ибн Масламы*) 48.

¹⁸ R. G. Hovhannad. *In God's Path. The Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*. p. 96.

citizens of an empire and were not allowed to hold public offices (unlike dhimmis, who hold public offices almost before middle period of Umayyads), own land, or marry a citizen.¹⁹

The religious issues of subjugated people was also transitioned to Romans²⁰ but as it is well known, Romans didn't pay any attention to the religious matters of subjugated peoples and left it free and untouched. The Romans called the pact „foedera”. There were equal “*aequa*” and unequal “*iniqua*” agreements between Romans and subjugated peoples. The main feature of these agreements was participation of subjugated peoples in Roman wars and aid of other material resources to them. Inasmuch, we can suppose that Arabic „امان” and „ذمة” corresponds to the Latin „fides” „foedera” as well as **عنة** and **صلحا** could approximately be compared either with *amicum populi Romani* „the Friend of the Roman Empire” – who became close allies of Romans and whose foreign affairs after subjugation was in Romans hands and the second group of those, who directly were incorporated into the Roman Empire. This doesn't mean that Arabs borrowed these concepts from the Romans and Persians, but it means that Arabs were living in the same socio-political realms and were close to the international policies of the late antique world. The same approach and relations were in Iran. Khosrow II ordered his armies to kill everyone who would resist them, but not touch and show clemency to peacefully subjugated and obedient ones and behave with them friendly, maintaining their prosperity and peace.²¹

The Arabs called Christians, Jews, Mazdeans and Sabeans who subjugated to them „dhimmis” **ذمي** The scientist Mahmoud Ayoub *investigated* that from the beginning the term „dhimma” **ذمة** designated „the relationship of human being with God and human's responsibility in this relationship.”²² Though, by passing time the meaning of this term was dramatically changed. Al-Jawhari mentions, that term **ذمة** „dhimma” is the same as **حرمة** „hurma” – „something prohibited” „sacredness”. This term also was designating as „guarantee of security” and „protection” like **امان** „aman” but in the verbal form **ذم** has a negative meaning „judgment” „blaming” and **مذموم** „mazmum” is the same as „oppressed” „humble” and „condemned.” „Dhimmah” also means „agreement” „contract” „'ahd” **عهد** and „the holiness of agreement” and its

¹⁹ *Ibid.*, 97.

²⁰ *Ibid.*, 97.

²¹ *Ibid.*, 97.

²² Mahmoud Ayoub. *Dhimmah in Quran and Hadith, Muslims and Others in Early Islamic Society*, 25.

„inviolability”, „sanctity of contract.” Finally, this term was established and justified as term designating „*specific relationship of non-Muslim population with Muslims*”.²³

Gocha Gaparidze writes: „In the Middle Ages „dhimmis” were Christians, Jews, Mazdeans and Sabeans, who lived in the Muslim State and who according to the theory of Fiqh subjugated to Muslims during („Futuh Period”) Islamic conquest period and recognized Muslim sovereign rule. They were paying a tribute, imputed upon the foreign confessors – poll-tax called „*jizia*” and land-tax – „*kharaj*.” Dhimmis were keeping their faith, fulfilling religious orders (by some restrictions) and had integrity and property immunity according to *عقد الذمة* „dhimmahs’ agreement.” Dhimmi communities enjoyed certain self-government according to their religious canons. Religious leaders of communities (patriarch, catholicon and metropolitan within Christians and Rabin to Jews and Mobad with Zoroastrian community) were defending their communities’ interests before Muslim governor. They had a right to judge the members of their religious community according to their religious canons, punish heretical and apostates. The agreement would be abolished if „dhimmi” abused or criticized the Holy Quran, Islam or Prophet Muhammad, married or committed adultery with Muslim women, converted Muslim to other faith, did not pay taxes, robbed a Muslim on a road or helped enemy of Muslims during the war.

According to Islamic Law houses of „dhimis” had to be lower than Muslims’ ones. Dhimis were not allowed to ride horses or camels, carry weapons, ring bells in a loud voice, read their holy books in front of Muslim(s), show pigs in public. It was specified for them to wear distinguished clothes and hats and bury their dead silently and inconspicuously. If the agreement did not include these regulations, then their non-performance did not abolish the pact of protection.²⁴

The status of the „People of the Book” was regulated almost from the birth of Islam. In his lifetime, the Prophet Muhammad came into contact in Arabia with communities of Jews in Medina and Khaibar in the Hijaz and with a large and flourishing Christian community at Najran in the Yemen in 622.²⁵ A document, so-called „Constitution of Medina” was

²³ *Ibid.*, 31.

²⁴ G. Japaridze. *The Encyclopedia of Islam*. „Dhimmis.” The article is certified by Giorgi Lobjanidze’s translation of the Holy „Quran” 558-559 (გ. ჯ ა რ ი დ ე. ისლამის ენციკლოპედური ცნობარი. სტატია „ზიმიები.” დამოწმებულია გიორგი ლობჯანიძის მიერ. ყურანი).

put between them. This document contained such characteristics, that later, in the early conquest period, became a model of negotiations between Muslims and non-Muslims. Also, in 631 the Christians of Najran made a treaty of protection with the Prophet. According to that pact, the Arabs had to protect the Christian religion and allow it to flourish. Christians were able to repair and rebuild churches; bishops and monks were exempted from taxes.²⁶ Prophet Muhammad himself entered into many alliances with non-Muslim alike. From the Muslim historians it is well known that several pacts were negotiated between Prophet and people from Najran, Tabalah, Jarash, Ayla and so on in which they were promised protection of their lives, rights, property and beliefs in return for paying jyziah.²⁷

Some authors even mention that „Once a dhimma pact is concluded, the dhimmis automatically become citizens of the Muslim State and share all basic rights of Muslims, regardless of which group is the ethnic majority or minority. It should be noted that the terminology of minority has no place in Islamic law.²⁸

Establishing of institute of Jizya and imposing this tax upon „dhimmis” in Islam is seen in the holy Quran (9:29): „Fight those who believe not in Allah nor the Last Day, nor hold that forbidden which hath been forbidden by Allah and His Messenger, nor acknowledge the religion of truth, from among the People of the Book, *until they pay the Jizya with willing submission, and feel themselves subdued (humiliated).*”²⁹ حتى يعطوا الجزية عن يد وهم صاغرون No fixed rate for jyziah was set either by the Quran or by the Propher Muhammad. The jurists, therefore, differ as to the amount of jyziah that should be paid. „A close study of the early history of Jyzia particularly since its imposition by the Prophet till later in the period of Khulafa’ Rashidun will reveal that it was a tax through the payment of which the non-Muslim subjects were expected to pay allegiance to the political authority of Islam. There is nothing to prove that it was imposed just to humiliate them or to make them socially degraded.”³⁰ Arabs knew about this tax from the Persians³¹. According to Shibli Nu’mani the word Jyzia itself is the Arabicised version of the word كزيت (kizyat) meaning a levy

²⁵ C. E. Bosworth. *The Arabs, Byzantium and Iran*, 13-14

²⁶ *Ibid.*, 14.

²⁷ Maher Y. Abu-Munshar. *Islamic Jerusalem and its Christians*, 46.

²⁸ *Ibid.*, 31.

²⁹ *Holy Quran. English Translation of the Meanings and Commentary*, 506.

³⁰ Ziauddin Ahmed and Ziauddin Ahmad. *The Concept of Jyziah in Early Islam*, 294.

³¹ *Ibid.*, 303.

which the Persian rulers used to employ in administering the affairs of war.³²

The Greeks are reported to have imposed a similar tax upon the inhabitants of the coastal regions of Asia Minor during 500 B.C. The Romans imposed similar taxes upon the people they conquered, and the amount was much heavier than what was later introduced a similar tax upon their subjects.³³

Mahmoud Ayoub mentions, that in Hadith Muhammad appeals to Muslims army: „fight in the name of God and in the way of God. Fight those who disbelieve in God, but do not overindulge in cruelty, commit acts of treachery, mutilate people, or kill a child. If you besiege a fortified settlement and its inhabitants request that you give them the dhimmah of God and His Prophet, do not give them either the dhimmah of God or that of His Prophet. Rather, make with them the covenant (dhimmah) of yourself, your father, and your fellows. For it is better for you to violate your own dhimmah than to violate the dhimmah of God and His Prophet.”³⁴ Thus we conclude that when Arab military leaders in the 7th century concluded the treaty (dhimma) with the conquered community, the picture was drawn in such a way as if the initiators of the peace treaty were the subjugated people, as if they were the first to offer Arabs subjugation and truce. Each treaty was concluded between a concrete military leader (in our case it was Habib ibn Maslama) and the community subjugated by him. It was never concluded in the name of the Prophet Muhammad or Caliphe and of course never in the name of Allah. According to the Hadith Muhammad said: „He who hurts a dhimmi hurts me, and he who hurts me hurts Allah.”³⁵ Also Muhammad said: „Whoever kills a person having a treaty with the Muslims, shall not smell the fragrance of paradise though its fragrance is perceived from a distance of forty years.”³⁶

It is very interesting that these contracts resemble each other and have protocol forms. The document offered to Georgians didn't differ from other documents that were introduced by Arabs to subjugated peoples on the territories of Egypt, Iran and Syria-Palestine. Of course, it had its own distinctive features, particularly because population of Kartli was

³² *Ibid.*, 294.

³³ *Ibid.*, 294.

³⁴ Mahmoud Ayoub. *Dhimmah in Quran and Hadith, Muslims and Others in Early Islamic Society*, 29.

³⁵ Maher Y. Abu-Munshar. *Islamic Jerusalem and its Christians*, 48.

³⁶ *Ibid.*, 48.

not subjugated by force **عنة** „anwatan.” Proceeding from the fact, that the text of „Datsvis Sigeli” had not reached to us in written form and had been preserved only in the documents of Arab historians, we will discuss this document from the general context. Almost in every document the main theme is an immunity of the faith of subjugated people, cooperation of subjugated people with Arabs or „reasonable neutrality” and maintaining the peace – in return of paying taxes.

Despite of the fact that scientist Neophyte Edelby neither defines geographic location, nor mentions concrete subjugated peoples and is talking generally, we think he is worth of mentioning. The researcher writes that first Arab conquerors were tolerant to the conquered peoples and to their faith. Presumably, the same case was with Georgians, who as mentioned above, subjugated to Arabs not by force, but by their own will. So, why Arabs would show any cruelty towards Georgians? They had not any reason for this. Neophyte Edelby wrote that Arabs were interested only in maintaining peace and gathering tributes and taxes. Mariam Lortkipanidze also mentions this fact and writes that the main purpose of Arabs in Kartli was gathering taxes from Georgians.³⁷ First period of Arab rule of Kartli was not severe for Georgians³⁸.

Arabs were interested in maintaining the situation (status-quo) they had met in agriculture, especially in the early period of conquests, because as Neophyte Edelby mentions, owning land and working in agriculture was forbidden for the Arabs, as the army had to be in permanent readiness for new wars and soldiers could have been called for a new war for conquering new lands any time³⁹.

The Arabs called **دار الصلح** „dar assulh” or **دار العهد** „dar al’ahd” i.e. „land of peace” or „land of a treaty” - all those lands and territories that were subjugated to them by peace and negotiations and they called **دار الحرب** „dar alharb” all those lands that were subjugated by force. On the „lands of peace” Arabs had maintained land for local land owners on the ground of „peace agreements” and paying the land tax – „kharaj” in spite of the fact, that theoretically, the main land owner in the Islamic State was Allah. Land was of Allah and his Messenger⁴⁰.

³⁷ M. Lortkipanidze. *The Character of the Arab Rule in Georgia*, 76 (მ. ლორთქიფანიძე, არაბთა მფლობელობის ხასიათი საქართველოში).

³⁸ B. Kupatadze. *The Georgian States in VI-VII Centuries. Invasion of the Arabs in Georgia*, 58 (ბ. კუპატაძე, ქართული სახელმწიფოები VI-VII საუკუნეებში. არაბთა შემოსვლა საქართველოში).

³⁹ Neophyte Edelby. *The Legislative Autonomy of Christians in the Islamic World, Muslims and Others*, 46.

Land of Kartli was also declared as a „Land of Peace.⁴¹” Together with religious freedom, Arabs afforded to subjugated peoples whole autonomy in administrative, legislative and juridical activities. They kept administrative and religion apparatus untouched. One of the main reasons for this was that the Arabs did not have any experience in governing of such apparatus.

Anthonie Fattal agrees with Neophyte Edelby and mentions, that numerous Christians lived on the vast conquered lands by Arabs. In the Muslim Empire spiritual leaders of Christians (and other religious leaders too) maintained all traditional privileges that were granted to them in the late Sassanian or same period Byzantine rule⁴². Vanquished Christians did not change their faith and preserved old canons. In most cases Muslim magistrates did not interfere in the disputes of Christians even if they were asked about it.⁴³ Precisely this is mentioned by Mariam Lortkipanidze, who wrote: „In the beginning Arabs who were on more primitive step of development rather than vanquished ones, were not interfering in the domestic affairs of those conquered peoples. Politician institutes, language of office and religion had been kept untouched.”⁴⁴

We do not have any reason to suppose that there was a different attitude towards the Georgians. In the beginning Arabs did not interfere in the domestic affairs of Georgians. In view of the fact, that army of Habib ibn Maslama did not stay for a long time on Kartlis’ soil and left soon, we should suppose that except the necessity of paying taxes and other terms concluded in the agreement between Georgians and Arabs, any particular, radical changes should not have occurred in the judicial and religious apparatus of Kartli of that period.

S.D.Goitein supposed, that Muslim Arab conquerors specially set humiliating terms for the vanquished peoples, but Albrecht Noth writes more logical variant, in our opinion, that this „humiliating” regulations show us clearly Muslims’ aim of maintaining Bedouin distinctiveness before foreign majority and foreign environment and that these regulations do not have anything to do with humiliation and discrimination of the

⁴⁰ M. Lortkipanidze. *The Character of the Arab Rule in Georgia*, 77 (მ. ლორთქიფანიძე. არაბთა მფლობელობის ხასიათი საქართველოში).

⁴¹ *Ibid.*, 77.

⁴² A. Fattal. *How Dhimmis Were Judged in the Islamic World*, Muslims and Others, 84.

⁴³ *Ibid.*, 77.

⁴⁴ M. Lortkipanidze. *The Character of the Arab Rule in Georgia*, 71 (მ. ლორთქიფანიძე. არაბთა მფლობელობის ხასიათი საქართველოში).

subjugated peoples, though it doesn't have any relation with Muslim's tolerance either.⁴⁵

One of the most difficult and interesting research studies is to show the difference as far as possible, which regulation could be from early period, which one from the middle period or late period. These regulations are known as „Regulations of Umar” and probably had been forming for decades. We do not know exactly, but probably it could be created either by Umar Ibn al-Khattab (634-644) or Umar II (717-720). Scholars argue about this even today, but it is clear, that different terms were added to these regulations for different regions, cities and peoples in different historical periods of time, but it is without a question, that in „Regulations of Umar” there are clear reflections of the oldest agreements concluded between Arabs and „dhimmis” which were negotiated during the oldest period of Arab invasion „Futuh Period” (from 634 to the end of 640-es). Scholar Albrecht Noth concluded that the oldest regulations of „Futuh Period” (and that is our subject of interest too) towards different nations (and very probably towards Georgians too) were somehow similar to each other and included these regulations: a) Christians should not give shelter to the enemies of Muslims and should not collaborate with them b) Christians should inform Muslims about any treasonable act c) Christians should not wear weapons d) they should give a shelter to the Arab soldier (who could fall behind his army), regale him with food during 3 days e) they should not prevent Muslims from pitching a tent in temples, chapels during day and night f) they should open the doors of churches or monasteries in front of passenger soldier Arab even if latter sat on the horse. The last 3 regulations are especially interesting for us, because at one glance they look like humiliating ones, because it was giving Muslims the right of entering temples of Christians that are the most sacred places for them. But, again, referring to Albrecht Noth it becomes clear, that regulations like these 3 ones should have been a reminiscent of the earliest period of the Arab conquests (futuh period) when Arab soldier who was still in phase of war and may have lost the way or fall behind his army may have been in demand of food. The same is about pitching a tent chapels and temples. Regarding of the fact, that soldier could occur in any difficult situation during the war or battle period, he could, generally speaking, need the place of sanctuary for taking a shelter or taking a rest and break

⁴⁵ Albrecht Noth. *Problems of Differentiation Between Muslims and Non-Muslims: Re-reading the „Ordinances of Umar” (Al-Shurut Al-'Umayyia), Muslims and Others*, 123.

it or its garden during day and the night time for pitching a tent in it. Probably, these regulations were worked out in a state of clear mind by Arabs and were practical for them as history shows.

Georgian historians are divided in 2 groups regarding the entrance of armies of Haib ibn Maslama into Kartli: one group say, that Habib came to Eastern Georgia in 644 and the second group say that he came in 654-5. 1) It is well known that the Arab conquest was very fast. After final consolidation of Arabian Peninsula when Arabs began expansion outside it, they managed to conquer vast territories in a short period and that's why it would not be surprising, that Arabs had entered the territory of Kartli already in 644 2) The second consideration (654-655) is based on the fact, that the Arab conquests in general had two directions: towards the West and East, so that the Arabs from the beginning could have conquered territories of Syria-Palestine and Egypt in the West and simultaneously Iran in the East and only after sufficiently prolonged conquer of Iran⁴⁶ they could come towards Kartli. This opinion is mentioned by Mariam Lortkipanidze.⁴⁷ Benyamin Silagadze wrote about it: „After occupying Dvin in Armenia, on October 6, 640, the Arabs did not stay there for a long time. The cause of their sudden leaving was the fact that they were busy with the wars against the Persian Shah Yazdegerd III and had no time for Armenia. That this was really so is proved by the fact that as soon as Arabs defeated Persians, they immediately returned to Transcaucasia trying to conquer and subjugate it.”⁴⁸

Mariam Lortkipanidze mentions that „Charter of Immunity” i.e. „Datsvis Sigeli” is issued in the time of Calipha Uthman ibn Affan reign's (644-656) last period (654-5)⁴⁹. Janashia also mentioned that the Arabs came to Kartli not in 643-5 as Javakhishvili has written.⁵⁰

Anyhow, Janashia is writing that people of Kartli (who after their subjugation by will to Arabs can be called „dhimmis”) thought practically

⁴⁶ Manoucher Parvin and Maurie Sommer. *Dar Al-Islam: The Evolution of Muslim Territoriality and its Implications for Conflict Resolution in the Middle East*, 13.

⁴⁷ M. Lortkipanidze. *The Arab Rule and the South-West Georgia*, 91 (მ. ლორთქიფანიძე. არაბობა და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო).

⁴⁸ B. Silagadze. *The Arab Rule in Georgia*, 36-37 (ბ. სილაგაძე. არაბთა ბაგონობა საქართველოში).

⁴⁹ M. Lortkipanidze. *The Establishment of the Arab Caliphate's Domination in Kartli. The Georgian-Arab Relationships in the VII-VIII Centuries*, 172 (მ. ლორთქიფანიძე. არაბთა სახალიფოს გავლენის დამყარება ქართლში. ქართულ-არაბული ურთიერთობები VII-VIII საუკუნეებში).

⁵⁰ M. Lortkipanidze. „Charter of Immunity” of *Habib ibn Maslama*, 61 (მ. ლორთქიფანიძე. ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი”).

not to show resistance to Arabs and surrendered by will⁵¹. The main articles of Georgian „Charter of Immunity”=„Datsvis Sigeli” did not differ very much from other Charters of security that were negotiated in different conquered cities and regions: 1) Arabs left faith of Georgians untouched 2) Georgians became loyal to Arabs and were paying Jizya – per capita yearly tax „one dinar per year” and the Kharaj – land tax for each household. 3) Both sides agreed not to change the number of households: Georgians would not unite them and the Arabs would not break them up into small groups 4) The one who would have become Muslim, would be exempted from taxes 5) Georgians were obliged to help Arabs in different affairs, including the war period. In return for all these, Arabs promised to give Georgians the immunity of protection.

Though, before subordinating Tbilisi, Arabs probably had two small battles with Georgian peasants not with regular army near the city. According to al-Baladhuri:

حدثني مشايخ من اهل دبيل منهم برمك بن عبد الله قالوا سار حبيب بن مسلمة بمن معه يريد جرجان فلما انتهوا الى ذات اللجم سرحوا بعض دوابهم وجمعوا لجمها فخرج عليهم قوم من العلوج فاعجلوهم عن اللجام فقاتلوهم فكشفوهم العلوج و اخذوا تلك اللجم و ما قدروا عليه من الدواب ثم انهم كروا عليهم فقتلوهم و ارتجعوا ما اخذوا منهم فسمى الموضع ذات اللجم⁵²

„The elders of the city Dvin =Dabil, (according to Baladhuri Habib ibn Maslama after subjugation of the capital of Armenia Dvin, granted Charter of Immunity to the local population.⁵³) among them Barmak ibn ‘Abd Allah said to me: „Habib ibn Maslama, with his army, went to conquer Jurzan.⁵⁴ When they reached „Zat al-Lujum” (Arabs) let some of their horses free, taking off their reins. Local people (peasants) came against them, made them retreat and took with them as many reins and horses as they were able to. (Arabs) attacked them again, killed them (peasants) and took back their horses and reins. And the place was called „Zat al-Lujum.” Then the description of Theophile’s visit to Habib ibn Maslama is given, as well as Habib’s answer to Georgians about agreeing

⁵¹ S. Janashia. *The Arab Rule in Georgia*, 357-365 (ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა. არაბობა საქართველოში).

⁵² E. Sikharulidze. *About Some Issues of the Arab’s First Military Campaigns in Georgia*, 188 (ე. ს ი ხ რ უ ლ ი დ ზ ე. საქართველოში არაბთა პირველ ლაშქრობათა მოგვიერითი საკითხისათვის).

⁵³ Б о л ь ш а к о в. *История халифата том 2. Эпоха великих завоеваний*, 633-656.

⁵⁴ جرجان Thus was called Kartli first by the Persians and then by the Arabs.

on truce. Eter Sikharulidze questions the ideas of Baladhuri and Yaqt al-Hamawi about the name „Zat al-Lujum.” Yaqt al-Hamawi writes: **اللجم – جمع لجام و ذات اللجم موضع معروف بارض جرزان من نواحي تفلين**⁵⁵ „Lujum – is the plural of Lijam. Zat al-lujum is a well-known place in Jurzan, in the environs of Tbilisi”. Eter Sikharulidze remarks that „Yaqt directly indicates that „zat al-lujum” is populated place in Jurzan in the environs of Tbilisi. Thus, we must look for Zat al-Lujum near Tbilisi. Eter Sikharulidze thinks that in this case we have to deal with Lochini⁵⁶ (ლოჭინი) Arabic „Lujum” should be Georgian „Lochini.”⁵⁷ It seems that Arabs found similitude between Georgian „Lochini” and Arabic „Lujum” and added „zat” to it. Thus, Lochini became known in Arabic historiography as Al-Lujum.⁵⁸

As it is known Tbilisi people had pastures in Lochini. „Tbilisi people had pastures here.”⁵⁹ This fact proves that in Al-Lujum of Arabian sources Lochini is meant. David Agmashenebeli’s (David the Builder’s) historian tells us: Once a caravan came with a lot of treasure. They were accompanied by lots of Turks. Having heard about it, the king sent his fifteen best servants to bring back the private herds of the town.”⁶⁰

Eter Sikharulidze writes: „Besides, the Arab army going to Tbilisi from Dvini, had to pass through Lochini.”⁶¹ After defeat in Al-Lujum (Lochin) valley, a group of Georgian noblemen, under the leadership of Theophile visited Arabs. This group gave precious presents to them, praised them and asked for truce.

Though, Pavle Topuria does not agree with Eter Sikharulidze and writes that according to al-Tabari: **المسلمون في ايام عثمان بن عفان**

⁵⁵ E. Sikharulidze. *Min kitab mu'jam al-Buldan*, 85 (ე. სიხარულიძე. *من كتاب معجم البلدان*).

Also, see Al-Yaqt. IV. Page 351 *About Some Issues of the First Military Campaigns of the Arabs in Georgia*, 188 (იაკუთი, IV გვ. 351 დამოწმება ე. სიხარულიძისა. საქართველოში არაბთა პირველ ლაშქრობათა ზოგიერთი საკითხისთვის).

⁵⁶ The place near Tbilisi.

⁵⁷ *Ibid.*, 190.

⁵⁸ *Ibid.*, 190.

⁵⁹ Iv. Javakhishvili. *The History of the Georgian People*, book 2, 43 (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი 2).

⁶⁰ *The Historian of David the Builder. The Life of the King of the Kings David the Builder. The Georgian Chronicles*, 1, 349 (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფესი დავითისი. ქართლის ცხოვრება, დამოწმება ეთერ სიხარულიძისა. საქართველოში არაბთა პირველ ლაშქრობათა ზოგიერთი საკითხისთვის) 190.

⁶¹ E. Sikharulidze. *About Some Issues of the Arab's First Military Campaigns in Georgia*, 190 (ე. სიხარულიძე. საქართველოში არაბთა პირველ ლაშქრობათა ზოგიერთი საკითხისთვის).

رضى كان قد سار حبيب بن مسلمة الى ارمينية فافتتح اكثر مدنها فلما توسطها جاءه رسول باطريق جرجان و كان حبيب على عزم المسير اليها فجاءه رسول يسأل الصلح و اماناً⁶². „During the reign of Uthman Muslims conquered Tbilisi. Allah is satisfied by him. Habib ibn Maslama headed to Armenia, conquered many cities and when he reached the midst of the country (of Armenia) messenger of the Patrikios of Jurzan came to him. Habib had already decided to go (and conquer) Jurzan, when the messenger met him and asked Habib ibn Maslama to write to them (the people of Tbilisi) Charter of Immunity.”

Pavle Topuria writes that Yaqut al-hamawi brings us the most precise story. According to him the messenger of the Patrikios of Kartli met with Habib ibn Maslama not in the vicinity of Tbilisi (Lochini) but in the midst of Armenia.⁶³

Eter Sikharulidze observes Arabic sources (Al-Baladhuri, Yaqut and Al-Tabari) and mentions that on the road to the kingdom of Kartli Habib ibn Maslama was met by the ambassador of the people of Tbilisi whose name was either *نقلى* „Nikala” or *تفلى* „Theopile” (Theophile) who was sent by Georgians’ Patrikios to the Arabs. He gave them some gifts and asked them Charter of Immunity (once more, we return to the general picture of these pact-immunities, in which we see, as if conquered peoples were asking Arabs to give them immunity and defense and there is not any indication, that before negotiating the treaty, Arabs by the high probability themselves were offering surrender – capitulation or war without mercy to different cities). Habib ibn Maslama took this gift into consideration as a future tax - „Jizya” and sent his private trustee man ‘Abd ar-Rahman ibn Jazi Sulami and sent with him the document - „Charter of Immunity”, called „Datsvis Sigeli”⁶⁴. Eter Sikharulidze gives an example of both variants – Baladhuri and Tabari. In the variant of Al-Baladhuri we read: „...and then... your messenger Nikala has showed up before me and other believers who were with me and said on your behalf, that we are people, sublimed and preceded by Allah. In that way had done Allah, glory to God many times, may Allah grant peace and honor on Muhammad - His

⁶² E. Sikharulidze. *Yaquti's Information about Georgia and the Caucasus, From the Book of Mu'jam al-Buldan*. 42 (ე. სიხარულაძე. იაკუტის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ).

⁶³ P. Topuria. *From the History of the Georgian National Self-consciousness. An Interpretation of One Notification of al-Tabari*, 146 (პ. თოფურია. ქართველთა ეროვნული თვითშეგნების ისტორიიდან, გაბარის ერთი ცნობის ინტერპრეტაცია).

⁶⁴ E. Sikharulidze. *From the History of the Arab-Georgian Relationships. Arabian „Charters of Immunity.”* 169 (ე. სიხარულაძე. არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობების ისტორიიდან. არაბული „ღაცვის სიგელები.”).

Messenger, the best Creature among His creatures. And I tell you, that you want to make a peaceful agreement with us. I have taken into consideration your gift as „Jizya” and have written to you „Charter of Immunity” in which I lay down terms to you. If you accept it - it is good, but if you ignore it – you will face the war in the name of Allah and His Prophet. Peace be upon those, who follow the right path.”

Within Al-Tabari we read: „In the name of God, the Most Gracious, the Most Merciful, from Habib ibn Maslama for the people of Tbilisi from Jurzan, from the land of Harmaz. Peace be upon you. I glorify Allah, there is no God, but Allah. Your messenger Theophile came to us and brought a story from you. He gave us what you brought away with him and told us on your behalf that we were not such ignorant people as you thought. We had been such people, before Allah did lead us to the right path, He is strong and glorious, thanks’ to Muhammad, may Allah grant peace and honor on Him, He strengthened us with Islam, after weakness, paganism and humble. Theophile told us, that you want peace with us. I am not against this, neither are those believers, who are with me. I send to you ‘*Abd ar-Rahman ibn Jazi Sulami* عبد الرحمن بن جزء السلمى best law and Quran expert and with him the book of the „Charter of Immunity’”. If you agree with it, he will give you this book, but if you ignore it – then we will declare war against you, because Allah does not love betrayers.⁶⁵ As Eter Sikharulidze mentions, the letter is always supplemented with the text of „Charter of Immunity” itself. Within Baladhuri we read:

بسم الله الرحمن الرحيم هذا كتاب من حبيب بن مسلمة لاهل طفليس من منجليس من جرزان القرمز بالامان على انفسهم و بيعهم و صوامعهم و و صلواتهم و دينهم على اقرار بالصغار و الجزية على كل اهل بيت دينار و ليس لكم ان تجمعوا بين اهل البيوتات تخفيفا للجزية و لا لنا ان نفرق بينهم استكثرنا منها و لنا نصيحتكم و ضلعتكم على اعداء الله و رسوله صلعم ما استطعتم و قرى المسلم المهتاج ليلة بالمعروف من حلال طعام اهل الكتاب لنا و ان انقطع برجل من المسلمين عندكم فعليكم اداوه الى ادنى فنة من المؤمنين الا ان يحال دونهم و ان انبتم و اقمتم الصلاة فاخواننا في الدين و الا فالجزية عليكم و ان عرض للمسلمين شغل عنكم فقهركم عدوكم فغير مأخوذین بذلك و لا هو ناقض عهدكم هذا لكم و هذا عليكم شهد الله و ملائكته و كفى بالله شهيدا⁶⁶

⁶⁵ *Ibid.*, 170.

⁶⁶ *Ibid.*, 170.

„In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. This is a „Charter of Immunity” from Habib ibn Maslama to the people of Tbilisi from Manglisi of *Kartli of Kirmizi (Kermez) district*, on condition of the guarantee of safety of your lives, churches, shrines, praying and faith by recognition of your humiliation and (paying) Jizya. Each household must pay one dinhar. You do not have right to unite households for decreasing jizya and also we do not have the right to divide it in to pieces for increasing it. We will accept your good advice and help as much as you can against enemies of Allah and His Messenger, may Allah grant peace and honor upon Him. You have to regale Muslim safely during the night by permitted meal for us - „People of the book.” And if Muslim falls behind (of his army) you have to accompany him to the nearest army of believers (Muslims) if it is not impossible for you. If you become Muslims and pray, you will be our brothers in faith and if not, then you have to pay Jizya and if something happens with Muslims and your enemy subjugates you, then, you will not be punished for this and this (incident) will not be considered as abolishing your Charter of Immunity. These are your rights and your duties. Allah and His angels are witnesses. Allah is enough as witness.”

In Tabari’s version we read: **بسم الله الرحمن الرحيم هذ كتاب من حبيب بن مسلمة لاهل تفلين من جرزان ارض الهرمز بالامان على انفسكم و اموالكم و صوامعكم و بيعكم و صلواتكم على الاقرار بصغار الجزية على كل اهل بيت دينار واف و لنا نصحكم و نصركم على عدو الله عدونا و قرى المجتاز ليلة من حلال طعام اهل الكتاب و حلال شرابهم و هداية الطريق في غير ما يضر فيه باحد منكم فان اسلمتم و اقمتم الصلاة و اتيتم الزكاة فاخواننا في الدين و موالينا و من تولى عن الله و رسله و كتبه و حزبه فقد اذناكم بحرب على سواء ان الله لا يحب الخائنين شهد عبد الرحمن بن خالد و الحجاج و عياض و كتب رباح و اشهد الله و ملائكته و الذين آمنوا و كفى بالله شهيدا⁶⁷**

„In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. This is a book in the name of Habib ibn Maslama for the people of Tbilisi *from Jurzan area, from the land of Armaz(i)*, on condition of the guarantee of safety of your lives, properties, churches, shrines and praying by recognition of your humiliation and paying of Jizya. We will accept your good advice and help against enemies of Allah and our enemies. You have to regale a Muslim, who is in demand of meal and drink during the night

⁶⁷ *Ibid.*, 171-2.

time by the food which is allowed to us - „People of the Book” and you have to accompany him to the nearest army, so that nothing damages you. If you became Muslims, pray and pay Zakat, you will be our brothers in faith and our Mawali⁶⁸. And who (dares and) renounces Allah and His Messenger and His Book (Quran) and His (Muslim) community afterwards, war will be declared to him, because Allah does not love betrayers. Witnesses are ‘Abd al-Rahman ibn Khalid, Hajjaj and I’yad. This book was written by Rabah. Allah and His angels and believers are witnesses. Allah is enough as witness.”.

Ivane Javakhishvili mentioned that the messenger of Georgians (Nikala or Theophile) had been not only the representative of the people of Tbilisi city, but also the representative of other places of Eastern Georgia (Manglisi, Armazi, etc). On the ground of the fact, as if, Arab scribes did not know the names of these topographical places, the letters were mutilated as some of them were gapped and some were mutilated by them. In Javakhishvilis’ opinion, that is the key reason why Tbilisi is located sometimes in the district of Manglisi and in other places – in Armazi and sometimes in both of them.⁶⁹

Simon Janashia was mentioning that this document „Charter of Immunity” was delivered only for the people of Tbilisi „from the red Kartli” from Manglisi⁷⁰ **لاهل طفليس من منجليس من جرزان القرمز** Mariam Lortkipanidze thinks that it is possible to correct the variant of Al-Baladhuri by the variant of Al-Tabari, whereas the word „Kermez” is changed by Armaz/armazi. By the high probability, the Arab scribes made mistake, and the reason for this was they were not familiar with the location of „Armaz” and had not heard about this geographical area and changed it with more familiar „Kermez” **القرمز** - red.⁷¹ Eter Sikharulidze brings description of Baladhuri and Tabari and writes that in all variants of „Charter of Immunity” „Datsvis Sigeli” this phrase **لاهل طفليس من منجليس من جرزان القرمز** is described differently:

- 1) For the people of Tbilisi from Manglisi, which is located in Read Kartli (Baladhuri).
- 2) For the people of Tbilisi from Jurzan, from the land of Armaz (Tabari)

⁶⁸ People, who were not the Arabs, though adopted Islam for the different reasons and purposes.

⁶⁹ Iv. Javakhishvili. *Invasion of the Arabs and Their Rule in the First Two Centuries*, 75 (ივ. ჯავახიშვილი. არაბების შემოსევა და მათი ბატონობა პირველ ორ საუკუნეში).

⁷⁰ S. Janashia, *The Arab Rule in Georgia*, 364 (ს. ჯანაშია. არაბობა საქართველოში).

⁷¹ M. Lortkipanidze. „Charter of Immunity” of *Habib ibn Maslama*, 62 (მ. ლორთქიფანიძე. ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი”).

3) For the people of Tbilisi, from the community of Manglisi of Kartli of Armaz (Yaqut)

4) For the people of Tbilisi, from the community of Manglisi, of Jurzan district (Baladhuri. Deed of Jarrah).

Eter Sikharulidze mentions that one thing is common for these variants: in each variant we see clearly that the „Charter of Immunity” was given to the people of Tbilisi and that the city was located in the district of Kartli (called „Jurzan” by the Arabs) and except of the text of Al-Tabari, Tbilisi is included in the region of kartli and district of Manglisi. Only the word „Kermez” or „Harmaz” is disputable. Eter Sikharulidze was referring to the idea of Giorgi Tsereteli and writing that here should be implicated not „Armaz” but „Kermez” maybe because „Kermes” „coccus ilicias” or „coccus cacti” – was extracted here. As Giorgi Tsereteli mentioned „Kermes” – coccus ilicias is a parasite of cortex of oak, which was utilized in a dry form for manufacturing of red diestuff.⁷² But later Eter Sikharulidze changed her opinion after observing the most important source – Habib ibn Maslama’s „Charter of Immunity” i.e. Abu Ubaid version, which was written 50 years earlier and which was used by Baladhuri himself as a guidance.⁷³

Abu Ubaid al-Qasim bin Salam **ابو عبيد القاسم بن سلام** was VIII-IX cc. Arab philologist, jurisprudent and theologian. In his work „Ketab al-Amwal” i.e. „Kitab al-Amwal” he discusses the questions of the state polity of Caliphate, landownership and tax system. In this book a special chapter is devoted to the treaties concluded by Muhammad and his followers with the so-called „Sulhi people” (Ahl as-sulh). In this chapter Habib ibn Maslama’s „Charter of Immunity” and his letter to the Tbilisi population are also discussed.⁷⁴ It must be mentioned that the preserved texts in Abu Ubaid’s book somehow differ from al-Baladhuri and al-Tabari versions. There is small difference with Habib ibn Maslama’s „Datsvis Sigeli” too, but the most important difference is that in Abu Ubaida’s version Kartli is discussed not in Armazi area but in Armenia area.

Eter Sikharulidze observes: „We think that the original form and the most correct form must be „Ard al-Hirmin” as it is confirmed by Abu

⁷² E. Sikharulidze. *From the History of the Arab-Georgian Relationships. Arabian „Charters of Immunity.”* 174 (ე. ს. ს. ა. რ. უ. ლ. ი. ძ. ე. არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობების ისტორიიდან. არაბული „დაცვის სიგელები.”)

⁷³ E. Sikharulidze. *Abu Ubaydian Variant of Habib ibn Maslama’s „Charter of Immunity.”* 4 (ე. ს. ს. ა. რ. უ. ლ. ი. ძ. ე. ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელის” აბუ უბაიდისეული ვარიანტი).

⁷⁴ *Ibid.*

Ubaid. All the rest (Ard al-Kermez and Ard al-Harmaz) are its distorted (created from the graphic mixture) varieties.”⁷⁵ She adds, that „indicating Tbilisi in Armenia area is natural for Arab tradition. According to Caliphate administrative division, Jurzan (Kartli), together with Armenia and Arran was united in Armenia district and together with Azerbaijan and Al-Jazira made the northern region of Caliphate.”⁷⁶ In Eter Sikharulidze’s opinion Abu Ubaidisean version confirms that the „Charter of Immunity” is given only to Tbilisi population.”⁷⁷ The text of the „Charter of Immunity” i.e., „Datsvis Sigeli” is preceded by the title made by Abu Ubaid:

هَذَا كِتَابٌ مِنْ حَبِيبِ بْنِ مَسْلَمَةَ لِأَهْلِ تَفْلَيْسٍ مِنْ بِلَادِ أَرْمِينِيَا . قَالَ أَبُو عُبَيْدٍ : حَدَّثَنِي قَالَ : قَرَأْتُ كِتَابَ حَبِيبِ بْنِ مَسْلَمَةَ أَوْ قَرَأَ وَ أَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْأَزْرَقِ مِنْ أَهْلِ أَرْمِينِيَا أَنْظَرَ إِلَيْهِ فِي مَصَالِحَةِ أَهْلِ تَفْلَيْسٍ فَإِذَا فِيهِ :

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

هَذَا كِتَابٌ مِنْ حَبِيبِ بْنِ مَسْلَمَةَ لِأَهْلِ تَفْلَيْسٍ مِنْ أَرْضِ الْهَرْمِينِ ...⁷⁸

„This is a book of Habib ibn Maslama to the population of Taplis (in original) of Armenia.” Armenia in this text is marked with „Ard al-Hirmin.” اَرْضِ الْهَرْمِينِ

Then the author names his source, a resident of Armenia Ahmad ibn al-Azraq: „Abu Ubaid says: „Ahmad ibn al-Azraq, one of the residents of Armenia, said: I have read Habib ibn Maslama’s book – or when they were reading it, I was looking into it – the book about the truce with Tbilisi (Taplis) population. There was the following in it: „In the name of Allah, the gracious and Merciful. This is the book of Habib ibn Maslama to the population of Tbilisi (Taplis), from ard al-Hirmin اَرْضِ الْهَرْمِينِ”⁷⁹

Then the text again discusses the terms of Charter of immunity, which do not greatly differ from the other versions and in spite of the fact, that it is the earliest version, I did not bring the whole text, neither I brought here Habib’s answer to the gift from Tbilisi’s people (which was equal to 100 dinars), the answer does not differ much from the other texts either. But I would like to mention one important detail from the answer to which

⁷⁵ *Ibid.*, 9.

⁷⁶ *Ibid.*, 10.

⁷⁷ *Ibid.*, 10.

⁷⁸ *Ibid.*, 12.

⁷⁹ *Ibid.*, 9.

Eteri Sikharulidze paid attention. In Habib ibn Maslama's answer we read that Georgians praised Arabs, asked for truce and the Arabs agreed to it. Habib said:

و قدم علي تفلئ بهديتكم, فقوتها و الذين آمنوا معي – عرضها و نقدها مائة دينار
غير راتبة عليكم و لكن على اهل كل بيت دينار و اف جزية و لا فدية

„Theophile gave me your gift, which we, I and the believers who were with me, estimated the goods and money to be 100 dinars, which is not fixed for you. For every household a Jizia is fixed – a whole dinar and not a ransome.” Habib ibn Maslama required from Tbilisi people not one time ransome but a regular tax-Jizia.⁸⁰

Otar Tskitishvili's research is also noteworthy. He reviews the work of Baladhuri and Tabari's contemporary historian Abu Muhammad ibn A'tham al-Kufi „Kitab al-Futuh” i.e. „The book of conquests” especially the part which is about Habib ibn Maslama's coming into Georgia. The title of the article is „Ahmad ibn A'tham al-Kufi about the First Arab Campaigns in Georgia.” This author also writes that Tbilisi was located in the area of Armenia. It is also very important that the Datsvis Sigeli, dated by Ahmad ibn A'tham exactly coincides with Simon Janashia's opinion in connection with the date of giving the Datsvis Sigeli.⁸¹ In Otar Tskitishvili's work we read that Habib ibn Maslama raided Armenia fulfilling Calipha Uthman's order, as well as the other Arab military leader Salman ibn Rabiah al-Bahili, not at the same time but only after the latter died after the fight against Khazar's near the town Balanjar (Baranjar) on August 12, 652 or on August 1, 653.⁸²

As Ahmad ibn A'tham al-Kufi wrote, Calipha Uthman saddened by the death of Salman ibn Rabiah al-Bahili, ordered Habib ibn Maslama to raid Armenia. Habib started to Armenia with 6000 infantry and horse cavalry and camped in Khlat, and from there went to Siraj-Tair (still impossible to localize). From there he wrote a letter to Jurzani (Kartli) population.⁸³ Unfortunately there is nothing said about the contents of the letter in the text. At least it seems that his answer was that one group of georgian nobility came to Habib ibn Maslama, and agreed on truce on the condition of paying 80000 dirham. We see this sum, 80000 dirham, given to Habib ibn Maslama by the Georgian nobility, for the first time in Arabian

⁸⁰ *Ibid.*, 9.

⁸¹ O. Tskitishvili. Ahmad ibn A'tham al-Kufi. About the First Millitary Campaigns of the Arabs in Georgia, 95 (თ. ც ქ ი გ ი შ ე ი ლ ი. აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფი. არაბთა პირველი ლაშქრობების შესახებ საქართველოში).

texts. We knew that Georgians gave Habib 100 dinars, which was not included in the established sum of Jizia and not as a ransom. It seems that the 80000 dirhams were one time tax, a contribution and not an annual tax, because when the imposed sum is an annual tax, Ahmad ibn A'tham mentions it. Unfortunately, the author did not give the contents of the text. Tskitishvili notes that if we share Janashia's point of view according to the development of the events and take into consideration Ahmad ibn A'tham al-Kufi's information, it is quite possible to date back Habib ibn Maslama al-Fihri's „Datsvis Sigeli” i.e. „Charter of Security” to 653-654, but pointing to the fact that the first civil war in Caliphate began in 651 and therefore they had no time for foreign affairs, will not do as an argument.⁸⁴ Otar Tskitishvili comments that Janashia knew perfectly well the tidings in Caliphate after Uthman's assassination (June 17,656) the hard situation; therefore he commented that Habib ibn Maslama's „Charter of Immunity” for Georgians should have been registered in 654-655, i.e. before Uthman's death.⁸⁵

It is also very important that the knowledge about Arabs raid in 644-5 becomes more precise. Ahmad ibn A'tham's text enables us to find out that Salman ibn Rabiah (with whom Habib ibn Maslama might have been too) had a military campaign in Kartli:

ثم سار (سلمان بن ربيعة) من البيلقان حتى نزل على حصن بردعة فصالح اهلهما على مال اخذه منهم و فرقه على اصحابه فقواهم به. ثم انه وجه بخيل له الى جرزان فصالح اهلهما على شيء معلوم يعطون في كل سنة. ثم رجع هو و اصحابه و سار حتى عبر نهر الكر حتى جاز الى أرض الشروان...⁸⁶

„Then he (Salman ibn Rabiah) left Beylagan and set a camp in Barda fortress. The local population arranged a truce with him offering money. He took the money, gave it to his warriors, thus encouraging them. Then Salman ibn Rabiah together with his army went to Jurzan and made a truce with its population on a certain tax, which they pay him annually. Then he and his friends left the place, they crossed the river al-Kura كورا (Mtkvari in Georgian) and went to Shorvan شروان land.”⁸⁷

Habib ibn Maslama's Charter of Immunity found out in Humaid ibn Zunjawaih's „The Book of Property” by Otar Tskitishvili is also note-

⁸² *Ibid.*, 96.

⁸³ *Ibid.*, 96, 101.

⁸⁴ *Ibid.*, 97.

⁸⁵ *Ibid.*, 97-98.

⁸⁶ *Ibid.*, 100.

⁸⁷ *Ibid.*, 102.

worthy. Humaid ibn Zanjuwaih (796-865) was Abu Ubaida's pupil, a lawyer by education, who wrote „Kitab al-Amwal.” There is a slight and very unimportant difference between the texts by Abu Ubaid and Ibn Zanjuwaih.⁸⁸ Humaid ibn Zanjuwaih copied his teacher's work conscientiously and added proper indications.

There is almost no difference between this and Abu Ubaid's text so we will discuss only the first part. This part is worth of mentioning, because it opposes Eteri Sikharulidze's opinion relying on Abu Ubaid that Tbilisi was included first in the Armenia region, and then, in Armazi land. Otar Tskitishvili writes: „There is no doubt that „al-Harmaz” „al-Harmazi land” is well-known Armazi and this toponym is correctly used by ibn Zanjuwaih, but with Abu Ubaid it is written in a distorted form „Al-Harman.” The incorrect form of the toponym can be explained by several reasons: by the mistake made by a copyist, by a mistake made while proof-reading or by Abu-Ubaid's ignorance about the existence of Armaz and not „al-Harman.”⁸⁹ This is how it is written there:

هذا كتاب حبيب بن مسلمة لاهل تفليس من بلاد ارمينيا. حدثنا حميد قال ابو عبيد
حدثني احمد بن الازرق – من اهل ارمينية – قال: قرأت كتاب حبيب بن مسلمة, او
قري و انا انظر اليه – في مصالحته اهل تفليس فاذا فيه

بسم الله الرحمن الرحيم

هذا كتاب من حبيب بن مسلمة لاهل تفليس من ارض الهرمز بالامان

„This is Habib ibn Maslama's charter for the population of Taplis, Armenia country: Humaid mentions: Abu Ubaid says: Ahmad ibn al –Azrak, a resident of Armenia narrated to me: he said he had read Habib ibn Maslama's Charter, that is, it had been read and I was looking in it, about the truce with Tbilisi population, and there is in it: In the name of Allah, gracious, merciful, this is Habib ibn Maslama's charter of security for the population of Taplis, of al-Harmazi country.”⁹⁰

Pavle Topuria supports Otar Tskitishvili's opinion and writes: The most correct version is al-Tabari's version, whereas Persian historian was

⁸⁸ O. Tskitishvili. Habib ibn Maslama's „Charter of Immunity” in the „Book of Property” of Humaid ibn Zanjuwaih, 108 (ო. ცქიტისვილი. ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი” ჰუმაიდ იბნ ზანჯუვაიჰის „ქონების წიგნში.”).

⁸⁹ *Ibid.*, 109.

⁹⁰ *Ibid.*, 104.

writing that Tbilisi is located in the Armazi land of Jurzan region.⁹¹ Did Habib ibn Maslama conquer only Tbilisi or other territories too in Eastern Georgia? Were or not taxes imposed on Georgians heavy for that time and how did the Arabs instruct themselves while laing Georgians under tribute? First of all, we must mention the idea of Mariam Lortkipanidze, who wrote that „Charter of Immunity” of Habib ibn Maslama was reffered not only to the population of Tbilisi, as Eteri Sikarulidze has mentioned, but to all Easter Georgians.⁹² This idea is based on the consideration, that Patrikios of Karli, Stephen II was a ruler of whole Iberia (Jurzan), not only of Tbilisi and the messenger of Stephen II named Theophile, of course, was representative of the supreme authority of the whole Eastern Georgia.⁹³ Similar opinion was expressed by Otar Tskitishvili: „It is a fact, that according to Abu Ubaydean version, we have to suppose that „Charter of Immunity” issued by Habib ibn Maslama could have been addressed to all Eastern Georgians, not only to the population of Tbilisi.”⁹⁴ Also, the name of geographical area of „Manglisi” in Baladhuri’s variant, firms above-mentioned opinion of Mariam Lortkipanidze.⁹⁵ Mariam Lortkipanidze writes, that in spite of the fact that Abu Ubaidean variant is older than Baladhuri’s one, we do not know exactly what was written in the original text of the „Charter of Immunity” of Habib ibn Maslama. In original text instead of „Ard al-Hirmin” maybe Armazi or Manglisi had been written and the Arab scribes, probably had changed Georgian „Armazi” or „Manglisi” to well-known Armenia and „Ard al-Hirmin.” As for „Manglisi,” it could have been omitted by Arab scribes in the original text.⁹⁶ Mariam Lortkipanidze also writes, that in the text of Abu Ubaid, it is written that the story was preserved by narration, so, it could have been changed dramatically.⁹⁷

⁹¹ P. Topuria. From the History of the Georgian National Self-conseousness. An Interpretation of One Notification of al-Tabari, 146 (პ. თოფურია. ქართველთა ეროვნული თვითშეგენების ისტორიიდან, გაბარის ერთი ცნობის ინტერპრეტაცია).

⁹² M. Lortkipanidze. The Establishment of the Arab Caliphate’s Domination in Kartli. The Georgian-Arab Relationships in VII-VIII Centuries, 173 (მ. ლორთქიფანიძე. არაბთა სახალიფოს გავლენის დამყარება ქართლში. ქართულ-არაბული ურთიერთობები VII-VIII საუკუნეებში).

⁹³ *Ibid.*, 173.

⁹⁴ O. Tskitishvili. „Charter of Immunity” of Habib ibn Maslama in the Writing of Abu Ubayd, 198 (ო. ცქიტიშვილი. ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი” აბუ უბაიდის თხზულებაში).

⁹⁵ M. Lortkipanidze. The Establishment of the Arab Caliphate’s Domination in Kartli. The Georgian-Arab Relationships in VII-VIII Centuries, 173 (მ. ლორთქიფანიძე. არაბთა სახალიფოს გავლენის დამყარება ქართლში. ქართულ-არაბული ურთიერთობები VII-VIII საუკუნეებში).

⁹⁶ *Ibid.*, 173.

⁹⁷ *Ibid.*, 174.

Ibn al-Faqih al-Hamadani enumerates in detail the points in Georgia conquered by Habib:

ففتح حبيب بن مسلمة لعثمان بن عفان من ارمينية جرزان و كسفر و كسال و خنان و سمسخي و الجردمان و كسفي بس و شوشيت و بازلت صلحا على ان اتاوة عن رعوسهم و اراضيهم و صالح الصنارية و اهل قلرجيت و الدودانية على اتاوة⁹⁷ يؤدوا

“Habib ibn Maslama conquered for Uthman ibn Affan the following parts of Armenia (Irminia): Jurzan, Qasfar, Qisal, Khunan, Samsakhi, al-Jaraman, and Qsfisi bis, Shavshit and Bazalit by peace under the terms of the agreement that they pay taxes per capita and on land and agreed with Sanarians and population of Klarjit and Dudania about taxes.”⁹⁹

Baladhuri also describes which other places besides Tbilisi were occupied by Habib ibn Maslama:

قالوا وفتح حبيب حوارح و كسفر سسى و كسال و خنان و سمسخي و الجردمان و كستسجي و شوشيت و بازلت صلحا على حقن دماء اهلها و اقرار مصلياتهم و حيواناتهم و على ان يؤدوا اتاوة عن ارضهم و رعوسهم و صالح اهل قلرجيت و اهل و ثرياليت و خاخي و خوخي و ارطهال و باب اللال و صالح الصنارية و الدودانية على اتاوة

It is said, that Habib ibn Maslama subjugated Hvarh, Qsfrisi, Qasal, Samsakhi Jardaman, Qustasji, Shawshat and Bazalit by the peace truce, on the condition that they (Arabs) would not shed blood of the population, would not destroy their shrines and city walls and that they (the subjugated people) would pay taxes on land and per capita. And agreed on truce with the population of Klarjit, Thrialit, Kakhet, kukhet, Artal, Bab al-Lal and agreed on truce with Sanarians and Dudanians on the term of tax.”¹⁰⁰

Eteri Sikharulidze (on the basis of analysis of other scholars) gives the names of these places with utmost precision: **خنان**-Khunan **سمسخي** – Samtskhe **الجردمان** – Gardabani **شوشيت** – Shavsheti **بازلت** – Bazal-eti **قلرجيت** – Klarjeti **ثرياليت** – Thrialeti **خاخي** – Kakheti **خوخي** – Kukheti **ارطهال** – Artaani **باب اللال** – Darial(an)i **كسفي بس** – Qsovrisi **كسال** – Qsani **الدودانية** – Didoes დიდოელები (nation in The Republic

⁹⁸ E. S i k h a r u l i d z e. About Some Issues of the Arab’s First Millitary Campaigns in Georgia, 187 (ე. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე. საქართველოში არაბთა პირველ ლაშქრობათა ზოგიერთი საკითხისათვის)

⁹⁹ *Ibid.*, 187.

It should be designated that above-mentioned places are of course, territories in Kartli, but Arabs, probably, did not know the names of that places and probably because of beeng unfamiliar with them, Arab scribes defaced them. That is the reason that the names of these Georgian places were changed in this strange way.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 189. *These places were also defaced probably by the Arab scribes.*

of Daghestan) كسفر – Kaspi الصنارية – Tsanareti.¹⁰¹ The only doubtful name is حوارح and كستسجي. According to Eter Sikharulidze „Javakhi” may be read in حوارح i.e. „Javakheti.”¹⁰² As for كستسجي – Qustasji, it is an undiscovered place in Georgia.

Thus, we can make a retrospection of the whole picture. After legitimizing the „Charter of Immunity” with Tbilisians, Habib ibn Maslama subjugated: „Javakheti, Ksovrisi, Qsani, Khunani, Samtskhe, Gardabani, Kaspi, Shavsheti, Bazaleti with truce, on condition that the subjugators would not ruin their shrines and city walls and they (the Georgians) would pay taxes on land and per capita. He arranged truce with the population of Trialeti, Kakheti, Khukheti, Artaani, Darial(an) as well as Tsanarians and Didoelians on the condition of paying taxes.”¹⁰³ An idea, that Arabs conquered land in Kartli one by one is also supported by Mariam Lortkipanidze.¹⁰⁴ It is also noteworthy that Arabs imposed on Tbilisians only Jizia, but the subjugated beyond Tbilisi had to pay both Jizya and Kharaja.¹⁰⁵

„Probably, taxes imposed on Christian population in the beginning of the Arab conquest were not much if any heavier in amount rather than the previous taxes imposed on Christians by Persian and Roman Empires. In the hurry of rapid conquest the Muslims cannot have narrowly considered what each district could contribute, and must have been very largely dependent upon the information supplied by those who capitulated to them. The offers made by the capitulating population world, one might expect, be based upon the taxes they were already paying.”¹⁰⁶ „During the time of the Caliphs, the treaty lands continued to pay Jizya/Kharaj tribute as before, because their tax, according to the terms of the treaty, could not be increased above the stipulated amount.”¹⁰⁷ For exact com-

¹⁰¹ *Ibid.*, 191-2.

¹⁰² *Ibid.*, 192.

¹⁰³ E. Sikharulidze. About Some Issues of the Arab's First Military Campaigns in Georgia, 193 (ე. სიხარულიძე. საქართველოში არაბთა პირველ ლაშქრობათა ზოგიერთი საკითხისათვის).

¹⁰⁴ M. Lortkipanidze. The Establishment of the Arab Caliphate's Domination in Kartli. The Georgian-Arab Relationships in VII-VIII Centuries, 176 (მ. ლორთქიფანიძე. არაბთა სახალიფოს გავლენის დამყარება ქართლში. ქართულ-არაბული ურთიერთობები VII-VIII საუკუნეებში).

¹⁰⁵ Eter Sikharulidze. About Some Issues of the Arab's First Military Campaigns in Georgia, 194 (ე. სიხარულიძე. საქართველოში არაბთა პირველ ლაშქრობათა ზოგიერთი საკითხისათვის).

¹⁰⁶ R. Bell. The Origin of Islam in its Christian Environment. The Christian Population at the Arab Conquest, 174-5.

¹⁰⁷ Conversion and the Poll Tax in Early Islam (Harvard, 1950). Certified by Ziauddin Ahmad and Ziauddin Ahmad, The Concept of Jizya in Early Islam, 302.

parison of different „Charters of Immunity” and analyzing that they all were negotiated under very similar principles by Arabs with „dhimmis” who subjugated to Arabs without war, we think that some examples of them should be brought here. For example, Baladhuri wrote about the conquest of Damascus:

هذا ما اعطى خالد بن الوليد اهل دمشق اذ دخلها اعطاهم امانا على انفسهم و اموالهم و كنائسهم و سور مدينتهم لا يهدم و لا يسكن شيء من بيوتهم و دورهم لهم بذلك عهد الله و ذمة رسوله (ص) و الخلفاء و المؤمنين لا يعرض لهم الا بخير اذا اعطوا الجزية¹⁰⁷

„This is what Khalid ibn al-Walid gave to the inhabitants of Damascus when he enters the city. He will give them immunity (guarantee of safety) of their lives, properties, churches and walls of their city, (and promised) that it will not be destroyed and (nobody from) Arabs will (occupy) and live in their houses and take anything from their houses and homes. They have (strong) warranty of Allah for this agreement and from His Messenger (Peace be upon Him) and also Caliphs and other believers (that they) will not be under any threat (on condition) that they pay „Jizya.”

The terms given to Damascus seem to have become the model of the arrangements which were made with other places in Palestine and Syria.¹⁰⁹ This is what we read in Baladhori about the conquest of the city of „Raqqā”:

بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما اعطى عياض بن غنم اهل الرقة يوم دخلها: اعطاهم امانا لانفسهم و اموالهم و كنائسهم لا تخرب و لا تسكن اذا اعطوا الجزية التي عليهم و لم يحدثوا مغيلة , و على ان لا يحدثوا كنيسة و لا بيعة , و لا يظهروا ناقوسا و لا باعوثا و لا صليبا

شهد الله و كفى بالله شهيدا

¹¹⁰ و ختم عياض بخاتمه

¹⁰⁸ A l-B a l a d h o r i. Proceedings of the Second Symposium on the History of Bilad al-Sham During The Early Islamic Period Up to 40 A.H./640 A.D. Edited by Muhammad Adnan and Ihsan Abbas, 252.

¹⁰⁹ R. B e l l. The Origin of Islam in its Christian Environment. The Christian Population at the Arab Conquest, 171.

¹¹⁰ A l-B a l a d h o r i. Proceedings of the Second Symposium on the History of Bilad al-Sham During The Early Islamic Period Up to 40 A.H./640 A.D. Edited by Muhammad Adnan and Ihsan Abbas, 260.

„In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. This is what ‘Iyad bin Ghanam grants to the inhabitants of the city of Raqqa when he entered the city: He gave them guarantee of safety of their lives, properties, churches, that would not be destroyed and nobody from the Arabs would occupy their houses, until they pay „jizya” imposed upon them. (That Arabs) will not kill them. No accident will happen to their churches and shrines, but they should not ring bells and not celebrate their Easter (loudly) and not show crosses publicly.

Allah is a witness. Allah is enough as witness.

And ‘Iyad certified it by his seal.”

And lastly this is what we read also within Baladhori about conquest of the city of Mah-Dinar (*Nahavand*):

بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما اعطى حذيفة بن اليمان اهل ماه دينار: اعطاهم الامان على انفسهم و اموالهم و ارضيهم لا يغيرون عن ملة , و لا يحال بينهم و بين شرائهم. و لهم المنعة ما ادوا الجزية في كل سنة الى من وليهم من المسلمين: على كل حالم في ماله و نفسه على قدر طاقتة, و ما ارشدوا ابن السبيل , و اسلحوا الطرق و قروا جنود المسلمين من مر بهم, فأوى اليهم يوما و ليلة , و نصحوا. فان غشوا و بدلوا فذمتنا منهم بريئة.

شهد القعقاع بن عمرو, و نعيم بن مقرن, و سويد بن مقرن.

و كتب في المحرم¹¹¹

„In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. This is what Hudhayfah ibn al-Yaman gave to the inhabitants of the city Mah Dinar (Nahavand): He gave them guarantee of safety of their lives, properties, land and (promised) that Arabs will not (force them to) change their religion and will not interfering and (prevent them from) their commercial affairs. And they have immunity as far as they pay Jizya every year: every adult should pay for his guarantee of safety as much as he can, and they should show the way to traveller (who may be lost). They also should give a rest to the passing Muslim soldiers who passed through their district and have to give them shelter during day and night and give them a good advice and information (about the loca-

¹¹¹ *Ibid.*, 260-261.

tion of the nearest army). But if they lie, in that case, our guarantee of immunity will be annulled.

*It is witnessed by al-Qa'qa' ibn 'Amr and Nuayym
ben Mukarran and Suwayyd ben Mukarran. It was written
in the month of „Muharram”*

Conclusion

Before final coming of the Arabs to Eastern Georgia, probably, in 644-5 they are raiding the territory of Caucasus and are shaking supremacy of Byzantium demonstrably in this region. Of course, Byzantium is trying to help its allies. Probably, in the beginning Byzantium deals with this aim well and forces Arabs to leave the region temporarily (or Arabs leave by themselves) but presumably, after final subjugation of Iran (whole territories of Syria-Palestine, Egypt and Armenia were already in Arabs hand) general Habib ibn Maslama enters territory of Kartli in 654-5 with significant forces and Byzantium cannot help Georgians and the latter subjugate to Arabs by peace agreement. Terms of the „Charter of Immunity” that Habib ibn Maslama gave to Eastern Georgians, was similar to the old Charters of Immunity that were granted to other peacefully subjugated cities and towns in Syria-Palestine and Iran in the early period of the conquest (called „Futuh Period”) and probably, was not heavy for the Georgians.

The Arabs left faith of the Georgians, their churches, shrines and social order untouched on the condition of paying poll-tax and land-tax and other terms that were involved in the „Charter of Immunity.” It is not known for sure, but after subjugating to Arabs when their army entered the territory of Kartli, Georgian peasants according to Baladhuri had two small battles with them near Tbilisi. In the first battle they were defeated, but in the second one - Arabs were victorious. But we support (in our opinion much logical version) of Pavle Topuria, who is referring on al-Yaqut and writes, that Habib had already decided to go (and conquer) Jurzan, when the messenger met him (on the territory of Armenia) and asked Habib ibn Maslama to write to them (the people of Tbilisi) Charter of Immunity.” So, why there should be any battle between Arabs and Georgian peasants, if representative (Theophile) of Patrikios of Kartli (Stephanoz II) had already asked for truce and peace, before Arabs entered the soil of Kartli? There was not any reason for this. The terms of Charter of Immunity, given to the people of Tbilisi, like other charters that Arabs granted to the peacefully subjugated peoples of Syria-Palestine and Iran in the

early period of the conquest, the so-called „Futuh period” must not have been very heavy for the Georgians. Also, the mentioning of Tbilisi in the Armenia land cannot be accidental.

It is possible that Arab historians, who lately described invasion of the Arabs in Kartli thought that Tbilisi was located in Armenia, not in Kartli, because they probably saw the division of the Caucasus and the administrative disposition of this region in that way. Nevertheless, as we saw, there is no final opinion about it and it is quite possible that in that vague place of the „Charter of Immunity” there might have been „Ard a-Harmaz” (the land of Armaz) instead of „Ard al-Hirmin.”(the land of Armenia) Allegedly, the „Charter of Immunity” that concerned the inhabitants of Tbilisi was not dramatically different from the „Charters of Immunity” that were introduced by the Arabs in 630-640-ies. Also, granting of such documents was not unfamiliar for old peoples of the Middle East. The Arabs were somehow, continuers of that tradition. Arabs were giving very similar terms to those cities, towns and other territorial units that subjugated to them peacefully. Tbilisi and other cities of Eastern Georgia were not exclusion either. In spite of the fact, that we do not possess original texts that had to be introduced to those Georgian territories one by one, terms of „Charters of Immunity” for those territories, by high probability were not much different from the terms that were introduced to the inhabitants of Raqqa, Damascus, Aleppo, Nehawand and Jerusalem. While formulating and introducing these pacts, the Arabs were led by one system and very similar principles during the early conquest period. The Arabs were introducing more or less similar terms and conditions to peacefully subjugated Jews, Christians, Zoroasrians and Sabeans in spite of the fact that the subjugated peoples were living on the different administrative and territorial units and far from each other on those vast territories that were conquered by the Arabs.

Early period of Arab occupation of Eastern Georgia

The present essay is about the earliest period of the conquest of former kingdom of Iberia (Eastern Georgia) by Arabs. The work is divided into three main parts: the preface, the main text and conclusion. The work begins with the preface – with the short review of the history of Eastern Georgia before Arabs, the antagonism between Iran and Byzantium in the 6-7 cc and the situation in the Middle East before the appearance of Islam. It is elucidated that in the Middle East there were continuous wars between Iran and Byzantium for domination in this region and in the Transcaucasia as well. After continuous wars between these empires was dominated by Byzantium's victory and before Arabs coming pro-Byzantine policy was established on the territory of Eastern Georgia, as well as Western Georgia, and of course, pro-Byzantine policy was held on these former Georgian kingdoms (known principalities, where Eristavi and Erismtavari were imposed by Byzantium). In the main text the ideas of different scholars (Muskhelishvili, Javakhishvili, Janashia, Silagadze, Lortkipanidze, Sikharulidze) are reviewed. The supposition is expressed about the logicity of both dates. It becomes clear that Habib ibn Maslama supposedly came to Kartli in 654-655 although before his coming in 644-645 Arabs already raided Transcaucasia headed by Salman ibn Rabia and shook Byzantium's influence on this territory. Janashia's information about the presumable events before Arab's coming is also given. To prove this, Tabari's information is referred. Tabari wrote that Suraka, after conquering Azerbaijan, sent a number of commanders to conquer countries near Armenia, among them was Habib ibn Maslama sent to Tbilisi. But after Suraka's death, when his place was occupied by Abd Arrahman ibn Rabiah, the commanders sent by Suraka came to him and it appeared that none of them, except Buqairi, had conquered the country they had been sent to. Janashia's information, relying on Sebeus, about the presumable development of the events before Arab's coming is also given. The identity of Habib ibn Maslama is also given.

Then the essence of the territories conquered by Arabs is discussed, as well as the terms offered by Roman/Byzantians and Persians to the territorial units and population who subjugated to them by their own will. There is an extensive review of the rights of Dhimmi, relying on Gocha Japaridze's article: „Dhimmi.” It becomes clear that Arabs as descendants of that epoch, had similar principles with Romans, Byzantians and Persians in connection with the subjugated peoples. It appears that Arabs, like Romans, Byzantians and Persians had worked out principles in connection with the peoples subjugated by their own will or by force.

The meaning of the terms „dhimma” and „dhimmi” is also discussed. Mahmoud Ayoub's opinion is given. The short history of these terms is also given relying on Mahmoud Ayoub and Robert Hoyland. The rights of dhimmi – the Christians who were subjugated to Arabs by their own will – is also discussed. It becomes clear that at the beginning of subjugation, which is called „Futuh Period” Arabs left inviolate the administrative, judicial, structures as well as the working languages –

Greek and Persian, i.e. the situation which they saw on the conquered lands remained inviolate. Arabs did not make any important changes, the reason of which, supposedly, was their inexperience in governing large territories. „Omar’s regulations” are also discussed and which of the regulations was of an earlier period and which of later period. Albrecht Noth’s analysis is emphasized, because he found out which regulations were the earliest, i.e. regulated during the conquering period. It becomes clear, that at the starting stage Arabs did not impose any regulations to discriminate or humiliate them. Those regulations which seemed to be established by Arabs with the aim of humiliation, appear to be created for differentiation. The aim of Arab Muslims was to differentiate Muslims from non-Muslims. The latter were required to wear specific clothes and covering for the head. But appeared that wearing such clothes was characteristic for Christians even before appearance of Arabs. Muslims made it obligatory to preserve their selfhood on those vast territories and among those foreign people, the relations with whom was quite new for them. As it seems, Arabs acted from „self-defensive position” as they were afraid of being mixed up with foreigners and losing their own selfness.

The regulations, which are supposed to be worked out at earliest stage, and which were of vital importance for Arab Muslims, are also discussed. There is a wide opinion that the regulations were worked out with the aim of humiliating, but relying on Albrecht Noth it becomes clear that these regulations were worked out to meet the necessities of Arabs and not to humiliate Christians.

In the main text Habib ibn Maslama’s biography is also given and what was the situation when he came to Kartli. How he met the representative of Georgians (Theophile or Nikala). The general situation, which concerns the inhabitants of „Datsvis Sigeli.” The work discusses the variants of Baladhurian and Tabarian versions of the Georgian „Datsvis Sigeli,” the speech of the Georgian representative which he gave Arabs before concluding the contract, Habib’s answer and the document itself – the book of the inviolability and its terms.

After that it is discussed that before granting the Charter of Immunity to Tbilisi people, there had been two battles at „Zat al-Lujumi” in the vicinity of Tbilisi. The first battle was won by Georgians but Arabs attacked them again, defeated Georgians. Much attention is paid to Eteri Sikharulidze’s opinion that „Zat al-Lijum” must have been Lochini. But Pavle Topuria did not agree with this opinion. He wrote that the most trustworthy information about this was written by al-Yaqut, who wrote that the representative of the Georgians came to Habib ibn Maslama and asked for truce in Armenia, not in Lochini. So, his opinion is also discussed. The question why instead of Armaz „Kermez” is used in Baladhuri’s text is discussed in detail.

Then follows a wide discussion about the earliest version of the text of Ubaidisean Charter of Immunity, considered in detail by Eteri Sikharulidze who says that the most correct form is „Ard al-Hirmin, i.e. the country of Irminia, as for other versions they are distorted forms. The scholar considers that it was not unusual for Arabs to indicate Tbilisi not in Kartli or Jurzan but in Irminia country. It was characteristic to Arabian tradition. Then follows the title of Abu Ubaida’s text and the sentence which clearly shows that Kartli is located in Irminia country. We read that Abu Ubaida’s source was a resident of Irminia (Armenia) Ahmad ibn al-Azraq,

who told Abu Ubaida about Habib ibn Maslama's Charter of Immunity. Then Habib's answer about the gift by Tbilisi people is discussed. It appeared that the cost of the gift was 100 dinar which was regarded as their future Jizia and explained that they wanted regular contribution and not one time ransom, which was later reflected in the Charter of Immunity as well.

After that Otar Tskitishvili's research is considered that part of Abu Muhammad ibn A'tham Al-Kufi's work „Kitab al-Futuh" that is „the Book about Conquests", when Habib ibn Maslama concluded the Charter of Immunity with Georgians. The author wrote that the charter was presented to the population of Tbilisi, of Armenia land, and the date of this event exactly coincides with Simon Janashia's version. It is also mentioned here that we come across paying 80 000 dirhams and not 100 dinars, and that Arabs required not one time ransom but a regular contribution. Afterwards Habib ibn Maslama's Charter of Immunity in the „Book of Property" by Humaid ibn Zanjawaih is discussed. Otar Tskitishvili's opinion that Tbilisi was supposed to be not in Armenia land but in Armazi region.

We also discussed what other regions besides Tbilisi were subjugated by Arabs. The places named by ibn al-Faqih and Baladhuri in the Eastern Georgia are enumerated; some of them are doubtful. In connection with this Eteri Sikharulidze's analysis about some vague names is mentioned. And in the end, in their restored form, all the places conquered by Arabs in Kartli are enumerated.

The main thing is, that the document given to Georgians, known by the name of „Datsvis Sigeli" is compared to the same document given to other cities and regions. It becomes clear that Arabs had one and the same principle for the peoples who subjugated to them by their own will and the terms stipulated to Georgians did not differ much from the terms stipulated to Aleppo, Damascus, Jerusalem and other towns.

In the conclusion of the work is summarized and once more emphasized that the religion, monasteries, churches and state system remained inviolable in exchange of taxes for households and land and after requirements of the Datsvis Sigeli. Georgians were not an exception. It is also mentioned that Arabs used similar principles with the Christians who subjugated to them by their own will in spite of their geographical situation and cultural and national differences offered them similar conditions in exchange of paying taxes.

K'AK'I (KĀKHED, KĀKHETĀBĀD):
ONE MORE GEORGIAN COIN-MINTING URBAN CENTER

by *Irakli Paghava*
Tbilisi

Introduction / Goal

The medieval Georgian Kingdom disintegrated in the wake of the eight invasions of Tamerlane in 1386-1403, as well as the consequent invasions by the Qarā Quyūnlū and Āq Quyūnlū turkmans; Giorgi VIII (1446-1466), the last king of the united realm, fought unsuccessfully against the internal feudal opposition, but managed to retain power only in the easternmost province of K'akheti, becoming (as Giorgi I) the first monarch (1466-1476) of the newly established Kingdom of K'akheti.¹ By 1490 the state was ultimately divided into the Principality of Samtskhe, Kingdoms of Imereti, Kartli and K'akheti.

Loss of unity naturally resulted in the debilitation of the national defence capacity; the country had to yield to foreign aggressors: Imereti acknowledged the Ottoman suzerainty, whereas Kartli and K'akheti yielded to the Şafavids, while Samtskhe had been a disputable territory for quite a while, until eventually directly incorporated into the Ottoman Empire.

Political fragmentation was followed by at least partial disintegration of the national economic market, differentiated evolution and relative isolation of the economic processes in the newly established Georgian principalities. From numismatic point of view one has to note the conception of several new money minting centers: in addition to the traditional mint of Tiflīs (capital city of Kartli), new mints started functioning in K'akheti, Samtskhe, later on also in the Odishi principality (which seceded from the Kingdom of Imereti).

¹ The medieval kingdom of K'akheti and Hereti was incorporated into the west-Georgian kingdom, uniting various provinces of the country, by Davit IV the Builder, in 1104.

The Kingdom of K'akheti had to accept the Şafavid suzerainty already in the 16th century.² Political dependence was reflected by the monetary affairs. Albeit the principal K'akheti mint was seemingly controlled by the local Georgian King³, the right of sikka was usurped by the Şafavid shāh: all the coinage from precious metals had to be minted and was minted in his name.

The only urban and mint producing center of K'akheti we knew before was Zagami (also known as *Bazari* [i.e. *Bazaar*] or *Ts'aghma-Bazari* [i.e. *Bazaar-on-the-other-side*] in Georgian and Russian sources), designated on coins (and by foreign authors employing the Arabic graphemes) as “Zakam” or “Zakām”⁴ (كَمْز or كَمْز), one of the two capital cities⁵ (Gremi was another). It started minting money at least since 1552/3 (AH 960), albeit in the name of the Şafavid sovereign.⁶ This Georgian mint and the coinage minted there were first studied by Tinatin Kutelia and Levan Ch'ilashvili, prominent Georgian scholars.⁷ The recent years have witnessed a multitude of new publications dealing with various aspects of Zagami numismatic history.⁸ Despite these findings, the research of

² N. Gelashvili, ირან-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (XVI ს). [From the History of Relations between Iran and Georgia (16th C.)] თბილისი: მეცნიერება, 1995.

³ И. Пагава, С. Туркия, “Новые данные о чеканке сефевидской монеты в царстве Кахети (Грузия)”. [“New Data on Minting Şafavid Coinage in the Kingdom of K'akheti (Georgia)”] *Расмир: Восточная нумизматика, 1-я международная конференция, 29-31 июля 2011 г.*, ред. И. Пагава, В. Безпалько (Одесса: ТДМ, 2013), 111-112.

⁴ Т. Кутелия, *Грузия и Сефевидский Иран (по данным нумизматики)* [Georgia and Şafavid Iran (According to Numismatic Data)] (Тбилиси: Мецниереба, 1979), 14-25; I. Paghava, სუფიანებთან საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან - კახეთის ქალაქი ბაზარი (ზაგამი) XVII-XVIII საუკუნეებში (ნუმიზმატიკური და წერილობითი მონაცემები) [From the History of Georgia's Relations with the Şafavids – The K'akhetian City of Bazari (Zagami) in the 17th-18th Centuries (According to Numismatic and Written Data)], *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო VII* (2012): 191-199.

⁵ L. Ch'ilashvili, კახეთის ქალაქები [Cities of K'akheti] (თბილისი: მეცნიერება, 1980), 157-163, 171-175.

⁶ I. Paghava, K. Bennett, “The Earliest Date for the Kingdom of K'akheti Silver Issues of the 16th Century”, *Journal of Oriental Numismatic Society* 225 (Autumn 2015), 25-26.

Perhaps the degraded silver, billon or copper coins of the kings of K'akheti had been minted there before as well?

⁷ Кутелия, *Грузия и Сефевидский Иран (по данным нумизматики)* [Georgia and Şafavid Iran (According to Numismatic Data)], 14-25; Ch'ilashvili, კახეთის ქალაქები. [Cities of K'akheti], 175-179.

⁸ Album Stephen, *Sylloge of Islamic Coins in the Ashmolean Volume 9 Iran after the Mongol Invasion* (Ashmolean Museum Oxford: Chameleon, 2001), plate 39; А. Акопян, Д. Алексанян, “Гянджинский клад и медный чекан Кахетинского царства” [Ganja Hoard and the Copper Coinage of the Kingdom of K'akheti], *Эниграфика Востока XXXI* (2015), 147-170; Bennett Kirik, *A Catalog of Georgian Coins* (2013), 223-230; G. Gabashvili, I. Paghava, G. Gogava, “A Low-Weight Copper Coin with Geometrical Design Struck at Zagami (in Eastern Georgia)”. *Journal of Oriental Numismatic Society* 222 (2015), 16-17; Goron Stan, “The Coinage of Safi I (AH

the numismatic history of the K'akheti Kingdom has evidently remained incomplete, even in terms of monetary typology.

Perhaps the most sensational of all the recent discoveries have been the data leading us to understanding that Zagami was not the only mint on the territory of the Kingdom of K'akheti. Our objective is to establish the existence of yet another, previously completely unknown mint located in this province of Georgia, which was regularly issuing both copper and silver currency bearing the mintname “Kākhed” or “Kākhetābād”. Our discovery sheds some extra light on the economical and political history of the east-Georgian Kingdom of K'akheti and its relations with the Šafavids, Ottomans and the mountainous tribes of Daghestan in the 16th-17th c.

It has to be noted, that currently we do not pursue a goal of reviewing the coin typology of the currency bearing the aforesaid mint-names. We do conduct a research targeted at establishing the types of all available coins as well as the detailed political background for local minting activities (in co-authorship with Giorgi Gogava)⁹, but the results will be published separately, as the scope of the present article is different.

Discovery and Research of the “Kākhed” and “Kākhetābād” Mints

The mint “Kākhed” (كاخد) was read on several copper and silver coins published in 2012/2015¹⁰ by Alexandr Akopyan and Davit Alexanyan,

1038-1052”, *Oriental Numismatic Society Newsletter* 176 (2003), 28-33; Goron Stan, “The Coinage of Safavid ruler, ‘Abbas II up to AH 1060”, *Oriental Numismatic Society Newsletter* 177 (2003), 17-19; Goron Stan, “The Coinage of Safavid ruler, “Abbas II up to AH 1060 – Part II”, *Oriental Numismatic Society Newsletter* 178 (2004), 35-40; I. P a g h a v a, “Chronicle’s Note on Minting Ottoman Coins in Kakheti (Eastern Georgia)”, *Journal of Oriental Numismatic Society* 215 (2013), 22-23; P a g h a v a, B e n n e t t, “The Earliest Date for the Kingdom of K'akheti Silver Issues of the 16th Century”; P a g h a v a I r a k l i, G a b a s h v i l i G o g a, “Silver Coinage Issued at “Kākhed” in the Kingdom of K'akheti (Georgia): When and Where Was This Mint Operating?” *Journal of Oriental Numismatic Society* 223 (2015), 20-21; I. P a g h a v a, ოსმალური სამეაროსა და საქართველოს ურთიერთობა ახალი ნუმისმატიკური მონაცემების მიხედვით [The Relations between the Ottoman World and Georgia According to Numismatic Data]. კონსტანტინე ფაღავა 90. ed. L. J o r j o l i a n i, M. K v a c h a d z e. 128-144 (თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა), 2012. 128-129; П а г а в а, Т у р к и а, “Новые данные о чеканке сефевидской монеты в царстве Кахети (Грузия)”. [“New Data on Minting Šafavid Coinage in the Kingdom of K'akheti (Georgia)"]; I. P a g h a v a, G. G o g a v a, კახეთის სამეფოში გამოშვებული ოსმალური მონეტები [“Ottoman Coins Issued in the Kingdom of K'akheti], იბეჭდება (ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო); I. P a g h a v a, “The Georgian city of Bazari / Zagam According to Numismatic Data”, In print.

⁹ A work on the numismatic legacy of the east-Georgian Kingdom of K'akheti encompassing a plethora of new discoveries is currently in process (conducted by Irakli Paghava and Giorgi Gogava); the authors plan to publish the results as a single volume.

¹⁰ А к о п я н, А л е к с а н я н, “Гянджинский клад и медный чекан Кахетинского царства.” [“Ganja Hoard and Copper Coinage of the Kingdom of Kakheti”], 146-170.

two numismatists from Moscow (the Russian Federation)¹¹ (the initial version of the article was dealing exclusively with copper coinage (Fig. 1) and was available online already in 2012: it was intended for publication in the collection of articles - *Путиями средневековых монет: Археолого-нумизматический сборник памяти Алексея Владимировича Фомина*; however, evidently, the latter has never been published). The authors considered this toponym to be derived from the designation of the entire province of *K'akheti* (კახეთი) (Kingdom of K'akheti), i.e. “Kākhet” (كاخت).¹² In their opinion, the *Kākhed* coinage was minted also in Zagami.¹³

Already in 2015 Irakli Paghava and Goga Gabashvili have published the silver coin also minted at “Kākhed” (كاخد); the authors attributed it to Muḥammad Khudābandah and conjectured that “Kākhed” could designate Gremi, yet another capital of the Kingdom of K'akheti.¹⁴ It also became clear that Kākhed was issuing both copper and silver coinage.

In 2016 Irakli Paghava and Giorgi Gogava authored an article devoted to the monetary series issued in the Kingdom of K'akheti in the name of the Ottoman sultān: the authors discussed the silver coins minted in the name of Murād III (1574-1595 / AH 982-1003) and Muḥammad III (1595-1603 / AH 1003-1012) at two different mints – “Zakam” (مكزم) and “Kākhed” (كاخد).¹⁵ *Inter alia*, it became clear that the silver coin type of *Kākhed* first published by Irakli Paghava and Goga Gabashvili¹⁶ constituted a K'akhetian-Ottoman and not K'akhetian-Şafavid issue.

Quite recently, Irakli Paghava has discovered a so far unique coin: an ‘abbāsī of shāh ‘Abbās I of a regular type and weight (7.68 g), bearing a date (AH 1031, i.e. 1621/2), and minted at a certain “Kākhetābād” (كاختاباد) mint (Fig. 2).¹⁷

Irakli Paghava on the same occasion argued instantly, that the toponyms *Kākhed* and *Kākhetābād* implied the same location. His arguments for attributing both *mint-names* to the same mint were as follows:

¹¹ But originally from correspondingly Yerevan, Armenia and Tbilisi, Georgia.

¹² А ко п я н, А л е к с а н я н, “Гянджинский клад и медный чекан Кахетинского царства.” [“Ganja Hoard and Copper Coinage of the Kingdom of Kakheti”], 150-153.

¹³ *Ibid.* 155-156.

¹⁴ P a g h a v a, G a b a s h v i l i, “Silver Coinage Issued at “Kākhed” in the Kingdom of K'akheti (Georgia): When and Where Was This Mint Operating?”, 20-21.

¹⁵ P a g h a v a, G o g a v a, კახეთის სამეფოში გამოშვებული ოსმალური მონეტები [“Ottoman Coins Issued in the Kingdom of K'akheti”].

¹⁶ Paghava, Gabashvili, “Silver Coinage Issued at “Kākhed” in the Kingdom of K'akheti (Georgia): When and Where Was This Mint Operating?”, 20-21.

¹⁷ I. P a g h a v a, “Kākhetābād, New Georgian-Safavid Mint”, In print (Journal of the Oriental Numismatic Society).

- Origin and general similarity of both words, derived from the name of the corresponding province of Georgia – *K'akheti* (კახეთი) (Kingdom of K'akheti) (this Georgian toponym was normally spelled in both Şafavid and Ottoman primary sources¹⁸ as *Kākhet* (كاخت), although we know an instance of a later spelling as *Qāketī* / قاکتی,¹⁹ while the previously published copper and possibly also silver coins bore the distorted variant of *كاخد*; *Kākhetābād* was produced by adding to a more authentic *Kākhet* (instead of *Kākhed*) a standard Persian suffix “-ābād” (~ *cultivated place*, i.e. *village* or *city*);
- The identical provenance of the absolute majority of both the coins with the mintname *Kākhed* and the specimen from *Kākhetābād*: they all were found in Saingilo, south-eastern province of the 16th century historical K'akheti (now part of the Republic of Azerbaijan).

We consider that these two arguments are convincing enough to claim the equivalence of *Kākhetābād* and *Kākhed*. But where was this mint located? Definitely somewhere in K'akheti, but where exactly? The analysis of the available data demonstrated that the aforesaid hypotheses with regard to mint location have become obsolete and led us to a completely different conclusion: this mint was located elsewhere. Below we would like to formulate our considerations on the geographical location of this mint and timeframe for its minting activities.

Locating the “Kākhed” / “Kākhetābād” Mint: General Approach

Attempting to establish the location of this mint, we considered and employed different approaches.

Firstly, a discovery and archeological study of a site with artifacts complying with the minting activities as we understand them, and an unusually high proportion of coins minted at *Kākhetābād* or *Kākhed* would have indicated a location of the mint with remarkable precision and confidence. However, currently the prospects of the further and mass-scale archeological study of K'akheti remain vague. This is probably particularly true with regard to Saingilo. Moreover, the archeological environment proper has been seemingly mostly destroyed beyond reasonable: for instance, report-

¹⁸ ის ქ ა ნ დ ე რ მ უ ნ შ ი ს ც ნობები საქართველოს შესახებ [Iskandar Munshi's Data on Georgia], სპარსული გეოგრაფიული ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ვლადიმერ ფუთურიაძემ (თბილისი: მენციერება, 1969), 20, 10; გ. ალასანია, ქათიბ ჩელეების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ [G. Alasania, *Katib Chelebi's Notes on Georgia and Caucasus*] (თბილისი: ჰოროსი XXI, 2013), 49.

¹⁹ А ко п я н, А лек с а н я н, “Гянджинский клад и медный чекан Кахетинского царства.” [“Ganja Hoard and Copper Coinage of the Kingdom of Kakhethi”], 151.

edly, the site of the ancient settlement of Zagami / Ts'aghma-Bazari and its cultural layer were destroyed by agricultural activities, including bulldozing much of the debris off, to the proximate rivulet.²⁰

However, the general analysis of the coin find locations does provide us with some valuable data. It is only natural and commonly accepted in numismatics to consider that the actual mint was located in the area where the majority of the coins bearing its name were found, or at least constituted a major or significant part of local hoards or separate finds. Perhaps only mints issuing the trade coinage of international significance, like Venice, cities of Netherlands or Spanish mints in Americas constituted an exclusion. As far as it regards the *Kākhed / Kākhētābād* coinage, the absolute majority of the specimens that became available in the recent years were found in modern Saingilo. This indicates that the mint had most probably been located in this very region of K'akheti.

In contrast to modern mints, being *plants* producing millions and even billions of coins of different denomination, the medieval or medieval-type mints of Iran and neighbouring countries in the 16th-19th centuries were organized as a relatively primitive manufactory: “during a demonstration of medieval English coin manufacture by David Greenhalgh at the Ashmolean Museum in 1998, it was made clear that the entirety of a coiner’s equipment, including all the tools needed for die production, could easily have been carried on a single mule or donkey. The same should also have been true in medieval Iran”²¹, and undoubtedly in the neighbouring regions too. Nevertheless, despite the indubitable mobility of the “mint”, or, better say, a celator, the economic reasons would probably have precluded minting activities far from the contemporary trade and production centers. We have never doubted that the mint of *Kākhed / Kākhētābād* was located in one of the urban centers of K'akheti. Fortunately, the latter had been thoroughly studied by the person whom we consider to be one of the most prominent Georgian historians of the modern epoch – Levan Ch'ilashvili: his *Cities of K'akheti* (კახეთის ქალაქები), published in 1980, remains an unsurpassed guide on the topic. According to the author, K'akheti had three major cities, and three smaller towns, correspondingly Gremi, Zagami and K'ak'i, as well as Shuamta, Boetani and Mach'i (Togha).²² The author had less data about K'ak'i compared to the other two bigger cities, and it might seem that K'ak'i was the smallest (least

²⁰ Cf. Ch'ilashvili, კახეთის ქალაქები [*Cities of K'akheti*], 166.

²¹ Album, *Sylloge of Islamic Coins in the Ashmolean Volume 9 Iran after the Mongol Invasion*, 96.

²² Ch'ilashvili, კახეთის ქალაქები [*Cities of K'akheti*].

important?) out of the three; however, we have to take into consideration that the extent of the archeological exploration had played a crucial role in defining the amount of the available data (employed for comparative analysis); for instance, by now we can claim with some confidence, that Zagemi has been a far more significant economic center than Gremi,²³ but the latter, located within the boundaries of modern Georgia, had been preserved and researched much better than the former, leaving an opposite impression.²⁴ Both K'ak'i and Zagami were located in Saingilo, as well as Boetani and Mach'i (Togha) out of the smaller urban centers. All four of them could be minting coinage (theoretically, Zagami coins could also bear the aforesaid mint-names). So far the *Kākhed* / *Kākhētābād* coins are not as numerous as those of *Zakam* / *Zakām*, so this mint-name could disguise a smaller town as well.

The written data covering the city or any other location with the name of *Kākhed* / *Kākhētābād* or anything similar would naturally be very helpful. Fortunately enough, we have found them, and this information has provided us with evidence sufficient for establishing the exact location of *Kākhed* / *Kākhētābād* mint.

Narrative Sources on the City of “Chekit” / “Caket” / “Kākhēt”

The data on this city provided by the narrative sources have been collected and analyzed by Levan Ch'ilashvili and Shota Meskhia.²⁵ In essence, the venerated scholars, particularly Levan Ch'ilashvili, provided us with a clue for locating the mint of *Kākhed* / *Kākhētābād*. Actually, Levan Ch'ilashvili was seemingly the first to indicate that by the 17th century [for the least – I.P.] *K'ak'i* was commonly designated as *K'akheti*.²⁶

Georgian sources have not preserved any indication of the city called *K'akheti*.²⁷ However, we can encounter it in the notes of three foreigners, who (at least two of them) traveled across Georgia or stayed there: Nicolaes Witsen, a Dutchman, Jean Chardin, a Frenchman, and Evliya Çelebi, a Turk.²⁸

²³ P a g h a v a, “The Georgian city of Bazari / Zagam According to Numismatic Data”, In print.

²⁴ Cf. Ch'ilashvili, კახეთის ქალაქები [*Cities of K'akheti*], 39-181.

²⁵ *Ibid.*, 182-188; Sh. M e s k h i a, საისტორიო ძიებანი, ტომი II [*Historical Studies, Volume II*] (თბილისი: მეცნიერება, 1983), 218-219.

²⁶ Ch'ilashvili, კახეთის ქალაქები [*Cities of K'akheti*], 184.

²⁷ *Ibid.*, 185.

²⁸ N. Witsen, *Noord en Oost Tartaryen*, (Amsterdam, 1705), pp. 503-552; საისტორიო ძიებანი, ტომი II [*Historical Studies, Volume II*], 218-219; ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ) [*Voyages du Chevalier Chardin en Perse et Autrex Lieux de l'Orient (Renseignements sur la*

Before proceeding with the analysis it would be expedient to provide all three texts.

Nicolaes Witsen authored extremely interesting section on Georgia, which was published as a part of his book *Noord en Oost Tartaryen* (first edition in 1692, the second revised / expanded edition in 1705, published in Amsterdam).²⁹ We do not think that Nicolaes Witsen visited Georgia in person³⁰, however, he was connected with Archil II Bagrationi (King of Imereti in 1661-1663, 1678-1679, 1690-1691, 1695-1696, 1698, king of K'akheti in 1664-1675), and his son prince Alexandre, published the portraits of the Archil II and Erekle I Bagrationi (King of Kartli in 1688-1793, king of K'akheti in 1675-1676, 1703-1709), which means that he had the first-hand information about K'akheti.³¹ Nicolaes Witsen listed four cities in the 17th century K'akheti - "Gaketti, behoorende aen den Pers, en zijn de voornamfte Staeder daer van" "Gremia" ("the capital"), "Pafari", "Karagatfch" and some "Chekiti".³² It is clear that "Gremia", "Pafari" and "Karagatfch" designated correspondingly *Gremi*, *Bazari* and *Qaraghaji*, the latter being the quarters of the Qizilbāsh khān ruling K'akheti for much of the 17th century after the invasions of shāh 'Abbās I. However, mentioning of *Gremi* and *Bazari*, the cities falling to desolation by the 2nd half of the 17th century, indicates that the realities of the 1st half of this centennium were also reflected by the foreign author. We consider "Chekiti" to be a distorted version of K'akheti (this phonetic confusion is understandable; Nicolaes Witsen made some other mistakes too, for instance, he listed "Mengrelia" and "Audichi" as two separate provinces.³³

Jean Chardin was travelling in Georgia in 1672-1673, staying in Tbilisi for several months;³⁴ his information should date to this very time

Géorgie) ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევები და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა (თბილისი: მეცნიერება, 1975), 33, 293; ევლია ჩელევის „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I. ქართული თარგმანი [Evliya Chelebi's "Book of Travels". Part I. Georgian Translation] თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ (თბილისი: მეცნიერება, 1971), 291-294; ევლია ჩელევის „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. II. გამოკვლევა, კომენტარები [Evliya Chelebi's "Book of Travels". Part II. Study, Commentaries] თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ (თბილისი: მეცნიერება, 1973), 106.

²⁹ N. Witsen, *Noord en Oost Tartaryen* (Amsterdam, 1705), 503-552.

³⁰ Cf. G. Taktakishvili, ჰოლანდიის ოქროს საუკუნე და კავკასია ქართული დიპლომატია 16 (2013), 319-320.

³¹ *Ibid.*, 308-315.

³² Witsen, *Noord en Oost Tartaryen*, 516. Shota Meskhia paid attention to the latter city. Meskhia, საისტორიო ძიებანი, ტომი II [Historical Studies, Volume II], 218-219.

³³ Witsen, *Noord en Oost Tartaryen*, 516.

³⁴ Jean Шарденის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ) [Voyages du Chevalier Chardin en Perse et Autrex Lieux de l'Orient (Renseignements sur la Géorgie)], 5.

period, perhaps also the preceding years. He mentioned the “city of ... Caket” in the following context: “Toute la Géorgie a peu de villes, comme nous l’avons observé. Le royaume de Caket en a eu plusieurs autrefois; elles sont maintenant toutes ruinées, à la réserve d’une nommée aussi Caket. J’ai ouï dire, étant à Tifflis, que ces villes avoient été grandes et somptueusement bâties, et c’est l’idée que l’on en conçoit, quand on regarde tant ce qui n’en a pas été tout-à-fait détruit, que les ruines même”.³⁵ It is clear that the name of the city was identical to that of the province / kingdom, i.e. “Caket” designated K’akheti.

Evliya Çelebi arrived to a city he called “Kākhet” (كاخت) while traveling from Derbend across the Daghestan mountains, back in 1647. After describing the Ts’akhur / Zaḥūr (زاحور) and the area, the Ottoman traveler proceeded with his impressions of travel to and via Georgia: “... Daghestan ended here and now, hence we entered Georgia.

About the fortress of Udud located at the border: It is under the authority of Iran. I left this fortress at the left and went, a poor, to the borders of the Shakī fortress. We arrived to the village of Zuhuriya. This is a major village within the boundaries of Georgia, Teimuraz Khān’s dominion, subject to the Tiflīs khān. His subjects are Georgian gentry [aznaurs], Armenians and Gokdolaqs.³⁶ Hence we continued on our way and arrived to the city of Kākhet. It is [located] in Georgia and under the reign of Iran. Its first builder was Anushirvan. With the course of time [the fortress] broke down in some places. Its circumference is fourteen thousand steps. It has one hundred seventy towers and three gates. There are two thousand well-furnished houses. It has ruined jamis, shop and baths, row of shopping stalls and bazaar. Its water is crystal clear. The waters escape from the bottom slopes of the nine layers of the mountain Elbrus and having irrigated the orchards and vineyards of Kākhet flow into the

³⁵ Jean Chardin. *Voyages du Chevalier Chardin en Perse et Autrex Lieux de l’Orient*. Nouvelle Édition par L. Langlès. T. II (Paris: Le Normant, imprimeur-libraire, 1811).

³⁶ It is unclear, whom did Evliya Çelebi mean by *Gokdolaqs* [كوك دولاق]. Evliya Çelebi mentioned them in another parts of this work, for instance, when describing the Arzrūm population. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I. ქართული თარგმანი [Evliya Çelebi’s “Book of Travels”. Part I. Georgian Translation], 201. Giorgi Puturidze conjectured that was a name of some tribe. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. II. გამოკვლევა, კომენტარები [Evliya Çelebi’s “Book of Travels”. Part II. Study, Commentaries], 85. We consider that by this term the author could designate the Jews; our arguments are as follows: 1) Evliya Çelebi always (?) listed Gokdolaqs along the other ethnic groups, so this probably should be some ethnic group; 2) Evliya Çelebi did not list the Jews in these cases; 3) Evliya Çelebi always (?) listed Gokdolaqs among the urban population, which fits well the probable niche occupied by the Jewish population in the region; 4) Evliya Çelebi listed Gokdolaqs among the urban population of Arzrūm as well as the settlements in K’akheti – so this could easily be the scattered Jewish population, but not some local tribe.

river Mt'k'vari. Its silk is not vaunted, as the air inclines to the cold. Armenians, Gokdolaks and Georgians make its population. Their lord is a freestanding sultān. He has up to one thousand nukers. He has twelve executives and a qādī. Before the Childir war happened between the shāh Ismā'il and sultān Selim khān, [Shāh Ismā'il] enjoyed the local climate. He lived in the city for three years. He built a vast suburb with checkered streets; one would think this is the city of Keshu, located in mid-Hungary. But shāh's one hundred thousand soldiers passed through the sword teeth in the [Childir] war, just the shāh survived and found a shelter in Azerbaijan. Then the attacking Ottoman army and the host of Georgia came to this city, pillaged and devastated it. It could not be restored to the previous afterwards. When Ferhāt pāshā renovated the Aresh fortress, he ordered the stones [of this Kākhet fortress] be taken there by carts. Its sultān friendly gave me, a poor, a guide for one-day travel distance. We were moving to the south and rested in the village of Nodari khān. It is located at the river Mt'k'vari bank. It has one thousand houses, a jamī, a shop and a bath. We continued on our way from there too and arrived to the Tiflīs fortress".³⁷

Hereafter Evliya Çelebi mentioned Kākhet once again: "I, a poor, have not seen the Zagami fortress myself, but when travelling by the Kākhet fortress grounds, I saw the Gremi fortress, but did not enter it."³⁸

Identity of the city of "Chekiti" / "Caket" / "Kākhet", the city of K'ak'i, and the "Kākhed" / "Kākhetābād" "Mint"

Shota Meskhia considered that Nicolaes Witsen's "Chekiti" and Jean Chardin's city of "Caket" in the "Kingdom of Caket" constituted the city of Telavi; the only argument he provided was the allegation that Telavi had been the only city in the contemporary K'akheti.³⁹ His opinion was accepted by Mzia Mgaloblishvili.⁴⁰ The Dutch and French travelers' short notes provided no clues for establishing the geographical location of the city. However, Evliya Çelebi's information made it possible (vide infra) – there is no doubt that Nicolaes Witsen's "Chekiti", Chardin's "Caket" and Çelebi's "Kākhet" constituted the same place, namely, Georgian city

³⁷ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I. ქართული თარგმანი [Evliya Çelebi's "Book of Travels". Part I. Georgian Translation], 292.

³⁸ *Ibid.*, 294

³⁹ Meskhia, საისტორიო ძიებანი, ტომი II [Historical Studies, Volume II], 218-219.

⁴⁰ ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ) [Voyages du Chevalier Chardin en Perse et Autrex Lieux de l'Orient (Renseignements sur la Géorgie)], 33.

of K'ak'i. What are the arguments therefore? We would reiterate some of the arguments first presented by Levan Ch'ilashvili, albeit with some additions and minor corrections, perhaps in a slightly more coherent way:

- The original form of this Georgian toponym was K'ak'i⁴¹ (it was first mentioned in Georgian in this very form in the Georgian document of the first third of the 11th century – the charter of Melkisedek' the Catholicos – "... and IB (12) merchants at K'ak'i"). However, later on, concurrently with the proliferation of the non-Georgian (Ts'akhur, Avar, Turkmanic, Persian) ethnic element in the area this toponym underwent a relatively minor transformation according to the phonetic norms of the corresponding languages – the first consonant "K'" morphed into "G", whereas the second "k'" emerged into "kh": Georgian *K'ak'i* turned into modern Azerbaijani *Gakh*⁴² (modern *Qax / Fax* in Azerbaijan, center of the Qax rayon), which in turn influenced the Georgian toponym phonetically, transforming it into *K'akhi / კახი*; moreover, we have some evidence that this transformation was over or at least in process already by 1607 (AH 1016), when the Ottoman sultān granted 'Alī-Sultān of Ts'akhur with several villages in what is now Saingilo, including "Qāh" (قاھ)⁴³; by the mid-17th century, when Evliya Çelebi passed through the region (1647): one of the petitions to 'Abbās II mentioned both "Zakhur" [Ts'akhur] and "Kākh" (كاخ)⁴⁴ – i.e. this "Kākh" had to be *K'ak'i*. The Russian ambassadors also mentioned the *village* "K'akh" when travelling in 1643: "In November on the 9th day we left Bazari and spent a night by the frontier village, by K'akh, in the empty huts" ("Ноября в 9 день пошли з Бозару и начевали Теймураза царя под порубежную деревню под Кахом в пустых шелашах.").⁴⁵ This is an argument for the identity of Evliya Çelebi's "Kākhēt" and Georgian "K'ak'i". It is noteworthy, that the French "Caket" of Chardin still retained "k'" in both occasions. It is plausible, that the Frenchman learned about the toponym

⁴¹ Ch'ilashvili, კახეთის ქალაქები [*Cities of K'akheti*], 184.

⁴² *Ibid.*, 184.

⁴³ *Акты собранные Кавказскою археографическою коммиссиею. Том II. [The Acts Collected by the Caucasian Archeographic committee. Volume II]* (Тифлиς, 1868), 1085.

⁴⁴ სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგნი 1 [*Persian Historical Documents in Georgian Library Stacks, Book I*]. გამოცემა და წინასიტყვაობა დაურთო ვ. ფუტურია (თბილისი: საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა, 1961), 17; *Тбилисская коллекция персидских фирманов, Том II [Tbilisi Collection of Persian farmāns, Volume II]*. Составители: М.А. Тодуа, И.К. Шамаев. Подготовка к печати, перевод, комментарии и словарь М.А. Тодуа (Тбилиси, 1989), 24.

⁴⁵ Ch'ilashvili, კახეთის ქალაქები [*Cities of K'akheti*], 239.

via Georgian language environment, which explains why his spelling was closer to Georgian “K’ak’i”. Evidently, “K’ak’i” and “Kākhed” / “Kākhetābād” are much closer to each other than one may think;

- Evliya Çelebi, who travelled in the area in the 1647, mentioned that the city was located in Georgia, but was ruled by Iran; the Ottoman traveler also indicated that the local lord was “a freestanding sultān”.⁴⁶ This corresponds very well to the local political situation in K’ak’i and its hinterland⁴⁷ – we know, that Alexandre II, king of K’akheti, had to cede the city of K’ak’i and its vicinities to the Šafavid puppet state of Elisū Sultānate; according to prince Vakhushti Bagrationi, the Georgian historian, it happened (right?) after shāh ‘Abbās I seized the Yerevan fortress,⁴⁸ i.e. in 1604 (as the siege started in AH 1011 (1602/3)⁴⁹, actually, in 1603, and lasted till 1604).⁵⁰ The Georgians have never managed to recapture this territory back;
- Evliya Çelebi’s description of the local irrigation of “Kākhet” (“The waters escape from the bottom slopes of the nine layers of the mountain Elbrus and having irrigated the orchards and vineyards of Kākhet flow into the river Mt’k’vari”) proves that the city was located between the Great Caucasian range and the aforesaid river, which corresponds to the geographical location of K’ak’i, but not Telavi;⁵¹

⁴⁶ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I. ქართული თარგმანი [Evliya Çelebi’s “Book of Travels”. Part I. Georgian Translation], 292.

⁴⁷ Ch’ilashvili, კახეთის ქალაქები [Cities of K’akheti], 186.

⁴⁸ ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება, ტომი IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ [Prince Vakhushiti. Description of the Kingdom Georgia] (თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1973), 579.

⁴⁹ ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ [Iskandar Munshi’s Data on Georgia], 41-44.

⁵⁰ There are some data that the Šafavids made an attempt to seize that part of K’akheti even earlier. ჭილაშვილი, კახეთის ქალაქები [Ch’ilashvili Levani, Cities of K’akheti], 185-187; Т. Айтберов, Ш. Хапизов, *Елису и Горный магал в XII-XIX вв. (очерки истории и ономастики)* [Elisu and Mountainous magal in the 12th – 19th cc. (History and Onomastics Studies)] (Махачкала, 2011), 257; *Акты собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Томъ II.* [The Acts Collected by the Caucasian Archeographic committee. Volume II], 1085. Evliya Çelebi’s data on the Georgian attack upon K’ak’i may constitute the repercussion of the same circumstances. The Ottoman traveler also noted that shāh Ismā’il enjoyed the area and even lived in “Kākhet” for three years before the “Childir” battle with the Ottoman sultān Selim. Levan Ch’ilashvili considered that Evliya Çelebi had written about Ismā’il II (1576-1577). Ch’ilashvili, კახეთის ქალაქები [Cities of K’akheti], 187. However, Ismā’il II did not fight against Ottomans, and sultān Selim II (1566-1574) was not his contemporary. Evliya Çelebi implied Ismā’il I (1500-1524) and Selim I (1512-1520), who truly fought the famous *Chaldiran* (not “Childir”) battle in 1514. Therefore, if true, Evliya Çelebi’s note implies an instance of extremely early aggression of the first Šafavid shāh against one of the Georgian principalities.

⁵¹ Ch’ilashvili, კახეთის ქალაქები [Cities of K’akheti], 187.

- Evliya Çelebi's notes also prove that "Kākhet" designated neither Zagami nor Gremi, as he mentioned all three toponyms all at once⁵²: "I have not seen the Zagami fortress myself, but when travelling by the Kākhet fortress grounds, I saw the Gremi fortress, but did not enter it";⁵³
- Having left "Kākhet" and moving *southwards*, Evliya Çelebi arrived to *Mt'k'vari* ("Its sultān friendly gave me, a poor, a guide for one-day travel distance. We were moving to the south and rested in the village of Nodari khān. Its located at the river Mt'k'vari bank"). K'ak'i was located in about 50 kilometers to the north from the junction of the rivers Iori and Mt'k'vari, which fits Evliya Çelebi's note well enough;⁵⁴
- Evliya Çelebi's itinerary prior to arriving to "Kākhet" also points to K'ak'i⁵⁵: we know, that he left Ts'akhur, passed by the fortress of Udud (leaving it on the left) and *continued in the direction of the Shakī [fortress]* – at least he declared this intention; on his way Evliya Çelebi arrived to the village of "Zuhuriya", and then arrived to "Kākhet". From there he moved southwards, arriving to some locaton (Nodari khān's "village") at the Mt'k'vari bank (i.e. not Shakī), but thence for some reason moved to Tiflīs and not Shakī, via the r. Alazani valley (since Evliya Çelebi saw the Gremi fortress). Ts'akhur and Shakī [fortress] are the two toponyms with location we know.⁵⁶ Analyzing the geography of the area (presented on the Maps 1-2), it is easy to notice that he had to cross the Great Caucasus range to get from one settlement to another. We fully agree with Levan Ch'ilashvili that the shortest and easiest way for Evliya Çelebi to arrive to the r. Alazani valley was to pass through r. Kurmukhi valley where K'ak'i was located;⁵⁷ It looks like at least initially Evliya Çelebi was planning to reach Shakī, not the r. Alazani valley (vide supra), or at least declared he was moving *in the direction* of Shakī. Levan Ch'ilashvili considered, that from Ts'akhur (in the r. Samur valley in Daghestan) it would have been easier to get there by taking a route not via the r. Samur valley, but via either the r. Attachay or r. Khumagon valley⁵⁸ [and then via the r. Kurmukhi valley]. We have checked the area employing the military

⁵² *Ibid.*, 187-188.

⁵³ ევლია ჩელეების „მოგზაურობის წიგნი“. ნაკვ. I. ქართული თარგმანი [Evliya Chelebi's "Book of Travels". Part I. Georgian Translation], 294.

⁵⁴ Ch'ilashvili, კახეთის ქალაქები [Cities of K'akheti], 187.

⁵⁵ *Ibid.*, 186-188.

⁵⁶ We are aware that the location of the current city and the 17th century Shakī probably differed to some, but relatively insignificant degree.

⁵⁷ *Ibid.*, 186.

⁵⁸ *Ibid.*, 188.

topographic map (1:100,000) produced by the General Staff of the USSR Armed Forces in 1977, as well as the U.S. Army Map Service, Series N561 (Sheets G7 and H7, 1:253,440), produced in 1941. It turned out that the valley of the Khumagon rivulet (streaming into the r. Kurdul) constituted a dead-end, and to get to the r. Kurmukhi valley a traveler could take either of the two ways: 1) either follow the r. Attachay / Attagaychay valley, and cross the Greater Caucasus range via either the Gyunakhay (2511 m. altitude) or Attagay / Attagaychay Pass (2693 m. altitude), then leave the Sarubash (Georgian *Qvitel-tava*) on the left hand side, and enter first Elisu (Georgian *Kurmukhi*), then, after taking the r. Kurmukhi valley, K'ak'i; or, 2) follow first the r. Kurdul, then the r. Khuray valleys, cross the Greater Caucasus range via the Khuray / Khuraydag Pass (2744 m. altitude), then follow a rivulet (nameless on the available maps), arrive to Sarubash, and follow the r. Kurmukhi until reaching K'ak'i via Elisu. Both routes implied presumably (at least mostly) walking up to 40 km, incl. about 30 km of particularly rough and difficult mountainous terrain and 10 km or relatively easy walk down the r. Kurmukhi valley. If continuing his way to *Shakī*, Evliya Çelebi would have had to walk, or, probably, ride for 30 km more on an easy, plain terrain. That makes about 70 km in total, including 30 km of mountainous terrain. As to the alternative way to *Shakī*, Evliya Çelebi would have had to follow the r. Samur valley for about 4 km only, than turning to the right, following first the r. Kurdul valley (leaving the turn to the Khuray valley on the right hand side), then passing over the mountains, following first the r. Kyabakchay valley, than the r. Caravansaraychay valley, crossing the Greater Caucasus range via the Salavat Pass (2852 m. altitude), getting over some mountainous area to get to the Shin-chay via one of its tributaries, get to the plain and then turn to the left towards *Shakī*. That would have meant about 80 km in total, including 60 km of extremely difficult terrain and 20 km ride on the plain terrain. It is clear, that even if truly planning (right from the beginning) to arrive to *Shakī*, Evliya Çelebi should have taken the route via the r. Kurmukhi valley and K'ak'i. Aslo, if taking the r. Kurdul valley, he would have had to pass through various settlements, in both the r. Samur and r. Kurdul valleys, like Khnyakh, Mikikh, Gelmets, Kurdul; however, after leaving Ts'akhur, Evliya Çelebi did not mention any settlement before leaving Daghestan. Moreover, Evliya Çelebi declared his intention to move *in the direction* of *Shakī* only *after* passing by the Udud fortress, and it

is unclear, whether he had been intending to *arrive* to Shakī *right from beginning*. In our opinion, most probably he took the r. Attagaychay valley, and finally arrived at K'ak'i;⁵⁹

- Last, but certainly not least, as we have already mentioned above, the absolute majority of the coins with the mintname *Kākhed* or *Kākhētābād* share the same provenance: they all were found in Saingilo, the region of historical K'akheti where K'ak'i / K'akhi has been located.

Evliya Çelebi's notes indicate that he almost indubitably crossed the Greater Caucasus range in the area where he had to pass K'ak'i on his way. Apparently, we also have a quantity of more or less similar, or, better say, identical toponyms: medieval Georgian "K'ak'i", and its Azerbaijani equivalent "Gakh", and modern Georgian "K'akhi"; "Qāh" mentioned in the Ottoman official document of 1607; "Kākh" mentioned in the mid-17th century Persian official document; "K'akh" in the 1643 report of the Russian ambassadors; Nicolaes Witsen's "Chekiti"; Jean Chardin's "Caket"; Evliya Çelebi's "Kākhēt"; "Kākhed" and "Kākhētābād" mint-names indicated on the copper and silver coins being found in numbers in Saingilo. In our opinion we have sufficient data to claim that all these proper nouns indicated the same settlement visited by Evliya Çelebi, i.e. the Georgian city of K'ak'i.

Brief Outline of K'ak'i History and the Emitents of the "Kākhed" / "Kākhētābād" Coinage

We have already mentioned, that Alexandre II was forced to cede K'ak'i to the emerging Elisu Sultānate, backed by 'Abbās I, in 1604 (AH 1011/2). Since then the Sultānate and K'ak'i, its economic centre (as we would conjecture) were seemingly controlled by 'Alī-Sultān (Alibek II)⁶⁰, who took sides alternately with the Şafavids and Ottomans (during the Şafavid-Ottoman war of 1603-1618), as demonstrated by correspond-

⁵⁹ It is remarkable that Evliya Çelebi left the fortress of Udud ("located at the border") on the left hand side. We agree with Levan Ch'ilashvili, that the name of the fortress was derived from the Arabic word for border - Ḥudūd (حدود). Ch'ilashvili, კახეთის ქალაქები [*Cities of K'akheti*], 186. However, it is unclear where this fortress was located. If Evliya Çelebi entered the r. Kurmukhi valley from the north-west, he would have left Sarubash (Qviteltava) on the left hand, in about 3-4 kilometers. Could Udud designate Sarubash? We would also conjecture, that Evliya Çelebi's *Zuhuriya* in the r. Kurmukhi valley could be Elisu (Kurmukhi).

⁶⁰ Cf. ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა [*Vakhushti, Description of the Kingdom Georgia*], 539.

ingly Ottoman and Şafavid farmāns bestowed upon him.⁶¹ ‘Alī-Sultān was killed by Georgians, by the invading host dispatched by King Teimuraz I, in 1629 (1630?).⁶² Remarkably, the reign of ‘Abbās I (1587-1629) ended at about the same time. It is clear, that all the K’ak’i coinage *after* 1604 was *de facto* issued by the Elisu Sultānate (by ‘Alī-Sultān prior to 1629, albeit *de jure* in the name of ‘Abbās I, the Şafavid overlord), and not the Georgian kings of the Christian state of K’akheti. On the contrary, although we know about the Şafavid claims for the area even earlier (vide supra), we think we could consider with a reasonable degree of credibility that all the K’ak’i coinage before 1604 was *de facto* issued by the Kings of K’akheti, albeit *de jure* in the name of the Şafavid shāh or Ottoman sultān, or, in case of copper, sometimes in the form of the so called *civic coinage*.

It is certain, that the *de facto* authority, emitting the coinage in K’ak’i was not always Georgian, but sometimes even rather anti-Georgian. However, one has to take into consideration that K’ak’i has been located on the territory of Georgia, therefore, its monetary legacy has been a rightful part of the Georgian numismatic history.

Numismatic and General Historiographic Significance of Coin-Minting Activities in K’ak’i

It would not be imprudent to discuss the historiographic aspects of our discovery, which seem to be multiform.

Firstly, K’ak’i (i.e. “Kākhed” / “Kākhetābād”) constitutes a new, previously absolutely unknown (in terms of localization) mint, issuing money abundantly at least in the 16th century and the early 17th century. In terms of the general numismatic history of Georgia, and even the entire Caucasus, a discovery of an absolutely new coin-producing center seems to be a valuable addition to the data collected by other scholars. Now we have one more (Georgian) mint and money-issuing political unit (Elisu Sultānate) on the numismatic map of the region.

However, the K’ak’i coinage shall be considered a valuable addition to the current understanding of the Şafavid numismatic history too;

⁶¹ *Акты собранные Кавказскою археологическою коммиссиею. Томъ II. [The Acts Collected by the Caucasian Archeographic committee. Volume II], 1085-1086; Айтберов, Хапизов, Елису и Горный магал в XII-XIX вв. (очерки истории и ономастики) [Elisu and Mountainous magal in the 12th – 19th cc. (History and Onomastics Studies)], 257-258.*

⁶² *ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა [Vakhushti, Description of the Kingdom Georgia], 437; Айтберов, Хапизов, Елису и Горный магал в XII-XIX вв. (очерки истории и ономастики) [Elisu and Mountainous magal in the 12th – 19th cc. (History and Onomastics Studies)], 257-258.*

particularly in terms of various aspects of coin-minting activities within the Şafavid dominions (including both directly incorporated and vassal territories / principalities), like, for instance, issue of civic coppers, and the level of their anonymousness; system of denominations and weight standard/s.

Moreover, it has become clear that K'ak'i issued currency in the name of the Ottoman sultāns as well. Therefore we have one more *Ottoman* money-issuing center too, located in Caucasus: the K'ak'i mint has to be considered a part of the Ottoman numismatic legacy as well.

Discovery of the K'ak'i (“Kākhed” / “Kākhetābād”) mint provides us with an opportunity to clarify the numismatic past of the Tsaghma-Bazari / Zagami mint by alternative attribution of some coin types previously erroneously ascribed to this city, and perhaps also providing the valuable comparative material.

Secondly, the more general historical significance of issuing coinage in K'ak'i seems to be substantial as well. Now we have an additional and high-quality primary source for establishing the history of the region in this epoch. This seems to be particularly significant, taking into account the dearth of alternative sources.⁶³

The fact, that a major mint worked at K'ak'i, reveals much of the history of this Georgian city, and underlines the significance and scale of this urban center in the epoch of general economic decline and deurbanization in contemporary Georgia, albeit accompanied by a temporary and relatively short-lived but still economic prosperity of K'akheti. Evliya Çelebi's description of the grandeur of “Kākhet” (2,000 houses), incited some suspicion by Levan Ch'ilashvili, who felt that the Ottoman traveler either made a mistake or exaggerated, as the fortress [much of the city, including the jamis - I.P.] had already been ruined before his arrival.⁶⁴ However, taking into account the recent discovery of a multitude of “Kākhed” / “Kākhetābād” coin types, as well as the relatively significant number of specimens, the size of that scale of the city seems much more verisimilar now. We think that K'ak'i⁶⁵ could really have a population of at least 2,000 hearths, and probably even more.⁶⁶

⁶³ As testified to by the difficulties in restoring the history of K'ak'i.

⁶⁴ Ch'ilashvili, კახეთის ქალაქები [*Cities of K'akheti*], 187.

⁶⁵ Much more enigmatic seems to be the size of the “village” of Nodar-khān described by Evliya Çelebi: “It has one thousand houses, a jami, a shop and a bath”. 1,000 hearths implies a really major settlement in one-day way from K'ak'i; it still has to be located.

⁶⁶ Levan Ch'ilashvili's intuition in considering K'ak'i a relatively important city was remarkable. Ch'ilashvili, კახეთის ქალაქები [*Cities of K'akheti*], 182.

The neighbour cities of [Ts'aghma-]Bazari (“Zakam” / “Zakām”) and K'ak'i (“Kākhed” / “Kākhetābād”) constituted a powerful economic and money-issuing cluster in the south-eastern part of the contemporary Kingdom of K'akheti, oriented towards foreign trade (presumably, predominantly in silk); it would not probably be an exaggeration to claim that much of the economic potential of this east-Georgia principality was concentrated in this very area.

K'ak'i and the area, albeit still preserving a significant ethnic Georgian community, has been excerpted from the political framework of modern Georgian statehood (in 1921 for the last time). Hence the particular significance of reviewing the local history within the national context. Naturally, our discovery with its historical implications bears a particular value for those researching / interested in the past of Georgia and Georgian nation: it sheds some more light on the complex relations between the east-Georgian kingdom of K'akheti, the Şafavids, the Ottomans, and the mountainous tribes of Daghestan in the 16th- early 17th century; the political (as well as economic and even toponymic) transformation of the then frontier area of K'akheti, and its gradual annexation by the Ts'akhurs, Avars and Qizilbash, initiated under the aegis of 'Abbās I the Şafavid, and supported (when established in south-eastern areas of the Caucasus) by the Ottoman sultāns. These events signified a process of utmost importance in the early Modern-Age Georgian history; it seems to be very fortunate, that the recent discoveries provide an interested scholar with an opportunity to base his or her research of Georgian-Şafavid and Georgian-Ottoman relations, specifically of the history of the Kingdom of K'akheti and the Elisū sultānate, on the numismatic data as well.

Acknowledgements: We would like to express our gratitude to Roland Spanderashvili, for many reasons.



Fig. 1. Anonymous Civic Copper, *Kākhed* mint.



Fig. 2. ‘Abbās I, AR ‘abbāsī, AH 1031, *Kākhētābād* “mint”.



Map. 1. Itineraries from Ts'akhur to K'ak'i: 1) Ts'akhur – r. Attagay / Attagaychay valley - Gyunakhay or Attagay / Attagaychay Pass – nameless rivulet valley – Elisua – r. Kurmukhi valley – K'aki'; or 2) Ts'akhur – r. Samur valley – Gelmets – r. Kurdul valley – r. Khuray valley – Khuraydagh Pass – nameless rivulet valley – Sarubash – r. Kurmukhi valley – Elisua - r. Kurmukhi valley – K'aki'.



Map. 2. Itineraries from Ts'akur to Shaki: 1-2) Ts'akur – K'ak'i (by two different routes, cf. Map 1) – the plain – Shaki; or 3) Ts'akur – r. Samur valley – Gelmet – r. Kurdul valley – passing over the mountains – r. Kyabakchay valley - r. Caravansaraychay valley - Salavat Pass - over some mountainous area to the Shin-chay valley via one of its tributaries - the plain – Shaki.

K'ak'i (Kākhed, Kākhētābād):
One More Georgian Coin-Minting Urban Center

Political fragmentation of Georgia in the 15th century was followed by at least partial disintegration of the national economic market, differentiated evolution and relative isolation of the economic processes in the newly established Georgian principalities. From numismatic point of view one has to note the conception of several new money minting centers, including the Zagami, the only urban and mint producing center of K'akheti we knew before.

However, the new data demonstrated, that Zagami was not the only mint on the territory of the Kingdom of K'akheti. We have researched the location of the mint issuing silver and copper coins with the mint-name "Kākhed" and "Kākhētābād". They shared the provenance (the majority of the specimens were found in Saingilo, south-eastern province of the 16th century historical K'akheti), and connection to the name of the Georgian province / kingdom of K'akheti (Kākhēt or Qāketī of Safavid / Ottoman sources). Georgian sources have not preserved any indication of the city with this name. However, we encountered it in the notes of three foreigners: Nicolaes Witsen, a Dutchman, Jean Chardin, a Frenchman, and Evliya Çelebi, a Turk. We have also taken into consideration the contemporary documents and reports of the Russian ambassadors. As a result, we arrived to a quantity of more or less similar, or, better say, identical toponyms: medieval Georgian "K'ak'i", and its Azerbaijani equivalent "Gakh", and modern Georgian "K'akhi"; "Qāh" mentioned in the Ottoman official document of 1607; "Kākh" mentioned in the mid-17th century Persian official document; "K'akh" in the 1643 report of the Russian ambassadors; Nicolaes Witsen's "Chekiti"; Jean Chardin's "Caket"; Evliya Çelebi's "Kākhēt"; "Kākhed" and "Kākhētābād" mint-names indicated on the copper and silver coins being found in numbers in Saingilo. We have proved that all these proper nouns indicated the same settlement, the Georgian city of K'ak'i.

Alexandre II, king of K'akheti was forced to cede K'ak'i to the emerging Elisu Sultānate, backed by 'Abbās I, in 1604 (AH 1011/2). Since then the Sultānate and K'ak'i, its economic centre were seemingly controlled by 'Alī-Sultān (Alibek II), who took sides alternately with the Şafavids and Ottomans. It is clear, that all the K'ak'i coinage after 1604 was de facto issued by the Elisu Sultānate, and not the Georgian kings of the Christian state of K'akheti. But we could consider with a reasonable degree of credibility that all the K'ak'i coinage before 1604 was de facto issued by the Kings of K'akheti, albeit de jure in the name of the Şafavid shāh or Ottoman sultān, or, in case of copper, sometimes in the form of the so called civic coinage. It is certain, that the de facto authority, emitting the coinage in K'ak'i was not always Georgian, but sometimes rather anti-Georgian. However, one has to take into consideration that K'ak'i has been located on the territory of Georgia, therefore, its monetary legacy has been a rightful part of the Georgian numismatic history.

K'ak'i (i.e. "Kākhed" / "Kākhētābād") constitutes a new, previously absolutely unknown Georgian mint, issuing money abundantly at least in the 16th cen-

tury and the early 17th century. The K'ak'i coinage shall be considered a valuable addition to the current understanding of the Şafavid, Ottoman, and even Daghestani numismatic history too.

The fact, that a major mint worked at K'ak'i, reveals much of the history of this Georgian city, and underlines the significance and scale of this urban center in the epoch of general economic decline and de-urbanization in contemporary Georgia, albeit accompanied by a temporary and relatively short-lived but still economic prosperity of K'akheti. The neighbouring cities of Zagami / Bazari and K'ak'i constituted a powerful economic and money-issuing cluster in the south-eastern part of the contemporary Kingdom of K'akheti, oriented towards foreign trade.

Our discovery with its historical implications bears a particular value for those researching / interested in the past of Georgia and Georgian nation: it sheds some more light on the complex relations between the east-Georgian kingdom of K'akheti, the Şafavids, the Ottomans, and the mountainous tribes of Daghestan in the 16th- early 17th century; the political (as well as economic and even toponymic) transformation of the then frontier area of K'akheti, and its gradual annexation by the Ts'akhurs, Avars and Qizilbash, initiated under the aegis of 'Abbās I the Şafavid, and supported (when established in south-eastern areas of the Caucasus) by the Ottoman sultāns.

THE “SINAI” OF GEORGIA OR TWELVE HERMITAGES OF KLARJETI

by *Jaba Samushia*
Tbilisi

In the 8th century and in the late 9th century, the population of Kartli, harassed by the Arabs, found shelter in South Georgia. In that period, the territory was within the dominion of the Byzantine Empire. The favorable political situation gave Georgian secular and religious figures an opportunity to begin great construction activities and lay a foundation to a new “Georgian Kingdom” in Tao-Klarjeti.

In the early 9th century, Ashot I the Great, the Principal of Kartli, got rather aggravated relations with the Arabs and had to seek harbor in Shavshet-Klarjeti. Under the agreement between Byzantium and the Arabs, the region was included within the dominion of the Byzantine Empire, and the Arabs had no access to it. Supported by the Byzantines, Ashot laid foundations to a new Georgian political entity proclaiming Artanuji as its center. Ashot Curopalates “found a rock in the forests of Klarjeti, - tells Sumbat son of David, - which was initially constructed by Vakhtang Gorgasali as a castle, named Artanuji; and it was ravaged by Marwan ibn Muhammad. It was Ashot who renovated it and reconstructed the castle.”¹

The formation of a new political entity in South Georgia was associated with a number of hardships. The biggest problem was the grave demographic situation in the region. „*The Life of Grigol of Khandzta*“ specially notes that ” in Klarjeti and in Tao, and in Shavsheti and adjoining places, there are few populated areas.”² Based on appropriate

¹ ს უ მ ბ ა ტ დ ა ვ ი თ ი ს - ძ ე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ე ი ლ ი ს მიერ, I, თბილისი 1955, p. 377.

² გ ი ო რ გ ი შ ე რ ჩ უ ლ ე, შრომა და მოღვაწეობა ღირსად ცხოვრებისაა წმიდისა და ნეგარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიგისაა, ხანციისა და შატბერდისა აღმაშენებლისაა, და მის თანა კსენება მრავალთა მამათა ნეგარ-

sources, K. Kekelidze assumed that the sharp decrease in the number of the population should not have to be associated with the Arab invasion, there also was cholera, having annihilated local residents.³ It seems that K. Kekelidze was based upon Sumbat's one interesting information: "and the gorge of Shavsheti was not built, except some smaller hamlets, as far as it was devastated under the Persian rule, later all the fortresses were ravaged by Marwan ibn Muhammad, covering Shavsheti and Gado. Later, following his devastation, satloba exterminated Shavsheti, Klarjeti, and only few people remained here and there."⁴ Sulkhan-Saba Orbeliani provides two definitions for the word "satloba": "a. frequent diarrhea (a disease) and b. devastating disease."⁵ K. Kekelidze seemed to have assumed "satloba" as an epidemic of cholera, and commented that "it, probably, was the cholera of 746-747 which annihilated residents of South Greece and Constantinople, and which, via Asia Minor, might have come to us."⁶ It should be clarified that K. Kekelidze cites A. Vasiliev's work; however, it tells not about the epidemic of cholera in Byzantium but rather about that of the plague.⁷ It seems that "satloba," mentioned by Sumbat, son of David, should be understood as a common term for an epidemic – "devastating disease," which, in this specific case, refers to "the plague." In 746-747, from Italy, the plague was brought to Greece, and, in 747, to Constantinople, and diffused by Byzantine soldiers. In 748-750, the epidemic raged in Iraq, Syria, and Mesopotamia.⁸ It should be assumed that, from the numerous sources of the plague in Byzantium and Middle East in 745-750, the disease reached Georgia. Sumbat, son of David, may have spoken about the dif-

თაჲ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, (V-X სს.), ილ. აბუ ლადის რედაქციით, თბილისი 1963, p. 257.

³ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბილისი 1980, p. 93.

⁴ სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთა, p. 376.

⁵ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, თბილისი 1993, p. 57.

⁶ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბილისი 1980, p. 93. შეეაღსო დ. ხოშტარია, კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, თბილისი 2009, p. 44-45.

⁷ A. Vasiliev cites Constantine Porphyrogenetos' information and explains: "It is about the terrible epidemic in 746-747, having been brought from Italy and having devastated particularly South Greece and Constantinople. Wanting to replenish the population annihilated by the plague, he relocated residents to the capital from various provinces." А. А. Васильев, *История Византийской империи*, T. 1. p. 552.

⁸ D. Stathakopoulos, Crime and Punishment, The Plague in the Byzantine Empire, 541–749, *Plague and the End of Antiquity, The Pandemic of 541–750*, Edited by Lester K. Little, Cambridge University Press 2007, p. 104.

fusion of this deadly disease; however, it should also be noted that, in 541-750, in the Byzantine Empire and its bordering territories, 18 cases of the diffusion of the plague were documented.⁹ Georgia had close economic links with the regions where the disease occurred occasionally, and, it could reach South Georgia. Thus, Sumbat, son of David, renders the tragic history of Tao-Klarjeti in the 6th-8th cc., identifying three stages: the Sasanian rule, Arab (Marwan the Deaf’s) invasions, and the epidemic.

Ashot I the Great reconstructed the areas in Shavshet-Imerkhevi, Tao-Klarjeti, Kola-Artaani, having been devastated as a result of Arab invasions and of epidemics. People returned to their original settlements. Roads and bridges were reconstructed, new villages emerged. Calm and order were established in the country. Supported by Ashot Curopalates, constructions of churches and monasteries were unprecedentedly large-scale, initiated and organized by Grigol of Khandzta. In the political map of the Caucasus, contours of a new state were outlined shortly becoming a reputable political entity in the region. It is true that one of the Georgian kingdoms¹⁰ was established in Tao-Klarjeti, but the Georgian intellectuals gave birth to the political conception of the common Georgian unity being rendered by Giorgi Merchule in the following way: “And Kartli consists of that spacious land in which the 75 and all prayers are said in the Georgian language. But [only] the *Kyrie eleison* is said in Greek, [the phrase] which means in Georgian “Lord, have mercy” or “Lord, be merciful to us.”¹¹ Later, the unification of Georgia was based upon these common Georgian values – religious, linguistic, cultural unity.

Briefly about the historiography of the issue

Of the monasteries of the “twelve hermitages” of Klarjeti, Vakhushti Bagrationi mentions only Opiza in his *Description*: “There is the monastery of John the Baptist. There was the Baptist’s larynx in it. And it

⁹ D. Stathakopoulos, *Crime and Punishment, The Plague in the Byzantine Empire, 541–749*, p. 105.

¹⁰ In that period, there already existed the Kingdom of Abkhaz in western Georgia and the Kingdoms of Kakheti and Hereti in eastern Georgia. See მ. ლორთქიფანიძე, *ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბილისი 1963*, pp. 137-200.

¹¹ გიორგი მერჩულე, *შრომა და მოღვაწეობა ღირსად ცხოვრებისაა წმიდისა და ნეგარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისაჲ, ხანცთისა და შაგბერდისა აღმაშენებლისაჲ, და მის თანა კსენებაჲ მრავალთა მამათა ნეგართაჲ*, p. 290.

was very well designed and constructed. There were a lot of monks. And it was decorated and rich in everything. With the ecclesiastic rule and donated lands, and now the great facility is useless and empty. It is called the Opiza Monastery.”¹² Until the 1870s, Georgian scholars did not learn much about with respect to this. In 1873, D. Bakradze published his encyclopedic article “Caucasus in the ancient monuments of Christianity” in which only Opiza deserves a brief definition.¹³ Here, the scholar sorrowfully notes that “it is for sure that inscriptions might have been retained in Opiza which have not be copied by anyone and, therefore, they are not familiar to us.”¹⁴

Giorgi Kazbegi was the first among the Georgian travelers who visited the Opiza Monastery and provided its brief description. It is true that, some days later, he was already near the village of Doliskana but told nothing about that monastery. G. Kazbegi informed the reader about other monasteries: “In the surroundings of Opiza, in an hour’s distance, there are villages of Pora (Porta – J. S.) and Berta. People say that remnants of a big church have been preserved here.”¹⁵ Following the Russia-Turkey war in 1877-1878, this territory was included into the Russian empire and, naturally enough, it became significantly easier for Georgian scholars to study antiquities of Klarjeti and Shavsheti. Irrespective of the fact, Georgian and Russian historians and art experts have not been particularly enthusiastic in this respect. For almost two decades, only three expeditions were organized in this unfamiliar and unstudied region. Ekvtime Takaishvili repeatedly noted the deeds of the scholars concerned with antiquities of Tao-Klarjeti; however, he did not spare rebukes: “Even D. Bakradze is to be reprimanded who is very

¹² ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, გეგსტი ღაღგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი ს მიერ, IV, თბილისი 1973, p. 678.

¹³ *Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею, Т. V, Издан. под ред. председ. комиссии с. с. Ад. Берге, Тифлиси 1873, p. 1069.*

¹⁴ *Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею, Т. V, p.1069.* It is true that international authors started describing of monuments of Tao-Klarjeti some decades earlier but antiquities of Shavsheti and Klarjeti were spared by them. This can be well illustrated with the German traveler and botanist K. Koch. E. Takaishvili specially noted that “as for the part of Tao which belonged to Oltisi Province of Kars District before WWI, before my 1902 and 1907 expeditions, there were just informations by the German botanist K. Koch about the Oltisi Castle and mostly about Nefsi-Penyak, that is, Georgian Bana and also about Dadasheni of Kola.” K. Koch, *Wanderungen im Oriente, während der Jahre 1843 und 1844, Reise langs der Donau nach Konstantinopel und nach Trebisond, Landes-Industrie-Comptoir, 1846. ექ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბილისი 1960, p. 6.*

¹⁵ გ. ყ ა შ ბ ე გ ი, სამი თვე თურქეთის საქართველოში, ბათუმი 1995, p. 103.

brief and laconic while describing monuments of Oltisi and does not say much about them in his diary. As for the painter B. who accompanied Bakradze, he has made surprisingly helpless, literally childish drawings.”¹⁶ It is true that E. Takaishvili’s rebuke is about the monuments in the region of Oltisi, specifically, the Bana Cathedral, but the same can be said about individual monuments of “twelve hermitages” in Klarjeti. It was the region of Shavsheti and Klarjeti that was initially visited by D. Bakradze, publishing a short description of this travel. In 1879, under the aegis of the Russian Academy of Sciences, D. Bakradze traveled to the gorge of the river Chorokhi – Batumi, Artvini and Artanuji. He delivered a report of the expedition at the session of the Department of History and Philology of the Academy on March 4, 1880, and, later, he published it in *Записки Императорской Академии Наук*. The report is rather brief and contains only general information.¹⁷ Later, D. Bakradze repeatedly dealt with the monasteries of Doliskana, Opiza, Porta.¹⁸ In 1889, A. Kutateladze published the article “The Cross Monastery and its State before 1845” in the newspaper *Iveria*, telling of an unknown work - about the life of Archimandrite Grigol, the builder of Shatberdi and Khandzta, appended with a testament.¹⁹ From the very beginning, Georgian scholars showed keen interest in that article, and, in the same year, D. Bakradze, in his „A History of Georgia“ somehow collated the knowledge, collected during his travel, and the data from the testament of the life of St Grigol.²⁰

In 1888, Academician Praskovya Uvarova and Academician Andrey Pavlinov traveled to Klarjeti and Shavsheti. Countess Uvarova’s notes are too general; however, she mentions Berta, Doliskana, Opiza, Porta,

¹⁶ ექ. თაყაიშვილი, ავტობიოგრაფიული ჩანაწერები და მოგონებები, ექ. თაყაიშვილი, რჩეული ნაშრომები, I, თბილისი 1968, p. 383.

¹⁷ Д. Б а к р а д з е, *Об археологической поездке, совершенной в 1879 г., по поручению Академии наук, в Чорохский бассейн, в Батум, Артвин и Артанудж, Записки Императорской Академии Наук*, Том 37, С. П. 1881, pp. 47-50.

¹⁸ In his papers “A note on Batumi district” and “A historical-ethnographic essay on Kars district,” D. Bakradze repeatedly dwelt upon some monuments of Klarjeti; however, his descriptions are rather general. Д. Б а к р а д з е, *Заметки о Батумской области, Известия Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества*, Том 6. Выпуск 1. 1879-1881, pp. 153-167. Д. Б а к р а д з е, *Историко-этнографический очерк Карской области, Известия КОИРГО*, Тф., т. VII, №1, 1882-1883, p. 200.

¹⁹ ა. ქუთათელაძე, ჯვარის მონასტერი და მისი მდგომარეობა 1845 წლამდე, ბიბლიოთეკა და წარწერანი წიგნებზედ ჯვარის მონასტერში, გამ. „ივერია“, 1 აპრილი 1889, N70, pp. 3-4; 4 აპრილი, № 72, p. 2; 5 აპრილი, № 73, pp. 2-3.

²⁰ დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, (უძველესი დროიდან X საუკუნის დასასრულამდე), გვილისი 1889, pp. 233-234.

(Khandzta).²¹ The most comprehensive, for the time, descriptions of Opiza, Porta (Khandzta) and Doliskana were made by A. Pavlinov. Besides, he also visited other monuments of Klarjeti and Shavsheti and produced rich data as an architect-restorer.²²

The substantial study of hermitages of Klarjeti has been associated with the name of Nicolas Marr. In 1902, Nicolas Marr and Ivane Javakhishvili organized an expedition in order to explore the library at the monastery on Mount Sinai. They were also aimed at studying of Georgian antiquities of Jerusalem. N. Marr copied the text of „*The Life of Grigol of Khandzta*“ at the library of the Patriarchate of Jerusalem. The work was initially discovered by N. Chubinashvili in 1845 but he failed to study it. In 1894, A. Tsagareli published his archive which contained a brief description of *The Life*.²³ In 1889, A. Kutateladze published a brief note about the work in the newspaper *Iveria*.²⁴ This is all what was known about „*The Life of Grigol of Khandzta*“. The discovery of the manuscript by N. Marr totally changed our imaginations about the twelve hermitages of Klarjeti. It took N. Marr several years to study *The Life*. In July-August, 1904, he traveled to Shavsheti and Klarjeti visiting all the places associated with the activities of Grigol of Khandzta. In 1911, following his long endeavors, N. Marr published the critically established Georgian text of „*The Life of Grigol of Khandzta*“ accompanied with its Russian translation.²⁵

A new stage of the study of antiquities of Tao-Klarjeti has been associated with the name of Ekvtime Takaishvili who arranged three major

²¹ П. Уварова, *Кавказ: Абхазия, Аджария, Шавиетия, Посховский участок, Путевые заметки*, ч. II, Москва 1891, pp. 306-314. As a matter of fact, in 1901, Z. Chichinadze published information about the archeological excavations by Countess Praskovya Uvarova and about her taking of various artifacts from the church to Moscow. Z. Chichinadze write: “The church of Tbeti was excavated by Countess Uvarova. All the tombs were excavated... Alongside with various artifacts, 80 poods (1310.4 kilograms) of rare ornamented stones were packed in boxes and taken to Moscow by the countess.” გაზ. „ცნობის ფურცელი“, № 1562, 1901 წლის 24 აგვისტო, p. 3.

²² А. М. Павлинов, *Батумская область, экспедиция на Кавказе 1888 года, Материалы по археологии Кавказа подъ ред. графини Уваровой*, вып. III, Москва 1893, pp. 63-68.

²³ ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, I, ნაკვ. II, თბილისი 1962.

²⁴ ა. ქუთათელიძე, ჯვარის მონასტერი და მისი მდგომარეობა 1845 წლამდე, ბიბლიოთეკა და წარწერანი წიგნებზედ ჯვარის მონასტერში, გაზ. „ივერია“, № № 70, 72, 73.

²⁵ Георгий Мерчул, *Житие св. Григория Хандзтийского, Введение, издание и перевод с дневником поездки в Шавиетию и Кларджию* Н.Я. Марра, *Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии*, Кн. 7, Санкт-Петербург 1911; ნ. მარი, შავშეთსა და კლარჯეთში მოგზაურობის დღიურები, რუსულიდან თარგმნარ. დიასამიძემ, ბათუმი 2012; მ. ჯაფარიძე, ნიკო მარის მოგზაურობა შავშეთსა და კლარჯეთში, თბილისი 1996. N. Marr took a small bell from Opiza and donated it to the Church Museum of Georgia. See „ცნობის ფურცელი“, № 2758, 1905 წლის 2 მარტი.

expeditions (in 1902, 1907, and 1917) to explore monuments of Kola-Artaani and Tao. E. Takaishvili did not travel to the gorges of the Shavstistskali and Artanujistskali, that is, to Klarjeti and Shavsheti. He provides an explanation why these two regions stayed beyond the scope of his scholarly interests: "When I started my archeological travels to "Ottoman Georgia," I visited all the areas except Klarjeti, Shavsheti, Imerkhevi and the District of Batomi, that is, the basin of the Chorokhi, because that region was thoroughly explored by N. Marr and, -- who would doubt? -- he provided his best, thorough and truly scientific description concerning the publication of „*The Life of Khandzta*“. It is a wonderful book and, even if he did not do anything else for the history of Georgian culture (but he did so much!), that would be sufficient to gratefully acknowledge his deeds forever."²⁶ Irrespective of this, Ekvtime Takaishvili collected data on Shavsheti and Klarjeti. He seemed to have conceived of exploring the provinces, however, at that stage, it was not urgent as far as Nicolas Marr had visited the regions. E. Takaishvili studied the antiquities which were either totally or partially unknown. E. Takaishvili discusses the following monuments: Opiza, Ancha, Khandzta, Shatberdi, Berta, Jmerki, Midznadzori, Tskarostavi, Gunatlu or Gunatle Convent, Mere, Baretelta, Doliskana, Tbeti, Sveti. The scholar provided both brief and comprehensive descriptions of the monuments.²⁷

After 1921, this region was included in Turkey, and Georgian scholars were no longer allowed to visit them. Exceptions were made for foreign scholars and ethnic Georgian scholars living abroad; however, almost till the end of the 1950^s, even neither American nor European scholar were able to study Tao-Klarjeti. At the turn of the 1950^s-60^s, there came an improved period in the Soviet Union-Turkey relationships. In 1964-1965, Turkey was visited by the delegation of the USSR Supreme Soviet and S. Gromiko, Minister of Foreign Affairs; respectively, Moscow was visited by high-ranking delegations of the Republic of Turkey. The processes in point set forth the issue of the lifting of the regime of excessive security along the Soviet Union-Turkey border. Turkey lifted some restrictions along the border. It was easier for foreigners to travel there, giving those interested in the history of Klarjeti and Shavsheti an opportunity to visit monuments of the Georgian architecture on site.

²⁶ ექ. თაკაიშვილი, ავტობიოგრაფიული ჩანაწერები და მოგონებები, p. 365.

²⁷ The materials are in preparation for publication.

In 1959, Tao-Klarjeti was visited by N. and J.-M. Thierry who, of the “twelve hermitages” saw Doliskana, Berta and Opiza, Khandzta (Porta).²⁸ It is noteworthy that, in that period, Opiza was not yet destroyed and the monastery had a domed church which was soon exploded. Beginning from 1967, V. Jobadze, an ethnic Georgian art historian living in the USA, started expeditions in Klarjeti and Shavsheti; in 1968-1983, he organized eight expeditions to explore Tao-Klarjeti and produced one of the most significant monographs „*Early Medieval Georgian Monasteries in Historical Tao, Klarjet'i and Shavshet'i*.”²⁹

In the Soviet period, Georgian scholars were not given an opportunity to explore Georgian antiquities in the territory of Turkey. Notwithstanding the limitations, some interesting studies were published in Georgia addressing the past and the architecture of the Klarjeti hermitages.

„*Giorgi Merchule*“ by Pavle Ingorokva is a good summary of the information on the case in point, available by the mid 20th century.³⁰ We should note „*Place of Monuments of Tao-Klarjeti in the History of the Georgian Architecture*“ by V. Beridze,³¹ „*Architecture of Tao-Klarjeti*“ by P. Zakaraia.³²

Since the 1990^s, alongside with increased interest toward Tao-Klarjeti, Georgian scholars got actively involved in the exploration of the twelve hermitages of Klarjeti. Not only art experts were active; historians, linguists, ethnologists, philologists made interesting contributions.³³

²⁸ N. Thierry, Notes d'un voyage en Géorgie turque, Bedi kartlisa: Revue de kartvélogie, vol. VIII-IX, №34- 35, Paris 1960, pp. 10-29; N. Thierry, Notes d'un nouveau voyage en Géorgie Turque, Bedi kartlisa: Revue de kartvélogie, vol. XXV, Paris 1968, pp. 51-65; M. Thierry, Topographie et état actuel des monuments géorgiens en Turquie orientale, Revue des études géorgiennes et caucasiennes, 5, 1989, pp. 129-167.

²⁹ ვ. ჯობაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ცენტრში, კლარჯეთისა და შავშეთში, თბილისი 2006, pp. 23-89.

³⁰ პ. ინგოროკვა, გიორგი მერჩულე, თბილისი 1954.

³¹ В. Беридзе, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тбилиси 1981; ვ. ბერიძე, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბილისი 1974.

³² П. Закарая, Зодчество Тао-Кларджети, Тбилиси 1990.

³³ დ. კლდიაშვილი, კლარჯეთის სამონასტრო მშენებლობის სათავეებთან: გუნათლეს ვანი, ლიგერაგურა და ხელოვნება, 4, 1998, პპ. 162-180. დ. კლდიაშვილი, სინას სულთა მაგიანე (მარკოზი - ხანცთას სამრეკლოს მამულებელი და სინას სულთა მაგიანის ბოლო შემავსებელი), ლიგერაგურა და ხელოვნება, № 3, 1999, pp. 47-77. დ. კირთაძე, ხანძთისა და შაგბერდის ადგილმდებარეობის საკითხისათვის, ჟურ. „რელიგია“, № 1, 2, 3, თბილისი 2003.

ირ. გაგვიშვილი, ირ. კოპლაგაძე, ცხო-კლარჯეთი, თბილისი 2004; დ. ხოშტარიანი, კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, თბილისი 2005; თ. ხუციშვილი, კ. შენგელია, შ. მაჭავარიანი, ვ. სილოგავა, შაგბერდის მონასტრის ლოკალიზაციის პრობლემისათვის, ილია ჭავჭავაძის სახ. ენისა და კულტურის უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის სამეც-

Grigol of Khandzta in Klarjeti

In the 9th century, the beginning of the political and cultural revival in Tao-Klarjeti, South Georgia, was expressed in the enlivening of the church life. New churches and monasteries were constructed and old ones were reconstructed. In the Middle Ages, activities of monasteries were not confined to religious functions only; they were the country's dominant cultural and educational centers. Therefore, the revival of new monasteries in Tao-Klarjeti implied facilitation of culture, art, education. That was why, as soon as Grigol of Khandzta appeared in Klarjeti in order to establish new monasteries, he was supported by the king and the royal court, as well as local feudals. It would not be justifiable to conceptualize St Grigol's activities only within the religious and cultural aspect. This process was of great political importance. R. Siradze was quite adequate stating that “in the later half of the 8th century, Georgian public figures went to Tao-Klarjeti, as to a promised land, in order to regain their motherland – Georgia. Owing to Grigol of Khandzta, Tao-Klarjeti became a religious and cultural center of all Georgia. It was not by accident that great fathers of Mount Athos further developed that aspect of the activities of those in Tao-Klarjeti, and “they illuminated the language and country of Georgians.” Spiritual life triggered the revival of Klarjeti and later it became a political center.”³⁴

Grigol of Khandzta was born in 579 to noblemen's family of Kartli. Grigol's aunt (father's sister) was a wife of Nerse, the Principal of Kartli. This kindred relationship shows that Grigol should have belonged to one of the distinguished noble families in Kartli. The family decided that Grigol was to become a clergy. Therefore, he was educated adequately. Initially, he was consecrated a priest; later, he was prepared

ნიერო შრომათა კრებული, „საისტორიო შტუდიები“, V, 2004; თ. ხუციშვილი, კ. შენგელია, მ. ციხაძე, შ. მაჭავარიანი, შატბერდის მონასტერი, მასალები, იდენტიფიკაცია, კვლევის პერსპექტივები, თბილისი 2006; რ. თოფჩიშვილი, მოგიერთი ქართული ეთნოგრაფიული რეალია შავშეთში, კლარჯეთსა და ტაოში. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო მეზობელ სახელმწიფოთა გეოპოლიტიკური ინტერესების კონტექსტში აჭარის დედასამშობლოსთან დაბრუნების 130 წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო საერთაშორისო-სამეცნიერო კონფერენციის მასალები ბათუმში 2009; მ. ფალავა, ხანძთისა და შატბერდის ლოკალიზაციისათვის. მნათობი № 1, 2007; მ. ფალავა, ძეგლისა და მიძინაძორის ეტიმოლოგიისათვის. ჩვენი სულიერების ბალავარი, 4, 2012; ნ. ანდლუაძე, ფ. დევედარიანი, თ. ღვალა, დ. ხოშტარია, ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურა და მონუმენტური ფერწერა, კრ. ახალციხის და ტაო-კლარჯეთის ეპარქია, თბილისი 2013; მ. ჩოხარაძე, ხანძთა და „ათორმეტ სავანეთა“ მხარის ძველი სალოცავები, ბათუმში 2015.

³⁴ რ. სირაძე, ლიკნობატურულ-ესთეტიკური ნარკვევები, თბილისი 1987, p. 78.

for becoming a bishop. However, by 782, he left Kartli and secretly fled to Klarjeti. Grigol and his three associates settled at the Monastery of St John the Baptist in Opiza. Two years later, Grigol decided to establish a new monastery. In the words of Giorgi Merchule, his biographer, by God's blessing, he came to Khandzta where there was "a hermit" whose name was Khuedios. St Grigol was so drawn to the environs that he decided to build a monastery there. Initially, the monks built a wooden church and cells; later, with the material help of the local feudal Gabriel Dapanchuli, they constructed a stone church. In order to arrange the monastic life, St Grigol established a strict typicon based on that of the Sabatsminda Monastery near Jerusalem.

"Twelve Hermitages of Klarjeti"

In the medieval centuries, the Klarjeti monasteries were frequently referred to as the glorious "twelve hermitages" of Klarjeti; they are: Opiza, Khandzta, Shatberdi, Midznadzori, Tskarostavi, Baretelta, Mere, Daba, Parekhi, Berta, Jmerki, and Doliskana. Some of them are well-known; locations of others are arguable, and they are to be traced and their exact localization is necessary.

Of the twelve hermitages of Klarjeti, ten monasteries have already been exactly localized (Opiza, Khandzta, Shatberdi, Midznadzori, Tskarostavi, Daba, Parekhi, Berta, Jmerki, and Doliskana) and the localizations of only two of them (Baretelta and Mere) are doubtful.

Here is a brief history of these monasteries:

Opiza

The complex of the Opiza Monastery is located in the province of Artvin, in the gorge of the Shavshetistskali, in the village of Opiza (Turkish name Bakçılar). Opiza was one of the oldest among the hermitages of Tao-Klarjeti. The Opiza Monastery was established by Artavaz, duke of Vakhtang Gorgasali. In the early 9th century, Grigol Khandzteli came to Opiza. In that period, under Ashot I the Great, the construction of a new church of Opiza started. On the southern façade, there was a bas-relief with the image of Ashot Curopalates. In the site of the church, built by Ashot I, Guaram Mampali constructed a new one. According to „*Georgian Chronicle*“, "Guaram, son of Ashot, died and was buried in Opiza which had been built by him anew."³⁵ As it is seen from King

³⁵ მატიანე ქართლისა, უცნობი ავტორი, ქართლის ცხოვრება, გექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, 1, თბილისი 1955, p. 260.

Bagrat’s charter, Guaram donated lands to Opiza.³⁶ According to the anonymous Georgian chronicler (Zhamtaagmtsereli), holy relics of St John the Baptist were kept at the Opiza Monastery. The chronicler tells that St John the Baptist meted out the terrible tempest to the Mongol army and thus saved the monastery from routed.³⁷

The complex consisted of the main church, the belfry, the refectory, the ossuary, monks’ cells, and various facilities. After the Ottoman conquest of Shavsheti and Klarjeti, the monastery was depopulated. In Vakhushti Bagrationi’s words, in the monastery of the Baptist, “and now the great facility is useless and empty”.³⁸ Until the mid 20th century, the monastery was well preserved; the main church still had a dome. In the 1960^s, Opiza was exploded. Currently, the monastery is completely demolished. While constructing the village road, the walls of the main church were further destroyed.

Khandzta

The Khandzta Monastery is located in Klarjeti (Republic of Turkey), District of Artvin, near the village of Firnal (previously called Porta). There are three main settlements: Lower, Middle, and Upper Porta. The church is in Lower Porta, and there are several dozens of households in Upper Porta, in the deep gorge. Before St Grigol and his associates’ coming, there was a habitat of hermits (monks) under schema vows in this area. In approximately 784, St Grigol built a wooden church in Khandzta which was soon substituted with a stone one. The refectory and monks’ cells were constructed. The church, which has reached our days, was erected in the earlier half of the 10th c. in the site of the church of St Grigol. Its construction started under the reign of Grand Duke Ashot Kukhi (d. 918) and was completed under the reign of Grand Duke Gurgen (d. 941).

Presently, there is the surviving main church after St George which is in a regrettable state. For years, it was used as a cattle stall. The monks’ cells, the belfry, and the spring with a small church have been better preserved. The refectory and other facilities are in ruins.

Nowadays, the place-name “Khandzta” is lost. Local residents do not know this name. As for the former monastery, they refer to it simply

³⁶ ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს., შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბილისი 1984, p. 33.

³⁷ ქამთაალმწერელი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, II, თბილისი 1959, p. 259-260.

³⁸ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, p. 678.

as “monastery.” This is hard to explain as far as local residents remember other Georgian place-names in the vicinity of Khandzta. N. Marr considered the church of Nuka to be the Khandzta Monastery, and the complex in Lower Porta to be Shatberdi.³⁹ P. Ingorokva was completely correct to have assumed that Shatberdi could have in no way been in that zone. It is very well seen in „*The Life of Grigol of Khandzta*“ that Shatberdi is far from the hermitages of Opiza and Khandzta. Meanwhile, P. Ingorokva referred to the monastery of Lower Porta as Khandzta.⁴⁰ his approach did not seem to be doubtful; however, recently it was stated that the monastery of Khandzta was located in Imerkhevi⁴¹ and that Khandzta and the church of Nuka were one and the same.⁴² Despite of the controversies, the arguments supporting the approach that the monastery in Lower Porta is Khandzta are much more ponderable.

Shatberdi

According to „*The Life of Grigol of Khandzta*“, Ashot I the Great granted “arable land” of Shatberdi to the monasteries of Khandzta. During the reign of Ashot’s son – Bagrat I Curopalates and with his support, St Grigol decided to build a monastery in those areas which was later referred to as either “Great Lavra” or “Glorious Lavra.” From the very beginning, Shatberdi was a distinguished literary center among the hermitages of Klarjeti. Presently, it is difficult to flatly state which of the hermitages was known as Shatberdi. In 1966, I. Zdanevitch made a point about the identity of Yeni-Rabat and Shatberdi.⁴³ Some scholars supported that viewpoint; however, others were more reluctant about this identity.

In 1995, M. Kadiroğlu set forth a viewpoint that the site near the village Okumuşlar Koy, called Sharbeti, might have been Shatberdi, and organized an expedition-experiment in order to prove her assump-

³⁹ Георгий Мерчул, *Житие св. Григория Хандзтийского, Введение, издание и перевод с дневником поездки в Шавшию и Кларджю* Н.Я. Марра, *Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии*, Кн. 7, Санкт-Петербург, 1911, pp. 135-155.

⁴⁰ პ. ინგოროკვა, *გიორგი მერჩულე*, pp. 311-321.

⁴¹ რ. თოფჩიშვილი, *ზოგიერთი ქართული ეთნოგრაფიული რეალია შავშეთში, კლარჯეთსა და გათში*, p. 205.

⁴² მ. ფალავა, *ხანძთისა და შატბერდის ლოკალიზაციისათვის. მნათობი № 1*, 2007, p. 147. M. Chokhadaze considers the rejection of N. Marr’s version to be premature. See მ. ჩოხარაძე, *ხანძთა და „ათორმეკ საფანეთა“ მხარის ძველი სალოცავეები*, ბათუმი 2015, p. 80.

⁴³ I. Zdanevitch, *L’Itineraire géorgien de Ruy Gonzales de Clavijo et les églises aux confins de l’Atabégat*, Paris 1966, p. 12.

tion.⁴⁴ Georgian scholars echoed the viewpoint and enriched it with new details.⁴⁵ It should also be noted that initially it was P. Ingorokva who stated about the identity of Sharbeti//Shakhberdi//Shatbedri. He wrote: "It is noteworthy that the name of Shatberdi may not be lost. In 1890, the historian T. Zhordania recorded the information by Grigol Gurieli, a competent individual in areas of Meskheta, that "the village of Shakhbedi (which probably is a disfigured version of the name of Shatberti) is located in the gorge of Chorokhi, on the mountain: there are 40 versts from Artvin to Shakhbedi."⁴⁶ The Shakhbedi should have been the Sharbeti of the village of Okumuşlar; both sites are in the gorge of the river Chorokhi, in the mountains, and approximately 30-40 kilometers away from Artvin. Currently, the view that Shatberdi is located in the gorge of Chorokhi has more supporters; however, it will be difficult to ascertain something until archeological excavations are conducted in the site of the former monastery.

Tskarostavi

Tskarostavi has been a significant hearth of old Georgian literature. For a long period of time, the center was assumed to be located in Javakheti, by Lake Kartsakhi. The discovery of „*The Life of Grigol of Kahndzta*“ shed light on the issue in question. According to it, the literary center of Tskarostavi is located in Klarjeti, in the gorge of the river Karchkhala. The Tskarostavi Monastery was established by the disciple of David of Midznadzor, Ilarion, later the Catholicos of Mtskheta. The monastery, founded in the 9th century, later turned into a significant literary center. A number of Georgian public figures were educated at the Tskarostavi Monastery. In the early 20th century, only ruins were survived in Tskarostavi where the remnants of the seminary were still identifiable in which several generations of men-of-letters were educated.

⁴⁴ M. Kadiroğlu, *Untersuchungen an mittelalterlichen georgischen Baudenkmalern in Nordost-Anatolien*, Georgica, 22, 1999, pp. 8-19.

⁴⁵ თ. ხუციშვილი, „შაგბერდის მონასტრის იდენტიფიკაციის პრობლემისათვის, გაზ. „24 საათი“, 15 სექტემბერი, 2004; თ. ხუციშვილი, კ. შენგელია, შ. მაჭავარიანი, ვ. სილოგავა, „გაო-კლარჯეთი (კატალოგი), თბილისი, 2004; თ. ხუციშვილი, კ. შენგელია, შ. მაჭავარიანი, ვ. სილოგავა, შაგბერდის მონასტრის ლოკალიზაციის პრობლემისათვის, ილია ჭავჭავაძის სახ. ენისა და კულტურის უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის სამეცნიერო შრომათა კრებული, „საისტორიო შტუდიები“, V, 2004; თ. ხუციშვილი, კ. შენგელია, მ. ციბაძე, შ. მაჭავარიანი, შაგბერდის მონასტერი, მასალები, იდენტიფიკაცია, კვლევის პერსპექტივები, თბილისი 2006.

⁴⁶ პ. ინგოროვიჩი, გიორგი მერჩულე, p. 318.

Midznadzori

It is very well seen from „*The Life of Grigol of Khandzta*“ that this monastery was a rather big hermitage. Initially, it was N. Marr who provided its description; however, during his expedition, the former monastery was destroyed.⁴⁷ Local residents pronounce its name as “Miz-nazol.” It is located in the village of Yeniköy, at the bank of the river Karchkhala. Its facilities are dispersed on the terrace. A rather sizable church and a monastic complex were here. Among the ruins, the big hall is still visible which should have been a seminary.

The place-name “Midznadzori” is Armenian, meaning “middle gorge;” however, recently, M. Pagava attempted to associate the name with Georgian roots. In the scholar’s opinion, Midznadzori must be a distorted form of the mijna-jvari (“hedge-cross”) (*midzna-dzori//midznajvari//mijna-jvari*).⁴⁸

Parekhi

The Parekhi monastic complex is located in the province of Artvin, in two kilometer’s distance from the historical village of Parekhi (the village of Uganali), in the gorge within high-rising rocky mountains. The main church was domed. Beside it, there is a ruin of another church. In the late 20th century, the refectory and other facilities were still remaining. The hermitage was founded in the earlier half of the 9th century by Mikel of Parekhi who used to be at the Midznadzory Monastery before.

Berta

The main church of the Berta monastic complex was a basilica. Presently, it is destroyed and only one remnant has been maintained. There are a number of remnants of other facilities in the territory of the monastery. Monastic activities started to revive in Berta since the 9th century. According to „*The Life of Grigol of Khandzta*“, when the kings of the Bagrationi dynasty came to see monasteries of Tao-Klarjeti, they paid a special visit to Berta.

Doliskana

Doliskana Church is located in the southern part of the village of Hamamli (Artvin Province). It might have built between 850-950. Accord-

⁴⁷ Георгий Мерчул, *Житие св. Григория Хандзтийского, Введение, издание и перевод с дневником поездки в Шавшино и Кларджию* Н.Я. Марра, pp. 131-135.

⁴⁸ მ. ფაღავა, *ძველისა და მიძნაძორის ეგიმოლოგიისათვის. ჩვენი სულიერების ბალავარი*, 4, 2012, p. 206.

ing to „*The Life of Kartli*“, Doliskana is referred to in the description of the assassination of Ashot I Curopalates. A camp of the king’s supporters was in Doliskana from where they chased Ashot’s assassins and defeated them on the banks of the river Chorokhi. The construction of the church is associated with the names of Bagrat and Sumbat, sons of the Georgian King Adarnase. There is a standing-out slab with the image of King Sumbat built in the south-eastern facet of the isthmus of the church. There is the inscription on this slab: “Christ glorify our King Sumbat with longevity.”⁴⁹

Under the Ottoman rule, the Doliskana church was transformed into a mosque. After the reunification of the district by the Russian empire, it housed a military unit. Scratched inscriptions by soldiers are still preserved on the church wall. Later, the church was once again transformed into a mosque. In 2004, when a new mosque was built, the church was cleaned and interesting pieces of ancient painting became visible.

Baretelta and Mere

Baretelta is referred to several times in „*The Life of Grigol of Khandzta*“. N. Marr attempted to localize it on the left bank of the river Shavshetistskali where local residents indicated the place-name “Baretevla//Bareteuli.”⁵⁰ N. Marr failed to see the former monastery; he only came across smaller ruins which could hardly be assumed a religious facility. In Merchule’s text, it seems that Midznadzori, Tskarostavi and Baretelta are within a single zone: “And the kings paid visits to Midznadzori, Tskakostavi, and Baretelta, and their places.”⁵¹ The locations of Midznadzori and Tskarostavi have been established; as for Baretelta, N. Marr localized it as situated some kilometers away from those places, on the left bank of the river Shavshetistskali. Of course, we can only assume that Baretelta is the present-day church of Nuka, located in the gorge of the river Karchkhala, on the opposite side of the Tskarostavi Monastery. We have only oblique arguments for ascertaining that. While visiting western Georgia, Grigol of Khandzta tells the King of Abkhaz about the beauty of hermitages of Klarjeti, concluding: “There are no roads and they can hardly be reached by villagers because

⁴⁹ დ. ხოშტარია, კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, p. 118.

⁵⁰ Георгий Мерчул, *Житие св. Григория Хандзтийского, Введение, издание и перевод с дневником поездки в Шавшию и Кларджию* Н.Я. Марра, pp. 115-116.

⁵¹ გიორგი მერჩულე, შრომა და მოღვაწეობა ღირსად ცხოვრებისა და წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიგისა, ხანცთისა და შაგბერდისა აღმაშენებლისა, და მის თანა კსენება მრავალთა მამათა ნეტართა, p. 276.

they are located in the high mountains of Gado. And it is surrounded by a high mountain and the river Shavshetistskali as its hedge.”⁵² As it is seen, the southern parts of the hermitages of Klarjeti were washed by the river Shavshetistskali; hence, Baretelta should be expected to have been located on the right bank of the river, where other hermitages of Klarjeti were situated (of course, with the exception of Shatberdi which was far from that area). Giorgi Merchule notes: “At the time, they were welcomed by Abbot of Midzmadzori, Archpriest, Venerable David, builder of monasteries, and his disciples – Venerable Ilarion, Father and builder of Tskarostavi, who became Catholicos of Mskheta, and Venerable Father Zakaria, builder of Baretelta.”⁵³ Thus, two monasteries: Tskarostavi and Baretelta were built by the monks from Midznadzori. Midznadzori is located in the middle of the gorge of the river Karchkhala, while Tskarostavi is on one side of the gorge down the river before it joins Shavshetistskali, and the church of Nuka is located on another side. Were the both monasteries built by Ilarion and Zakaria, disciples of David of Midznadzor? In that case, Baretelta should be assumed to be the church of Nuka; but what is to be done with the place-name “Baretevla”? I do not rule out that the name emerged owing to the fact that the environs belonged to the monastery. Such cases are frequent in Tao, Klarjeti, and Shavsheti when lands of a monastery have its name. For instance, the place-name “Khandzta” is attested in Imerkhevi, this implying that the territory belonged to the monastery.

Irrespective of the aforementioned, it should once again be noted that the identity of Baretelta and Nuka is just a viewpoint and it needs substantial argumentation. As for the nunnery of Mere, its location is still not established. The place-name “Mere” occurs in the gorge of the river Karchkhala. N. Marr identified several locations in Imerkhevi with this name; however, he preferred the village of Mere, to the north of Midznadzori, but he failed to detect the former monastery.⁵⁴ To our days, the famous nunnery of Mere has not been traced.

* * *

There was a certain hierarchy among the hermitages of Klarjeti, which might have not been regulated with a document and was only a strictly established tradition. Giorgi Merchule quotes a conversation

⁵² გიორგი მერჩულე, p. 269.

⁵³ გიორგი მერჩულე, p. 275.

⁵⁴ Георгий Мерчул, *Житие св. Григория Хандзтийского, Введение, издание и перевод с дневником поездки в Шавшию и Кларджю* Н.Я. Марра, p. 131.

between Grigol of Khandzta and the abbot of Opiza: “And every time, the Holy Fathers gathered at Khandzta and adopted a canon for Lent and left. Once, the venerable fathers gathered at the saint, and Father Grigol preached kind words of spiritual life to all of them except the abbot of Opiza. And the Abbot got worried and told: - Holy Father, why did you spare your spiritual words for me?” And he said: - Worthy Father, I spared you not for the sake of neglect but because Opiza was built earlier than all of these monasteries and I do rule neither over Opiza nor its abbot.”⁵⁵ The context highlights the preference of the Opiza Monastery over other ones. That was echoed by the anonymous Georgian chronicler (Zhamtaagmtsereli) telling that “Opiza, built and located among the mountains of Gado, is the foremost among the twelve hermitages. In it there is the larynx of John the Baptist, superior of all prophets and martyrs.”⁵⁶ The distinguished status of the Opiza Monastery has an adequate explanation, and this detail has very well been observed by Giorgi Merchule; however, “superiority” was only symbolic and did not imply any organizational preference. This is well visible in the discussion of the land grievances between fathers of Opiza and Midznadzori under Bagrat IV. Both monasteries were independent in their efforts, and, moreover, monks of Opiza lost the case; the king granted them lands to compensate their losses.⁵⁷

Despite of the fact that Opiza “superior among the twelve hermitages,” the Khandzta Monastery too enjoyed some rights. According to Giorgi Merchule, priests of Gunatle and Mere were ordained from Khandzta. “And Venerable Father Grigol thoroughly looked for and found a right place near Gunatle, made the sign of the cross on it, and there the nunnery was built called the Gunatle Convent, and, following Gabriel’s request, Venerable Grigol appointed a priest from Khandzta... And Mother Pebronisa, venerable and decorated with omens, came from Samtskhe and settled in Mere... And the priest of Mere has come from Khandzta.”⁵⁸ The status-quo was in effect till the later half of the 10th century; this is attested by Giorgi Merchule’s special notes, almost an emphasis of that right. Nothing known whether the preferential right of the Khandzta Monastery was reserved or not in the following centuries.

⁵⁵ გიორგი მერჩულე, p. 282.

⁵⁶ ქამთაგალმწერელი, p. 259.

⁵⁷ ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს., pp. 32-34.

⁵⁸ გიორგი მერჩულე, pp. 260-261.

A separate issue is the one concerning the archimandrite of “the twelve hermitages.” „*The Life of Grigol of Khandzta*“ tells about how St Grigol was consecrated an archimandrite of the hermitages of Klarjeti: “After that Holy Fathers intended to elevated Father Grigol to the position of a bishop, and they appointed Grigol the Archimandrite of All the Hermitages of Klarjeti, and reported to the kings. And they were very glad and confirmed it with a view to his great deeds. And for many years till his death he was well in charge of the order of holy fathers.”⁵⁹

Judging from the passage, after being appointed the Archimandrite of “the twelve hermitages,” Grigol of Khandzta was entitled to some administrative rights -- “he was well in charge of the order of holy fathers.”⁶⁰ Some scholars have made a point that the hermitages of Klarjeti “made up an organizational entity.”⁶¹ However, it should be noted that no such organizational entity is outlined in the work, and, moreover, the status of St Grigol is symbolic rather than fuctional. D. Khoshtaria justly states that Grigol’s “distinguished position was due to his title but rather to his generally acknowledged deeds and personal characteristics.”⁶² N. Marr referred to the hermitages of Klarjeti as “a republic of monks;”⁶³ however, this should not be understood that he drew a parallel with “the republic of monks” of Athos. “The twelve hermitages” have never been unified by means of a common administration; neither is any deliberative body seen anywhere. I already mentioned the deed issued by Bagrat IV “To Fathers of Opiza and Mijnadzori” dealing with the land grievance between the largest monasteries of “the twelve hermitages.” Bagrat IV states: “And with God and grace of all the saints, I laid them under the tribute: I summoned the clergy, grand dukes, dukes, and noblemen of upper and lower valleys to the royal court, and we sat together.”⁶⁴ If the hermitages of Klarjeti had a single archimandrite in the mid 11th century, he would by all means be invited to the royal court. The final part of the deed is far more interesting: “Hence, those who shall view our order and deed: future kings, grand dukes, dukes, abbots of Tao and Karjeti and all rulers, shall accept and shall not

⁵⁹ გიორგი მერჩულე, p. 276.

⁶⁰ *Ibid.*, 276.

⁶¹ დ. ხოსტარია, კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, p. 52.

⁶² *Ibid.*, 52.

⁶³ Георгий Мерчул, *Житие св. Григория Хандзтийского, Введение, издание и перевод с дневником поездки в Шавишию и Кларджию* Н.Я. Марра, შესავალი, p. I.

⁶⁴ ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს., p. 34.

denounce and change it.”⁶⁵ It is hard to believe that, had an archimandrite of “the twelve hermitages of Klarjeti” existed, Bagrat IV did not mention him in the listing. It was an archimandrite who was to enforce and supervise decisions of the royal court both in that period and later. It seems that such an honorable status either did not exist then or it had only a symbolic function.

In the middle ages, the term “twelve hermitages” was a common phrase in no way referring to any kind of an administrative entity. The Opiza monastery was, of course, was particularly honored but that did not imply that its abbot stood higher than others.

“The twelve hermitages” of Klarjeti are to be explored in the future. None of these monuments have been studied archeologically. Despite of the fact that gold prospectors, that is, followers of black archeology, commit great crimes, multilateral excavations can open a new page in the history of monasteries of Klarjeti.

The “Sinai” of Georgia or Twelve Hermitages of Klarjeti

In the medieval centuries, the Klarjeti monasteries were frequently referred to as the glorious “twelve hermitages” of Klarjeti; they are: Opiza, Khandzta, Shatberdi, Midznadzori, Tskarostavi, Baretelta, Mere, Daba, Parekhi, Berta, Jmerki, and Doliskana. Some of them are well-known; locations of others are arguable, and they are to be traced and their exact localization is necessary.

Of the twelve hermitages of Klarjeti, ten monasteries have already been exactly localized (Opiza, Khandzta, Shatberdi, Midznadzori, Tskarostavi, Daba, Parekhi, Berta, Jmerki, and Doliskana) and the localizations of only two of them (Baretelta and Mere) are doubtful.

In the middle ages, the term “twelve hermitages” was a common phrase in no way referring to any kind of an administrative entity. The Opiza monastery was, of course, was particularly honored but that did not imply that its abbot stood higher than others. “The twelve hermitages” of Klarjeti are to be explored in the future. None of these monuments have been studied archeologically. Despite of the fact that gold prospectors, that is, followers of black archeology, commit great crimes, multilateral excavations can open a new page in the history of monasteries of Klarjeti.

⁶⁵ ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს., pp. 32-34.

ASOMTAVRULI INSCRIPTIONS ON DITSI
SAINT MARY VIRGIN CHUCH NEAR
THE RUSSIAN OCCUPATIONAL LINE

*by Giorgi Sosiashvili
Gori*

Ditsi Saint Mary Virgin church is located near the village cemetery. It is a hall type, simple rectangle shaped building, with a newly renovated two double inclined tin roof. On the south façade the church has a new outbuilding. On the south and west sides the church has two doors. The church has window installed on the east side (one window) and on the south side (two windows). On the interior side we could envisage see the signs of old plasters. The newly discovered inscriptions were discovered on the south and interior sides – on the east step of the south pylon.

About the inscriptions: In the scientific literature Ditsi church was considered as the late feudal cultural site, however the inscriptions on the church changed the history. It is worth mentioning that in April 2013, we discovered inscriptions on the east facade of the church under the damaged plasters. After brushing the plasters we discovered three-lined Asomtavruli inscriptions on the builder's stone. Initially, the inscriptions were inspected by the T. Gogoladze, academic doctor of Historical Sciences and Mr. Nodar Kharshiladze and at the initial stage the inscriptions were read by the same pesearchers, however with regards to the scratch inscriptions on the east step of the south pylon, working group of N. Kharshiladze, T. Gogoladze and T. Djodjua should be entitled for the findings. The Ditsi church inscriptions should have more value due to the fact that all the inscriptions cultural and historical sites (eredvi, Tbeti, etc..) in Large and Small Liakhvi gorge are beyond occupied territories which makes it impossible for Georgian scientifics to research. Village Ditsi is located near the demarcation line. The new Asomtavruli findings have a great importance and it clearly demonstrates the continuity of the

life of Georgians in the Small Liakhvi gorge and their religious-cultural activities.

Description of the inscriptions: Inscription of the three bulders, brothers Beshken, Goderdzi and Djaridi (IX century)

The inscription is located on the east window on the large tuff stone (142X57 cm). The stone itself represents a irregular shaped top part of the window and it is equipped cross-shaped relief image, whilst on the bottom part of it, on both sides of the cross, four lined inscription is unevenly distributed. The first and the second lines are divided into two parts by the lower arm of the cross, the third line is located in the center and the fourth line is locate on the central part of the brow and the right ledge. The inscription is not full. We can fragmentally read the images of the last two words of the first line, however the two letters are fully faded. We can fragmentally read read the images of the last two words of the second line. Also we can see the relief heading is also fragmented. In the worth word of the first line (a) is excessive, wheres on the relief heading in the second word phrase (xan) has an uneven distribution. The depth of thye cuts on the inscriptions is 0, 2 – 0, 5 cm; the highest image is 9, 1 cm; lowest image is 1, 2 cm. Sign of the allegory: short horizontal line; sign of the snap – two dots in the first line. Despite the fact that the inscriptions are damaged, we still read it; the inscription has the following meaning:

სტეფანოზი იგი: ესენი ოქსიანი წიხვი[---]
 სტეფი კვინცი უჭი || ოქსიანი
 ბი დარდი

ნ // ნი ჩახვიციხვიციხვიციხვიციხვი [---]

1. „სახელითა ღ(მრ)თი(საითა): ესე ეკა(სიც)||ღეს(ია) აღვ(ა)შენ[ნე]თ
2. სამთ(ა) ძმათა ბ(ე)შქე(ნ) || გოდერძიანი
3. და ჯარიღმა
4. ნ ვინ წ(ა)ჟიციხ(სიც)ოს ლოცვასა [მოგვიხსენეთ]“



Image 1.



Image 2.

As according to the archaic traditions, we do not encounter the sign of the beginning of the text – cross (m). As according to the IX century texts, the words in the text do not have spacings in between and the only sign of the snap is that two dots are placed in between the two words. Words, such as gans, ens, vins, lass have extra horizontal lines, whereas the line on word man-is does not proceed to the right side. The horizontal lines of the words man and en on some occasions are lifted upwards. The images with shaft are increased in height. From our point of view the inscription outflows from the two lined Asomtavruli inscriptions, and tends more to be a four lined

Nuskhuri inscription.¹ The r (k) letter resembles the r (k) of the Usaneti stela (VIII century) image.² (r) With a right inclination and with the decoupled arcs resembles the (r) Nuskhuri inscription (IX-X centuries) on the north side of the altar of Ateni Sioni.³ The inscription is missing the chronology, which as according to N. Shoshiashvili began only after the IX century, however many of the important inscriptions dated after IX century are still without chronology.



Image 3.

¹ ქართული წარწერების კორპუსი (ქწკ). ლაპიდარული წარწერები, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V–X სს.). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა (For the mentioned paleographic peculiarities please see Georgian Inscription Collection. Lapidary inscriptions, I, East and South of Georgia (V-X centuries). Collected and prepared for publication by N. Shoshiashvili), Tbilisi 1980, pp. 32-33).

² Ibid, pp. 127-129; images № 54, 57, 58, 59.

³ ქართული წარწერების კორპუსი (ქწკ). ფრესკული წარწერები, I, აგენის სიონი, ოამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს გურამ აბრამიშვილმა და ზაზა ალექსიძემ, თბილისი 1989 (Georgian Inscription Collection. Fresco paintings, I, Ateni Sioni; Prepared for publication by Guram Abramishvili and Zaza Aleksiz, Tbilisi 1989, pp. 96-97. Image 31).

The existing inscriptions in the interior of the church are graffito, they are located on the east step of the south pilaster, on the third quadra above the ground, where the surface is wavy and small and large foveolas are placed on it.

Tribute inscription to Michael

One line Mkhedrul-Nuskhuri inscription is placed after the tribute inscription of Michael 139,5 cm above the floor. From the left side 1,7 cm. Its area is 7,5 X 3 cm, whereas the height of the letters are 2-0,7 cm. Same inscriptions are revealed in Ateni Sioni, in the north side, on the inscription after Michael Bagvashi under the paint layers⁴ This inscription has resemblance to two other inscriptions, one of Tevdore⁵ (X century) and one of Ioane (X century).⁶

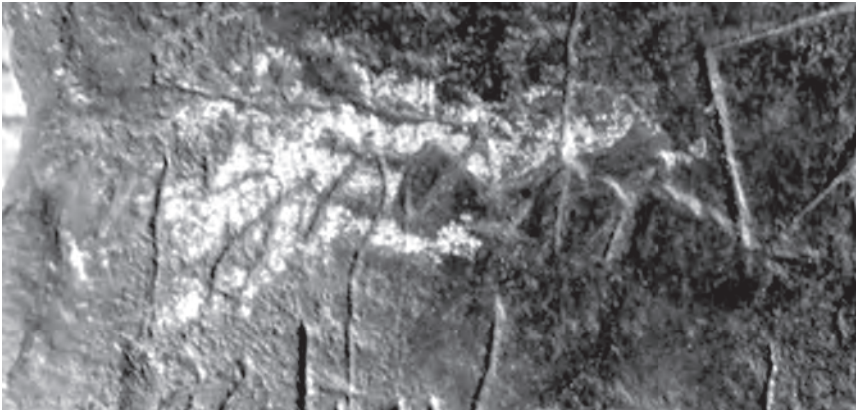


Image 4.

ეშემლ

[ქ](როსტე) შ(ეიწყალ)ე მ(იქელ)

Tribute to Konstantine (X century)

Two line Mkhedrul-Nuskhuri inscription is placed after the tribute inscription of Michael 137,5 cm above the floor. From the left side 1,7 cm. Its area is 7,5 X 3 cm, whereas the height of the letters are 2-0,7 cm.

⁴ გ. აბრამიშვილი, აგენის სიონი, ადრეული შუა საუკუნეების ცენტრალურ-გუმბათოვანი ხუროთმოძღვრული ტიპის ისტორიიდან, „ნეკერი“, (G. Abramishvili, Ateni Sioni, From the history of middle ages central domed type buildings, “Nekeri”, XLIII, Tbilisi 2012.

⁵ ქართული წარწერების კორპუსი (ქწკ). ფრესკული წარწერები, I, pp. 170. Picture, 39.

⁶ Ibid., 39.

The sign of a hint is expressed with two short, horizontal lines near the first and third names. In the writing, we can differentiate two separate hand-writings, the first and the second lines are scratched thinly, however the following lines are distinguished with wide and strong contour. (შ) letter with its configuration is similar to the Michael's inscription (Xth century). It resembles a lot the fragmented tribute inscription of Ioane Gvtismetkveli at Ateni Sioni (Xth century) and the (კ) letter in Michael's cryptogram.⁷ Letter (ე) is in resemblance to the letter (ე) on mkhedrul - nuskhuri inscription in the north-western part of the church.⁸ The existence of letters (კ) and (ე) could be an antroponym of name Konstantine, however this supposition could be wrong, as letters (კ) and (ე) are repeated several times and therefore, it may have different meaning from the above-mentioned.



Image 5.

შე კე კე კე 1. შ(ეიწეალ)ე კ(ოსგანგინ)ე კ(ოსგანგინ)ე კ(ოსგანგინ)ე
 წმ 2. წმ(ილა)

Scraped Inscription (IX – X centuries)

Three line Nuskhuri inscription is placed after the tribute inscription of Konstantine 134 cm above the floor. From the left side 2,3 cm. Its area is 3 X 5 cm, whereas the height of the letters are thinly scraped.

⁷ ქართული წარწერების კორპუსი (ქწკ). ფრესკული წარწერები, I, p. 170. Picture, 40, 41.

⁸ Ibid., pp. 178-179. Picture, 49.



Image 6.

შე.....	1. შ(ეიწყალ)ე
ოვეს?...	2. ოვეს
ეს	3. ეს . . .

Tribute inscription to Bakanai (IX – X centuries)

Tribute to Konstantine (X century)

Three line Mkhedrul-Nuskhuri inscription is placed after the scraped inscription 131 cm above the floor. From the left side 3 cm. Its area is 3,2 X 6 cm, whereas the height of the letters are 1,3 - 0,5 cm. Letters (ბ), (ე) and (ვ) are similar to the pilgrym inscription marks under the black painting on the south side of the Ateni Sioni altar (IX century).⁹ The marks are larger in height and the inscription derives from the two line inscription and tends to be more of a four line inscription. Letter (კ) lower part is distributed evenly on the vertical line, its circled center is located on the left side. Such letters (კ), but with right inclination is seen on the east façade inscription of Ninotsminda church, on the north side, under the window.¹⁰

⁹ ქართული წარწერების კორპუსი (ქწკ). ფრესკული წარწერები, I, Fresco inscriptions, I, p. 103. Picture, 38.

¹⁰ ქართული წარწერების კორპუსი (ქწკ). ლაპიდარული წარწერები, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.). *Lapidary inscriptions, I, East and South of Georgia (V-X centuries)*. Tab. 116.



Image 7.

ქ შ ე კ ბ ა	1. ქ(რისგე) შ(ეიწყალ)ე კ(ოსგანგინ)ე ბა
კ[ა]ნაი ამე	2. კანაი ამე
ნ	3. ნ

At the end of this inscription on the second line, we can notice a letter (ჯ) done in Nuskhuri, and at the end of the third line letter (ვ). Across the writing, near the second edge we notice eight vertically scratched deep lines, whereas beneath it there is a graphic illustration of a long neck bird, with its feet and wings fold up.

Tribute inscription to Jaridi (IX – X centuries)

Three line Mkhedrul-Nuskhuri inscription is placed across the bird-shaped graphic illustration 120 cm above the floor. From the left side 2,8 cm. Its area is 4 X 10 cm, whereas the height of the letters are 3,6 - 0,5 cm. The mark of an inkling is placed on the wide horizontal line on top of first and second words „ქ(რისგე) შ(ეიწყალ)ე“. Letters (ე) and (მ) are inclined to the top. The inscription on the east façade of the church contains letter (რ) and similarly the letter (რ) in Jaridi tribute inscription has an open circle. Letter (ანი) has major resemblance to the letter (ანი) in Ateni Sioni epitaph of Mampal Sumbat (885).¹¹ This inscription similar to Jarid's inscription has a horizontal shelf on the right side.

¹¹ ქართული წარწერების კორპუსი (ქწკ). ფრესკული წარწერები (*Fresco inscriptions*, I, p. 95. Picture, 29).

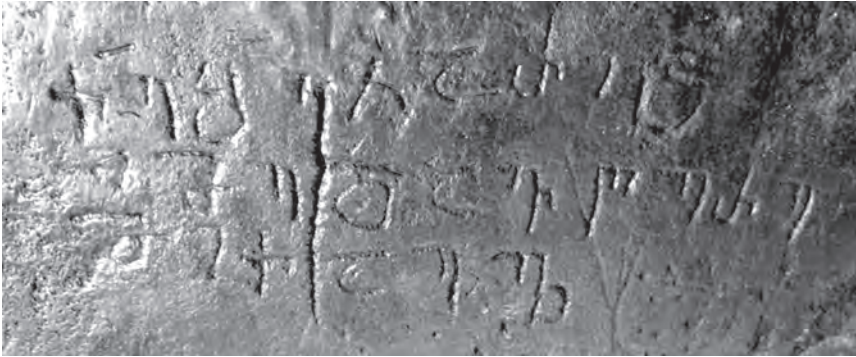


Image 8.

ქე შე ჯა რილ
 ი მე ლავეწერე
 მიქაელ

1. ქ(რისტ)ე შ(ეიწყალ)ე ჯარილ
 2. ი მე ლავეწერე
 3. მიქაელ

Tribute inscription of Konstantine Bakanai

Three line Mkhedrul-Nuskhuri inscription is placed across the bird-shaped graphic illustration 115 cm above the floor. From the left side 1,5 cm. Its area is 11 X 3,5 cm, whereas the height of the letters are 1,4 - 0,5 cm. The mark of an inkling is placed on the wide horizontal on top of the name „კ(ოსტანტინ)ე“.

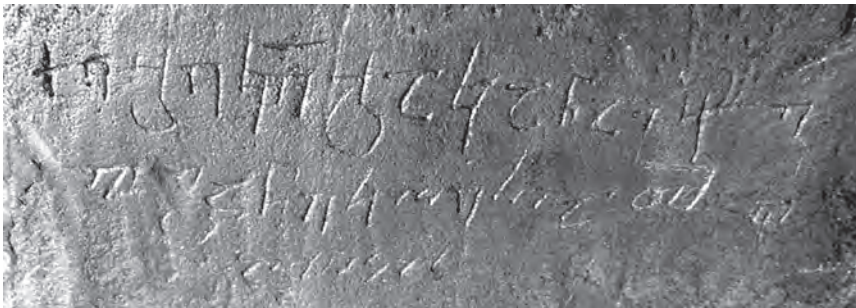


Image 9.

ქე შე კე ბაკანაი ყოე
 ლგან ეკლესიათ მათ
 ალა...

1. ქ(რისტ)ე შ(ეიწყალ)ე კ(ბაკანაი)
 ყოე ოსტანტინე
 2. ლგან ეკლესიათ მათ
 3. ალა(გს)



Image 10.

It is thus worth mentioning that the inscriptions in the interior side of the church on the left wall above the Asomtavruli writings is a graphic image, which holds the sun in his right hand, the left palm is ruined, however we are able to see a cross shaped scratch. It is interesting that a human shaped graphic figure has heart shaped figure instead of head, where both eyes are scratched (please see image № 6) and above the graphic figure there are three marks. All of them have circle linings, whereas the first mark with its linings resembles letter (ბაბ). After this mark, we could not read furthermore, as the inscription is damaged. It is followed with letter (აბგდ). From our point of view, this inscription could be also an inkling and it might represent symbol productivity, as it is related to a human figure with a heart instead of a head. The sizes of the images are: 4-7mm. Image № 6.

Persons mentioned in the builder's inscription

The correct identification of the persons mentioned in the Ditsi inscriptions is of utmost difficulty, because in the inscriptions we notice only the names of the builders of the church. Who could be the persons Goderdzi, Jaridi and Beshken on the east wall of Ditsi Saint Mary Virgin church? Mainly all of the Asomtavruli inscriptions of the X century in Shida Kartli (Patara and Didi Liakhvi Gorge) are done on the churches and it is related to the famous feudal house of Tbeli. The inscription on the Eredvi church of Saint George is specifically important, where the inscription is placed above the round shelf on the east façade of the church; and where the ruler of Kartli Ivane Tbeli is mentioned.¹² Eredvi church inscription is dated 906-914. The researcher does not offer us paleographic description of the building and therefore, abstained from giving exact date of inscription.¹³ The first bases of construction of Nikozi church are dated back to V-VI centuries and due to the fact that it was renovated on several occasions, we cannot define the exact date of the construction bases.¹⁴ We should not however abandon I. Megreliдзе's argument, where he states that Ioane, stefane and Zakaria were the representatives of the house of Tbeli. Succession of Tbeli house on the political arena began in IX century.¹⁵ Tbeli house took advantage of the expansion of Abkhaz kings in Shida Kartli, by becoming their allies in the region and in this way becoming rulers; house of Tbeli became significantly strong during the reign of Ivane Tbeli. Significant importance had been given to Tbeli house due to the fact that they controlled the linking route to

¹² ქართული წარწერების კორპუსი (ქწკ). ლაპიდარული წარწერები, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილი (Lapidary inscriptions, I, East and South of Georgia (V-X centuries). Collected and prepared for publication by N. Shoshiaashvili, Tbilisi 1980, pp. 172); რ. მეფისაშვილი, ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიის საამშენებლო წარწერა, საქსსრ. მეცნ. აკადემიის შობაზე (R. Mepeishvili, Building Inscription on Eredvi church of Saint Giorgi, part V, 10(1944), pp. 44-45). ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, V-X საუკუნეების ძეგლები გამოსცა და გაბეჭდა და ლექსიკონი დაურთო ი. იმნაიშვილი (Historical Chrestomathy of Georgian Language, part I, V-X century's historical sites, prepared and published by I. Imnaishvili, Tbilisi 1953, p. 3); Р. Мепишвили, В. Цинцадзе, Архитектура нагорной части исторической провинции Грузии - Шида Картли, Tbilisi 1975, pp. 52-53.

¹³ ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში (I. Megreliдзе, Antiquities in Liakhvi Gorge, part I, p. 149).

¹⁴ მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება (M. Lortkipanidze, Political reunification of feudal Georgia, Tbilisi, 1963, p. 255).

¹⁵ რ. მეფისაშვილი, ზოგიერთი ისტორიული ძეგლი სამხრეთ-ოსეთის ტერიტორიაზე, ძეგლის მეგობარი (R. Mepeishvili, Some historical sites on the south ossetian territories. 14(1968), p. 11).

Northern Caucasus, which was strengthened with several castles, such as: Atchabeti, Kekhvi, etc.,¹⁶ It is hard to explicitly define the Tbeli house controlled territories, as Mepisashvili states: “Tbeli controlled territories during this time, as the cultural-historical sites show were the middle part of the Patara and Didi Liakhvi gorge. The territories had significant economic and social development during X-XI centuries. As according to the territorial dimension, near Eredvi territory the following sites existed in IX – X centuries: apart from Eredvi saint Giorgi church, Saint Saba church in village Kheiti, Monk church in Eredvi, small temple in Zemo Nikozi, Dodoti Tskhrakara, built by Ivane Tbeli and lastly, large church in village Tbeti, were members of the Tbeli house are mentioned in the inscriptions. Apart from these important sites, less important sites are preserved in Eredvi and Tbeti territories.¹⁷ Tbeli house in comparison to other feudal houses had significant advantage, it seems that, Tbeli house had significant trust of Abkhaz kings and apart from this, their feudal house had specific importance for the Abkhaz rulers. The Abkhaz kings laid path to Shida Kartli via the Tbeli feudal house. In the Eredvi inscription, where the King of Abkhaz Konstantine’s quest to Kakheti is mentioned, it is noted that” მუნიT (hereTidan) მSvidobiT იqca, cisk-rad alaverds iloca, mwuxri breZas gadahxda”¹⁸, which means that when King Konstantine levt Alaverdi in the dawn, dusk came when they entered Bredza. They laid their path from Abkhazeti via Brdedza to Shida Kartli, where this route via Patara Liakhvi gorge had passage to Ksani Gorge and from there it was connected to Kakhet-Hereti. The passageway from Patara Liakhvi gorge to Ksani Gorge is mentioned in several sources of late feudal period.¹⁹ For Abkhaz kings the Tbeli feudal house had strategic importance, as Patara Liakhvi Gorge neighbored Ksani Gorge. It is a

¹⁶ რ. მეფისაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101. X-XI საუკუნეებში აგებული ზემოთ აღნიშნული ძეგლების საშენ მასალად გამოყენებულია ერედვის ღვინისფერი ქვა. იხ. შიდა ქართლი, პაგარა და დიდი ლიახვის ხეობების არქიტექტურული მემკვიდრეობა.(ცხინვალის რაიონი) 1981-1983 წლების ექსპედიციის მასალები, R. Mepisashvili, mentioned works, p. 101. *Architectural legacy of Patara and Didi liakhvi Gorge (Tskhinvali region), 1981-1983 expedition works*, Tbilisi 2002, pp. 54-60).

¹⁷ რ. მეფისაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101. X-XI საუკუნეებში აგებული ზემოთ აღნიშნული ძეგლების საშენ მასალად გამოყენებულია ერედვის ღვინისფერი ქვა. იხ. შიდა ქართლი, პაგარა და დიდი ლიახვის ხეობების არქიტექტურული მემკვიდრეობა.(ცხინვალის რაიონი) 1981-1983 წლების ექსპედიციის მასალები, R. Mepisashvili, mentioned works, p. 101. *Architectural legacy of Patara and Didi liakhvi Gorge (Tskhinvali region), 1981-1983 expedition works*, Tbilisi 2002, pp. 54,60,63,84,106).

¹⁸ ქართული წარწერების კორპუსი (*Georgian Inscription Collection*. part II, p. 172).

¹⁹ გ. სოსიაშვილი, გზები პაგარა ლიახვის ხეობაში, ჟურნ. აღმოსავლეთი და კავკასია (G. Sosiashvili, *Passageways in Patara Liakhvi Gorge*, Journal East and the Caucasus, 5(2007), p. 93).

wide known fact that in IX century Ashot Kurapatat and King of Kakheti Grigol fought in Ksani. Kakhetian choreposcopos had even their castles in Ksani gorge, in order to preserve Kartli; one of those castles, was Lot-sobani castle, which was built in the beginning of X century supposadly, by choreposcope Fadla II.²⁰ The head of the Tbeli feudal house Ivane Tbeli became allies with the kings of Abkhaz, the Abkhaz kings used his territories to their political needs and this is why they made Ivane Tbeli the ruler of Kartli. When was Ivane Tbeli promoted? Its is an interesting fact that 28 kms away from Tskhinvali in Kornisi region, 8 kilometers away from village Tsorbilisi, scientist I. Megreliдзе discovered a stone with an inscription, where supposedly Ivane Tbeli was mentioned. The scientist dates the inscription back to the year of 880.²¹ Village Bieti is located in Tskhinvali region, 20 kms away from Tskhinvali on the west side. 1 kilometer away from the village west of river Mejuda, left of its bank is located a semi cave church,²² and in one of the Bieti inscriptions which is dated back to X century, Bache and Beshken are mentioned.²³ Bieti belonged to Kanchaeli territories and supposedly, one of the builders of Ditsi church would not be mentioned in the Bieti inscription. As according to R. Mepisashvili, Vache and Beskhen mentioned in the Bieti Inscription should be the representative of Kanchaeili house. Antroponym of Vache was a widely used name in among Kanchaeli house.²⁴ It is possible that they were the sons or simply persons bearing the same name of Ivane Eristavi, who was mentioned in Bieti inscription. The reign of Beshken, who was mentioned in Bieti inscription should be chronologically different and late than of Ditsi and Eredvi inscriptions. The builder of Ditsi church Beshken, as according to the inscriptions had two brother, Jaridi and Goderdze, who are not mentioned in Bieti inscriptions. If in case Beshken, mentioned in Bieti and Ditsi inscriptions was one person, than we suppose that his brothers should also have been mentioned in Bieti inscriptions.²⁵ Jaridi, who was mentioned in Ditsi inscriptions was not

²⁰ ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები (J. Gvasalia, *Historico-geographical findings of eastern Georgia*, Tbilisi 1983, p. 60).

²¹ ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში (I. Megreliдзе, *Antiquities in Liakhvi Gorge*, part II, p. 95).

²² P. Меписашвили, *Полупещерный памятник IX в. в сел. Биети*, 6-а, 1963, pp. 29-55.

²³ P. Меписашвили, *Полупещерный памятник IX в. в сел. Биети*, 6-а, 1963, pp. 29-55.

²⁴ რ. მეფისაშვილი, დასახ. ნაშრომი (R. Mepisashvili, *Works*, pp. 45-46); შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია S. Amiranashvili, *History of Georgian Arts*, Tbilisi 1961, p. 254).

²⁵ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, რ. მეტრეველის რედ., (*Kartlis Tskhovreba*. part I, R. Metreveli edition, Tbilisi 2001, pp. 317. 282, 442, 560).

the eldest among the brothers, however, he was mentioned in the second inscription too, as he took special care of the church.

Who could be Konstantine Bakanai? Whose name is related to the two inscriptions of Ditsi church on the south wall; the second inscription is especially important as it is noted that:

1. ქ(როსტ)ე შ(ეიწყალ)ე კ(ოსტანტინ)ე ბაკანაი ყოე
2. ლგან ეკლესიათ მათ
3. აღა(გს)”. აქ

We can have various conjunctions:

1. Konstantine Bakanai is a well known ecclesiastic person and he reigned before Tbeli house took over Kartli; prior to 906-914, before Nikozian episcopo Stepane became an ecclesiastic hierarch of the region. During the building of Eredvi church and during the making of an inscription, Konstantine Bakanai could not have been a highly ranked ecclesiastic, if he had so much power and influence as it was mentioned in Ditsi inscription, then he should have been mentioned in Eredvi inscription too. We might also suppose that he was simply a representative of the house of builders of the church: Goderdzi, Jaridi and Beshken. What could Bakanai mean? It is possible that Bakanai had a meaning of an ecclesiastic rank or a belonging to a particular feudal house (this is a topic for further research).

2. Konstantine Bakanai perhaps was a civil person. Prior to Tbeli feudal house reign, in particular prior to Ivane Tbeli becoming a ruler of Kartli, was a representative of a feudal house, whose name was associated with the bulding of Ditsi church. If in fact, Konstantine was a representative of other feudal house of the region, he should not have mentioned his name along with Jaridi in the Dtsi inscription, rather he would have mentioned his name in a separate inscription; perhaps Konstantine even was Jaridi's son. We should not exclude the fact that in wake of Tbeli feudal house becoming stronger, Konstantine's feudal house lost influence and that is why they mentioned that their feudal house had influence not only Ditsi church, but rather their feudal house built many other churches in the region. During the Tbeli feudal house reign such churches could have been built by different feudal house. It seems that their feudal house was responsible for building many other churches. During this time we witness name Michael in several lapidary inscriptions. Michael is mentioned in the Tbeti inscription of X century. This inscription could have been

made in tribute to Vakhtang's (brother of Patrick Tbeli) sons.²⁶ It is really difficult to define from this inscription, whether Michael is mentioned as the son of Vakhtang, or as a person who made the inscription. It could have been that he was a craftsman for Tbeli feudal house and he made the above-mentioned inscription as according to Tbeli house instructions. It could also have been that Michael belonged to Tbeli feudal house. We witness several Michaels' in Ateni sioni inscriptions of X- XI centuries.²⁷ In the inscriptions of the time, Archbishop Michael is mentioned as the builder of Zemo Nikozi church in the Asomtavruli inscription; whereas he is also mentioned in other inscription too.²⁸ Michael is also mentioned to be a builder of nikozi Divine church.²⁹ These inscriptions are dated back to X century in the scientific literature.³⁰ Michael is also mentioned in an inscription made on the graveyard stela in Village Tcharebi church in Patara Liakhvi gorge. We can assume the following regarding Michel (Michael) mentioned in Ditsi inscription:

1. Tbeli feudal house was in Nikozi area, if we take into consideration the Nikozi inscription, where archbishop Stepane is mentioned, on whose will the church was built. As we indicated, In the second half of the X century as according to the Nikozi inscriptions archbishop was Michael, who built the church, or renovated it (in the inscriptions he is mentioned as the builder of the church); it seems that they had a strong ecclesiastic hierarchy, maybe simply due to the fact he was a representative of Tbeli feudal house or a close ally. During the X century (in the second half) Tbeli feudal house was an influential house, as they made the political weather in Kartli at that time and therefore, they would have given the Nikozi area to govern either to their close relative or a close ally. After the death of Stepane, (at this point we could not explicitly state the time of his death, however we could suppose that he was archbishop till the midst of the century and therefore, he could have been newly appointed archbishop during the time, when the Eredvi inscription was made) Michael became an archbishop.* It could be that this Michael, who is mentioned in Nikozi inscriptions as an archbishop, could also be mentioned in

²⁶ ქართული წარწერების კორპუსი (ქწკ). ლაპიდარული წარწერები, I, (*Georgian Inscriptions Collection, Lapidary inscriptions*, part I, p. 181).

²⁷ თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები (T. Barnaveli, *Ateni Sioni Inscriptions*, Tbilisi, 1957, pp. 49, 50, 53, 54, 57, 62).

²⁸ Ibid., p. 187; ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში (I. Megrelidze, *Antiquities in Liakhvi Gorge*, part I, Tbilisi 1986, p. 135).

²⁹ Ibid., p. 187.

³⁰ ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში (I. Megrelidze, Works, p. 137).

Tbeti inscriptions as Michael (representative of Tbeli feudal house, son of Vakhtang) alongside with Vakhtang. It could also be that Michael being an archbishop made an inscription on Ditsi church as an archbishop as attribute to himself.

2. It could also be that the inscription made on Ditsi church was made by one of the Michael's mentioned in Ateni Sioni inscriptions. It is worth mentioning that on Ditsi church we see cross shaped scratches made on the red stone. It seems that Ditsi church was frequently visited by pilgrims and it could be that one of them made an inscription.

To summarize, we would like to say that newly discovered inscriptions on Ditsi church fills the gaps in the history of Shida Kartli, one of the oldest regions of Georgia. The surrounding area of the church is covered with turf; however archaeological research could open a new chapter in the history of the region by discovering new inscriptions.

Asomtavruli inscriptions on ditsi Saint Mary Virgin Church near the Russian occupational line

Ditsi Saint Mary Virgin church is located near the village cemetery. It is a hall type, simple rectangle shaped building, with a newly renovated two double inclined tin roof. On the south façade the church has a new outbuilding. On the south and west sides the church has two doors. The church has window installed on the east side (one window) and on the south side (two windows). On the interior side we could envisage see the signs of old plasters. The newly discovered inscriptions were discovered on the south and interior sides – on the east step of the south pylon. About the inscriptions: In the scientific literature Ditsi church was considered as the late feudal cultural site, however the inscriptions on the church changed the history. It is worth mentioning that in April 2013, we discovered inscriptions on the east facade of the church under the damaged plasters. After brushing the plasters we discovered three-lined Asomtavruli inscriptions on the builder's stone. Initially, the inscriptions were inspected by the T. Gogoladze, academic doctor of Historical Sciences and Mr. Nodar Kharshiladze and at the initial stage the inscriptions were read by the same pesearchers, however with regards to the scratch inscriptions on the east step of the south pylon, working group of N. Kharshiladze, T. Gogoladze and T. Djodjua should be entitled for the findings. The Ditsi church inscriptions should have more value due to the fact that all the inscriptions cultural and historical sites (Eredvi, Tbeti, etc..) in Large and Small Liakhvi gorge are beyond occupied territories which makes it impossible for Georgian scientists to research. Village Ditsi is located near the demarcation line. The new Asomtavruli findings

have a great importance and it clearly demonstrates the continuity of the life of Georgians in the Small Liakhvi gorge and their religious-cultural activities.

To summarize, we would like to say that newly discovered inscriptions on Ditsi church fills the gaps in the history of Shida Kartli, one of the oldest regions of Georgia. The surrounding area of the church is covered with turf; however archaeological research could open a new chapter in the history of the region by discovering new inscriptions.

THE CONCEPT OF WOMAN IN MEDIEVAL GEORGIAN
AND EUROPEAN THOUGH
(FROM RUSTAVELI TO SHAKESPEARE)

by *Tamta Grigolia*
Tbilisi

The concept of woman has always been a subject of great interest in the history of world literature. Various epochs have created extremely interesting and very different images of women in literature, images which have undergone a great deal of transformation over time. The Middle Ages, mixture of Christianity and Antiquity, has loaned a lot from the cultures, especially in terms of the attitude towards a woman. Classical writers did not have positive attitude towards women which was preconditioned by prevalent misogynistic traditions. It should be noted that Aristotle's Teachings have contributed a lot to the establishment of patriarchal traditions. The greatest authority of the Middle Ages Thomas Aquinas, the philosophy of whose was partly based on that of Aristotle, claimed that father is an active origin of everything while mother is a passive creature, therefore, father - an absolute perfection, was much more beloved by a child than a mother.¹ As already known, presumably, the attitude of the church dignitaries was based on the authority of Paul the Apostle [Ephes. 5. 22-23; Col. 3:18; Corinth. I 11:34-36; Corinth. I 14:12-15.]. However, they did not share the same attitude either. A famous theologian of the 12th century, Peter Lombard claimed that a woman is made of a man's rib not from his other parts. According to him, if a woman was made of other parts of a man's body, like head, a woman would take control over a man, if from a leg, then she would have to serve a man, but a woman is neither a head of a man nor a slave. A man should bear in mind, a man and a woman are equal, a place of a woman is always beside a man and their relationship should be based upon love.²

¹ Т.Б. Рябова, *Женщина в Истории Западноевропейского Средневековья*: http://krotov.info/libr_min/17_r/ab/ova_01.htm.

² Philipp W. Rosemann, *Peter Lombard*, University Press, Oxford 2004, p. 107.

According to French Dominican friar Humbert of Romans (XIII c.) a woman is granted the features by god a man is deprived of. For example, A man is made of clay while a woman is made of man's rib - out of a perfect body of a man, which makes her more perfect and unique. Apart from a man, women like Pilate's wife and Mary Magdalene tried to keep Jesus from torturing and crucifixion. The Middle Ages brought about a complete transformation of the image of women. During this period, women were re-discovered not as evil, but as the source of generosity. The period started to experience a kind of ambivalent attitude towards women. Christianity was the driving force behind the gradual change in the way women were depicted in contemporary thought and culture: Virgin Mary was held up as the paragon of the perfect woman. However, at the same time, women were represented as an evil power hindering the individual's quest for the ideal. Two totally different images of women emerged – sinful Eve and Virgin Mary.

We should also note the fact that St. Justin Martyr gave us Comparison of Eve and St Mary based on theological teaching, as an expression of Binary Opposition. According to the teaching of II century theologian Irenaeus of Lyons, as the new Adam was born by Virgin Mary (Our Lady), the Virgin Mary is the Nova Eva (New Eve), or Redeemer of Eve.

Seeing women as evil was mostly prevalent in the West. At one of the councils of Christian bishops the thinkers seriously raised a question - whether a woman was a human kind or not. The subject was discussed at the Eccumenical Council in 585. After a long discussion, on account of the phrase given in the gospel according to which the Son of God was at the same time the son of a human being [Luke 2,6; 2,40; 2,51] by one vote against, a woman was recognized to have a soul.

Such viewpoint was unpopular in Georgia owing to the fact that Georgia was considered to be allotted to the Virgin and also this is the place where Christianity was preached by a woman. Furthermore, the first woman king Tamar was named as the fourth Hypostasis of the Trinity and is praised secretly or directly in the Epic.³ It should be noted that *Hymns in Honour of the Virgin of Vardzia* by Ioane Shavteli according to R. Siradze is a bearer of “double meaning”: “the Virgin bears the features idolized in Tamar”.⁴ The same viewpoint was shared by

³ ქართლის ცხოვრება, (*The Georgian Chronicles*), v. II, 1959, p. 25.

⁴ რ. სირაძე, ქრისტიანული კულტურა და ქართული მწერლობა, I (R. Siradze, *Christian Culture and Georgian Literature*), Tbilisi 1992, p. 102.

E. Metreveli, who, along with *Abdul-mesian*, considered the story by Shavteli to be written as the appraisal of Georgian's victory in the battle of Basiani.⁵ Nikoloz Gulaberidze's *Miracles of Svetitskhoveli* serving during the reign of Tamar, also emphasizes the general role and the significance of a woman.

Prior to discussing the role women had in the Middle Ages, the relevance between the images of women pertaining to the MPS Epos and after, I would like to make a short summary of the image of a woman in the early stories of Georgian literature since a number of examples revealing a strong and an independent character of a woman has been detected in the Georgian Hymnography where, unlike the western and oriental literature of the period, the status of a woman is significantly high.

Martyrdom of the Holy Queen Shushanik - the earliest surviving extant piece of Georgian literature reveals the image of a woman, mother and a saint. Although her husband Varsqen violates her rights, the queen still maintains the image of an independent woman. She, of her own volition, leaves the house of her husband and holds unwavering position notwithstanding the humiliation she has to go through. The protest against inequality she suffers from is so high that enraged with anger she hopes for the time her husband will get the punishment for the sufferings he caused her, rather than praying for pitiful *Varsken*, which would be more natural from a saint.⁶ The image of a saint and a mortal has extremely synthetically and realistically been described by Iakob Tsurtaveli.

A sister of Zenon from *The life of Grigol Khantsteli* her own volition chooses her husband to be and marries him despite the resistance coming from her family. Mother Pebronia, feels free to decry the king Ashot who through various tricks tries to bring a prostitute back home and makes the king feel sorry to death.

As already noted above, the cult of a woman in Georgia was also strengthened by the fact that religion was preached by a woman in Georgia. The image of Saint Nino in the story *The life of Saint Nino* is worth paying attention. This is a transitional image of a woman from Paganism to Christianity. More precisely, this is the synthetic image of a woman of paganism and Christianity.⁷ Saint Nino was seen as to have

⁵ ქართული ლიტერატურის ისტორია, II (*History of Georgian Literature*), Tbilisi 1966, p. 97.

⁶ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I (*Old Georgian Hagiographic Literature*), Tbilisi 1964, p. 26.

⁷ რ. სირაძე, ქართული აგიოგრაფია, (R. S i r a d z e, Georgian Hagiography), Tbilisi 1987, p. 98.

the powers and a vigor of a Lion. (A 111). The fact that upon her arrival in Kartli, she is addressed as a queen of Kartli residents, might be showing analogues with the Virgin as well.⁸

The cult of the Virgin might also be the reason of a respectful attitude towards a woman, readiness to serve her in a chivalry society, where a woman is treated as a perfect creature. The Chivalry romances serve as perfect examples of chivalry love, ardent love, where the knights serve a woman with a great patience and obediently fulfill all her wishes. Compared to Chivalry Romance, Troubadours Poetry carries more mystical nature than Courtly novels. Therefore, a woman is a more exalted creation in front of whom Troubadour bows his head. A woman of an European court poetry is an origin of all exalted features. She is the ideal of a poet. She is admired by the main character and at the same time the author is ignited by the desire to possess the woman. From the 13th Century, women were represented in European literature as mediums. This same notion is also represented in Georgian literary studies. It has also been noted that, the terrestrial love, a woman, in Troubadour's literature, starting from the 13th century, is reinterpreted and elevated to the god, to medium, in the new style poetry, in the works of Dante Alighieri mostly.⁹ The terrestrial love retains the reinterpretation of this kind for a long period in the European poetry. Terrestrial love, a woman is a medium through whose love the beloved is raised to Heaven. The peak of the allegorical image is the readiness to serve Virgin herself. On the other hand, as already noted above, the same European literature reanalyzes a woman as a seducer of a human being, as an obstacle on the path leading to the god.¹⁰

It should also be noted that the 12th Century is considered to be the epoch for emancipation of a woman. This is the epoch witnessing the king woman. This is the period of the history when Rustaveli created his epic *The Man in the Panther Skin*, which shows a dominant character of a woman along with the ability to express her own free will. According to the scholarly studies he brought novelty in the formation of the image of women, by creating a dreamlike real image of his hero (Nestan). The ideal character of a beloved woman of Rustaveli is represented by

⁸ R. Siradze, *Georgian Hagiography...*, pp. 98-102.

⁹ ე. ხინტიბიძე, ვეფხისტყაოსნის იღურ-მსოფლმხედველობითი სამყარო, (E. Khintibidze, *The World View Of Rustavelis Vepkhistaqosani ("The Man in the Panther's Skin")*), Tbilisi 2009, p. 58.

¹⁰ J. M. Ferrante, *Woman as Image in Medieval Literature*, New York and London 1975, pp. 99-128.

a hyperbolic image owning perfect traits of a character. The typological likeness of the characters of the MPS can also be noticed in the image of Biatriche, that is first of all seen in the terrestrial character of the personage. However, Biatriche of Divine Comedy is a medium, hauling Dante to god. Unlike Alighieri, Petrarch's Laura is real at the first stage of love as well as in the imagination of the author, where she retains the feature of a terrestrial creature. The love of Rustaveli is becoming typologically similar to the concept of love of Petrarch. Feeling evoking the terrestrial sadness and joy and if it is honest, it elevates a human being by making it noble.

The scholarship notes that intellectual flow of a woman medium is detected in the works of Guramishvili, in *Zubovki*, in particular. Presumably it could have penetrated through the Late Middle Centuries and the lyrics of Renaissance Epic, as well as through the allegorical reinterpreted of love coming from Vakhtang VI. A woman raises the lyrical hero to the heaven, leads him in, where the woman herself is a god of love,¹¹ as according to the John the Apostle, *God is Love* (I John, 4, 8). The biblical phenomenon has always been clearly seen in the works of D. Guramishvili. Based on Vakhtang VI, he considers love in "two meanings": divine and terrestrial. His beloved one from *Zubovki* is an allegorical imagination of Jesus. This is the one beaten with tied hands for him.¹² There is another fact to be taken into consideration: The first part of *Zubovki* represents a live experience of a real love,¹³ which later turns into a mystical love for the Christ. However, Rustaveli's stand point, from such an allegorical reinterpreted of love is totally different. His hero is real; he becomes dreamy to the extent the author wants to create an ideal image of the hero. The professor Elguja Khintibidze has revealed the significant novelty of recent decades -the plot of MPS was used in the English dramaturgy of the 17th century, in the works of Bomont and Fletcher: *A King and a No King* and *Filaster* in particular has been revealed. Furthermore, Shakespeare himself is aware of the love story of Nestan and Tariel and uses it as a source of *Cymbeline*. The above mentioned fact has made it possible to perform a parallel study of the artistic images of

¹¹ E. Khintibidze, *The World View Of Rustavelis Vepkhistaosani...*, p. 59.

¹² კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II (K. Kekelidze, *History of Georgian Literature*, v. II, Tbilisi 1941, p. 655.

¹³ ს. ცაიშვილი, შოთა რუსთაველი – დავით გურამიშვილი, (S. Tsaishvili, *Shota Rustaveli - David Guramishvili*, Tbilisi 1974, p. 213.

Imogen and her prototype from the MPS, Nestan based on a scholarly argumentation.¹⁴

It is observed in English literary criticism that the strongest literary character of *Cymbeline* is the king's only daughter Imogen.¹⁵ An indefatigable fighter for her own human rights and against evil doers and slanderers, this image gives a heroic meaning to the entire play, which has been pointed out by Shakespearean students.¹⁶ This heroic drive resembles that of her counterpart Nestan in the MPS, an artistic image of a fighter for her rights in the face of injustice.¹⁷

Occasionally *Cymbeline* is called a “problematic play” in as much as the principal character, Imogen, opposes a strictly established moral by posing a social problem.¹⁸ Indeed she does not obey the royal plan – the decision of the king and queen on her future bridegroom – by choosing a lower ranking person than herself. From this angle too, the play follows the story of Nestan and Tariel. Nestan, the only daughter of the Indian king, on her own will, without the consent of her parents, chooses her bridegroom (a lower-ranking person, subject of the court), disobeying the decision of the royal court about her marriage. This action of Nestan as a character of late medieval romance is new and actual against the background of the social atmosphere of the period. A reliable explanation of the introduction of this problematic issue into a European work of the early 17th century could be its provenance from the source of its plot.¹⁹

English Criticism realizes that the latest plays of Shakespeare follow a tragic plot, but the style is changed into an imaginary environment;²⁰ It was noted in the early 20th century that as an artistic image of Imogen is not realistic, and it represents an idealized image of a character. In comparison with the women in the early sentimental comedies, Ro-

¹⁴ E. Khintibidze, “*Imogen or Innogen – Concerning One Conjecture of Shakespeare’s Cymbeline’s Oxford Publication*”: *The Kartvelologist*, № 23, Tbilisi 2015, p. 38.

¹⁵ “The Drama to 1642”, *The Cambridge History of English and American Literature* (In 18 volumes), 1907-1921, v, V, §17; C. Milner, “Shakespeares Tragic Comedies. *Cymbeline*”, <<http://www.netplaces.com/shakespeare/shakespeares-tragic-comedies/cymbeline.htm>>

¹⁶ Ashley H. Thorndike, *The Influence of Beaumont and Fletcher on Shakspeare*. Press of Oliver B. Wood, Worcester, Massachusetts 1901, p. 158.

¹⁷ ა. ბარამიძე, „ნესტანი“, ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I (A. Baramidze, “Nestani”, *Essays on the History of Georgian Literature*), Tbilisi 1945, pp. 181-203.

¹⁸ “*Cymbeline*”: <<http://en.wikipedia.org/wiki/Cymbeline>>.

¹⁹ E. Khintibidze, “The Man in the Panther Skin and *Cymbeline*”: *The Kartvelologist*, № 20, Tbilisi 2014, p. 54.

²⁰ Lyne Raphael, *Shakespeare’s Late Work*. Oxford University Press 2007, p. 144.

salind, Beatrice, Portia and Viola, she lacks the details of characterisation, the mannerisms which remind us of real persons and suggest the possibility of portraiture. “She [Imogen – E.K.] is not real, she is idealized. In comparison with the women in the early sentimental comedies, Rosalind, Beatrice, Portia and Viola, she lacks the details of characterization, the mannerisms which remind us of real persons and suggest the possibility of portraiture”.²¹

Therefore, it is quite logical to think that the name Imogen, given to the Princess of *Cymbeline*, as an imaginary wife, has a symbolic meaning and indicates fantasized unreality and dreamlike idealization.²²

Moreover, in this case it is the idyllic plot and the active emotional and sentimental female character, namely, Nestan in the MPS, that is the prototype of Shakespeare’s Imogen as well as Beaumont and Fletcher’s Arethusa and Panthea.²³ The resemblance of the type can also be noticed with Shakespeare’s *Helena (All’s Well That Ends Well)*, we will discuss the issue later.

Compared to Imogene, Nestan from the MPS is more active and ambitious, radical and in her decisions and initially actively involved in the process of governing her country.²⁴ Rustaveli’s novelty is more obvious. The image of Nestan is a way to establish something new. Any novelty always has an unforgettable effect when represented for the first time, abating afterwards. That is the reason, compared to Nestan, Imogen is closer to the model of a woman from the middle ages and Renaissance: she is more obedient and docile, more tolerant to her husband’s passive disposition and the mistakes he makes. Imogen only once briefly reproaches Posthumus, whereas Tariel finds Nestan furious due to his passive behavior and betrayal. Nestan even threatens him with exile from the country.²⁵

As already noted above, another significant image of a woman, introduced by Shakespeare is *Helena (All’s Well That Ends Well)*, who, in most cases, is observed as a terrestrial image of the Virgin by Crit-

²¹ Thorndike, Ashley H., *The Influence of Beaumont and Fletcher...*, p. 139.

²² E. Khintibidze, “*Imogen or Innogen – Concerning One Conjecture...*”, p. 51-52.

²³ E. Khintibidze, “The Man in the Panther Skin and *Cymbeline*”: *The Kartvelologist*, № 20, Tbilisi 2014, p. 53.

²⁴ შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, I, ტექსტი და ვარიანტები (ა. შანიძის და ა. ბარამიძის რედაქციით), „მეცნიერება“, (Shota Rustveli, *The Man in the Panther’s Skin*), Texts and versions (Editors: A. Shanidze, A. Baramidze), “Methniereba”, Tbilisi 1966.

²⁵ T. Melikidze, “The Women of Renaissance. Imogen and Nestan”: *The Kartvelologist*, № 23, Tbilisi 2015, p. 97.

ics. Helena is a Pregnant Virgin, exemplified most famously by Piero della Francesca's fresco, the "Madonna del Parto" (c. 1465), it is quite possible Shakespeare did not know Piero's work. But he would have certainly been aware of the artistic tradition of the representations of the pregnancy of the Virgin Mary and, as Gail Gibson shows in her discussion of East Anglian drama, the pregnant Madonna was a favorite motif in churches and drama in medieval England, intended to affirm the incarnational principle of God becoming man.²⁶

Like Shakespeare's Helena, Piero's Virgin's body also thrusts itself dramatically at the spectator with a powerful combination of naturalism and ritual symbolism.²⁷

Helena can easily be regarded to be a Reformed Virgin, an independent woman. At the beginning of the play, Helena's and Bertram's companion, Parolles have a battle of wits over the uses of virginity. Although the debate is won by Helena, both discussants share commonplace Protestant attitude that virginity is but a stage of a woman's life that should lead dutifully to marriage. But Helena is not the virgin who announced, as Mary did, "be it according to the word"; neither is she obedient. She of her own volition chooses her own life.

It has been noted in the literary critics that, Helena is different from both the Protestant and the Catholic Mary. She is also an assertive young woman who announces her own determination to preserve her virginity in order to lose it. There is a subversive level to Shakespeare's pregnant virgin that challenges the dominant ideologies of both old and new religions, and which links her with other emergent aspects of the evolving "strong" Shakespearean heroine.²⁸ This is a woman with a free sexual choice, with a free will. It was less likely for virgins to have control over their bodies in England of the 17th century. Helena with her provocative answer she gave to Parolles at the end of the debates confronted the patriarchal ideas recognizing man's right to control a woman's body. The sexual choice is made by a woman of her own accord in the play, this aspect likens her to Nestan from the MPS as well, Who of her own accord, makes her own decisions and chooses a husband to be and is ready to sacrifice everything for him, not fearing even to go against her parents. Kristeva speaks of women's "inner solitude" as a woman's first

²⁶ G. M. Gibson, *The Theater of Devotion*, 1989, pp. 174-76.

²⁷ G. Waller, *The Virgin Mary in Late Medieval and Early Modern English Literature and Popular Culture*, University Press, Cambridge 2011, p. 159-161.

²⁸ G. Waller, *The Virgin Mary in Late Medieval...*, p. 164.

move toward such autonomy; such a concept has been widely recognized in a variety of places in the late medieval and early modern period, from what Theodora Jankowski terms “resistant virgins” to what Alison Jaggar terms “womanspace”, arguing that “the significance of the spatial metaphor for a woman is likely to be a discovery of her own, inner desire, without fear of impingements, intrusions, or violation”.²⁹

Near the start of the revival of this play’s reputation in the mid twentieth century, G. Wilson Knight argued for its being saturated in religious language and allegory, and described Helena as “a semi-divine person, or some new type of saint.” R. G. Hunter even more pointedly argued that Helena is a “literary descendant of the Virgin” typically found in medieval narratives and dramatic “miracles of Our Lady”; She is what Pierre Maquerlot terms “the Providential Agent” figure whose return “is shrouded in an atmosphere of miracle”.³⁰

As already seen, the image of women and the attitude to the changes in the wake of the epoch. The figures of the antic times tend to reveal a unanimous attitude to a woman. However, the opinion of clerical circles to the issue is different. Although women in the early period of Georgian literature is demanded to show obedience towards men, they can still stay unwavering and individual in their decisions. The European literature reveals a new model of a woman – *a woman medium*, adopted by the Georgian literature, by Guramishvili, in particular. Here, a terrestrial woman is represented as power taking a man to the heaven where the woman herself turns into a Christ. However, regardless the epoch it was written, The MPS shows totally different image of the woman. Rustaveli, outpacing the established attitude of the epoch creates a strong face of an initiative woman with freedom in choice, ready to do anything for her love. This is the woman who fights to survive. This model of the character being innovative for the Romance style of the English drama was adopted and made into the plot source of the Europe of Renaissance epoch, Shakespeare, in particular. On the other hand, English dramaturgy represents a woman who is vividly connected to the Virgin enriched by terrestrial features in an accord with the modern culture.

²⁹ Theodora A. Jankowski, *Pure Resistance*, 2000, pp. 218-255; A. Jaggar, *Feminist Politics and Human Nature*, 1983, p. 271; D. Bassin, “Woman’s Images of Inner Space: Data Towards Expanded Interpretive Categories”: *The International Review of Psycho-Analysis*, 1982, 9:191-203.

³⁰ J. P. Maquerlot, *Shakespeare and the mannerist tradition*, 1995, p. 151; G. Waller, *The Virgin Mary in Late Medieval...*, p. 165.

The Concept of Woman in Medieval Georgian and European Thought (from Rustaveli to Shakespeare)

The concept of woman has always been a subject of great interest in the history of world literature. Various epochs have created extremely interesting and very different images of women in literature, images which have undergone a great deal of transformation over time. The Middle Ages brought about a complete transformation of the image of women. During this period, women were re-discovered not as evil, but as the source of generosity. The period started to experience a kind of ambivalent attitude towards women. Christianity was the driving force behind the gradual change in the way women were depicted in contemporary thought and culture: Virgin Mary was held up as the paragon of the perfect woman. However, at the same time, women were represented as an evil power hindering the individual's quest for the ideal. Two totally different images of women emerged – a sinful Eve and a Virgin Mary.

Seeing women as evil was mostly prevalent in the West. Such a viewpoint was unpopular in Georgia owing to the fact that Georgia was considered to be allotted to the Virgin and also this is the place where Christianity was preached by a woman. Furthermore, the first king of Georgia was a woman – Tamar.

The 12th Century is considered to be the epoch for emancipation of a woman. This is the period of the history when Rustaveli created his epic *The Man in the Panther Skin*, which shows a dominant character of a woman along with the ability to express her own free will. According to the scholarly studies he brought novelty in the formation of the image of women, by creating a dreamlike real image of his hero (Nestan).

The significant novelty of recent decades in Rustvelology (the plot of MPS was used in the English dramaturgy of the 17th Century) has made it possible to perform a parallel study of the artistic images of Imogen and her prototype from the MPS, Nestan. Related to these mentioned women there is also revealed one more significant Shakespearian image of Helena (*All's Well That Ends Well*), who, in most cases, is observed as a terrestrial image of the Virgin by Critics.

It should be noted the image of a woman and the attitude to her changes in the wake of the epoch. The figures of the antic times tend to reveal a unanimous attitude to a woman. However, the opinion of clerical circles to the issue is different. Although a woman in the early period of Georgian literature is demanded to show obedience towards a man, she can still stay unwavering and individual in her decisions. The European literature reveals a new model of a woman – a woman medium, adopted by the Georgian literature, by Guramishvili, in particular. Here, a terrestrial woman is represented as power taking a man to the heaven where the woman herself turns into a Christ. However, regardless the epoch it was written, The MP's shows totally different image of the woman. Rustaveli, outpacing the established attitude of the epoch creates a strong face of an initiative woman with freedom in choice, ready to do anything for her love. This is the woman who fights to survive. This model of the character being innovative for the Romance style of the English drama was adopted and made into the plot source of the Europe of Renaissance epoch, Shakespeare, in particular. On the other hand, English dramaturgy represents a woman who is vividly connected to the Virgin enriched by terrestrial features in an accord with the modern culture.

PRE-CHRISTIAN RITUAL, SYMBOL AND EQUIPMENT IN GEORGIAN VITICULTURE-WINEMAKING

by *Lavrenti Janiashvili*
Tbilisi

Georgian traditional winemaking is becoming increasingly popular in the international arena. In 2013 Georgia's ancient *qvevri* winemaking method has been added to the world heritage list of the UNESCO as a monument of the Intangible Heritage of Humanity. This is the recognition of viticulture as an integral part of Georgian culture.

Besides the ancient technology of winemaking, more than 500 grape varieties are preserved in Georgia. Except alcoholic and non-alcoholic beverages (wine and its different types – *shumi*, *saxarjo*, *chacha* (grape vodka), vodka, *badagi* (condensed grape juice), *tkbili* (grape juice), vinegar, etc.) there are various grape products (grapes, raisins, *isrim-maqhvali* (unripe grape and blackberry sauce), *tatara*, *pelamushi*, *tkbiliskveri*, *churchkhela*, *janjukha*, *ghvinotbili*, *boghlitso*, *majigaro*, etc.). Ancient winemaking-viticulture traditions, related rituals, symbols, folk legends, equipment, terminology etc., are still in use in Georgia.

Different equipments and tools for processing and use of grape products are discovered in archaeological sites in East Georgia (Kvemo Kartli region). These artifacts date back to the 6th century BC.

Palynological investigation of organic remains on the internal side of Neolithic ceramic vessels from the early agricultural settlement of Gadachrili Gora showed the presence of well preserved pollen grains of *Vitis vinifera*. There is also a lot of pollen of weeds characteristic for vineyards. Gadachrili Gora layers were dated to 5815 cal BC and 5783 cal BC. The organic remains from the pot walls were investigated chemically too. Contact of wine with ceramic remains on its walls calcium tartrate, which is precipitated from wine. Fragments of investigated ceramic are characterized by rough, coarse lyporous structure.

If wine stays in pots with such structure, liquid is penetrating deeply in pores, so calcium tartrate settles not only on the surface, but in pores too. Therefore, amount of settled tartrate will be enough to be analyzed by instrumental methods. Investigating fragments using HPLC, trace amount of tartrate was found. This indicates contact of above mentioned pot with wine.¹

It should be noted that lately retrieved grape pips which by their ampelographic features are assigned to a cultivated variety of grapevine, have been discovered by archaeologists almost on the entire territory of Georgia. As for the discovered grape pips in other historical viticulture centers in the world – Greece, Italy, Cyprus, Jordan, Turkey and the Middle East, they belong to wild sorts of vine and date back to the 3rd -4th millennia BC.²

Specialists suppose that already in the Neolithic era, wine was an integral component of religious cult practices. In religious ceremonies the ritual of cult worship ended with wine drinking. The tradition of using wine in cult rituals is observed in other centers of viticulture-winemaking (Mesopotamia, Egypt) since the 4th millenium BC.⁴

Winemaking equipment and tools have become more diverse in the Kura-Araxes (4th-3rd millennia) and the Trialety cultural (2nd millennium) periods in Georgia Items decorated with vine shoots and pips used in religious rituals, emphasize the vine and wine cult⁵.

The long usage of grape and grape juice processing items in rituals and daily life in Georgia contributed to the emergence of a variety of utensils – for wine storage, for serving at a table (*satsde*) and different drinking vessels. Simplicity of their manufacturing and availability of raw materials determined wide distribution of the inventory until now (pitcher, winepress, drinking vessels, grape portable utensils, gideli, orshimo, khapera, etc.).

Drinking vessels are especially notable for their diversity; their manufacturing technology, structure and function definitely reflect

¹ E. Kvavadze, M. Jalabadze, N. Shakulashvili, (2010) Arguments indicating the presence of wine in Neolithic pots from Georgia using the method of palinological and chemical analysis. in: Proceedings of the 33rd World congress of Vine and Wine and the 8th General assembly of the International organization of Vine and Wine, 20-25 June 2010, Tbilisi, Georgia, [http://www.oiv2010.ge].

² T. Ghloni, O. Goidadze, ქართველები, ვაზი და პურ-ღვინო, Tbilisi 2000, p.10.

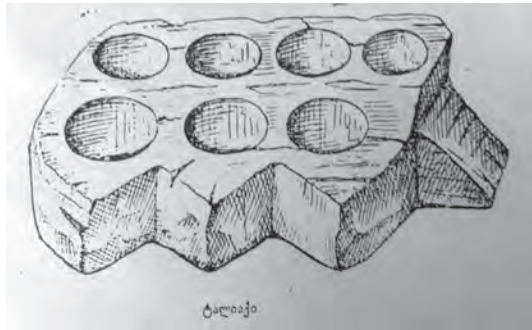
³ L. Chilashvili, ვენახი, ღვინო და ქართველობა, Tbilisi 2004, p. 52.

⁴ L. Pruidze, საქართველოს მევენახეობის და მეღვინეობის ისტორია, I, Tbilisi 2014.

⁵ L. Chilashvili, ვენახი, ღვინო და ქართველობა, Tbilisi 2004, pp. 61–64.

their developmental path. for example, a seven- socket taliaki and marani. Taliaki – a flat wooden plate where several cups are placed, is the same marani, though more primitive; it is composed of immovable base shtasadebeli with seven sockets and seven drinking vesels. Seven-socket taliaki was used for glorifying seven deities: the first vessel was intended for the glorifying toast to the Father God, the second for the Savior, the third for St. George, the fourth for Kviratskhoveli, the fifth for Archangel, the sixth for Virgin Mary and the seventh for Crucifixion.⁶

Marani is a developed form of Taliaki which is presented by 7 or 9 pottery connected by the principle of communicating ves-



sels. Wine filling takes place through a comparatively big vessel - *Churula*, which often has the shape of a deer and wine is drunk from its lips.⁷

In the study of manufacturing technology of wine drinking and wine care vessels important is Kula, which is widespread in Georgia. Kula is made of aqhiro (bitter pumpkin in Imereti), wood, copper or some



⁶ N. Rekhviashvili, საღვინე ჭურჭელი – საწლე, სასმური, „მეგლის მეგობარი“, Tbilisi 16 (1968), p.18.

⁷ *Ibid.*, p. 18.

other materials. The common trait of *kula* is that it has a pleasant voice when drinking wine from it. Specifically for this purpose, a wooden plate is inserted in the rim of *Kula* made from *aqhiro*. Both wooden and metal *Kulas* have a semicylinder body and a long and narrow neck. They are often decorated with silver plates, jet and pearl. While drinking wine the same sound emits *Chinchila* which is generally produced from clay and also *Qharqhara* which is often made of silver sheets by cold forging.⁸

From the above list the most famous is *Qvevri* (pitcher), which is considered the unique pottery for winemaking and wine storage. The present form of *qvevri* emerged in the 3rd -2nd millennia BC. Prior to this period, mainly small pitchers were common; their height did not exceed 1-1.5 meters and they had a flat bottom and a wide body. Currently oval shape pitchers are most widespread. Capacity of *qvevri* varies from several hundred liters up to several tons. Kakheti was distinguished for making large-capacity *qvevris*. Here one still can find pitchers that hold 6000-8000 liters. Most widespread are *qvevris* holding 1-2 tons.



Qvevri wine generally implies fermentation of certain amount of grape juice with *chacha* (grape skins, stalks and pips), maturation and aging. The first and most important rule of *qvevri* winemaking is wine storage in *qvevri* with *Chacha* during alcoholic fermentation and after.

It may be assumed that just simple wine drinkware made from plants, for example a semicylinder vessel produced after cutting an *aqhiro* (pumpkin), has become a prototype for the clay bowl currently widespread in Georgia, which in turn gave rise to a variety of wine drinking vessels of different sizes and materials: *tasi*, *jam-tasi*, *badia*, *bardzimi*, etc. The *aqhiro*-shaped wine drinkware – *kula*, *chinchila*, *qharqhara*, which belong to the original type of sound emitting drinking vessels were

⁸ *Ibid.*, pp. 18–19.

developed simultaneously. At the same time aqhiro-shaped are – *satsde* and various wine care utensils: *sura*, *doki*, *koka*, *chapi*, *tungula*, *orshimo*, *kotani*, *qvevri*, *churi*, *kotso* etc. Besides, this view is supported by the fact that the wine drinking vessel *qhantsi* (animal horn), widely practiced since ancient times in Georgia, is made of different materials (clay, wood, etc.); functionally these vessels are identical, they are called ‘the different’ and are used for exclusive toasts.

Qvevri, which is now related only with wine was multifunctional in ancient times and it was used even as a burial. Professional literature suggests, that burying a dead in a *qvevri* was an imitation of conceiving as the deceased had the embryo form. *Qvevri* by itself was considered abdomen. Abdomen as a hollow space had previously been accentuated on art monuments. Empty ovals on animal body depicted on bronze belts could be a representation of abdominal emptiness. In some cases there is an embryo in the belly of an animal. Abdomen could have also been a synonym for vagina, as conception means impregnation. On the other hand, the term abdomen/belly denotes an empty space of an object, e.g. the belly of a boat; we still use an expression — ‘a jug (*dergi*, *koka*, pot, etc.)



with a belly’. So that, the hollow space of *qvevri* formed a full association of an abdomen, and a deceased buried in a pitcher perhaps went up to the mother deity of all creation as embryo.⁹

Wine was considered a sacrifice to God. After picking grapes a family made sacramental (*zedashe*) wine from its part. They filled a specially designated for this purpose *qvevri* with wine and reserved it for certain religious holidays. No one could touch this wine and it was drunk only during religious ceremonies for the glory of the saints for whom the wine was produced. *Zedashe* was sacrificed to rural, community and family deities as to supreme ‘patrons’ and protectors. There are different *zedashes* – *Samghvto* (designed for God), *Sakalando* (for New Year), *Samaiso*, *Sachabuko*, *Samagiero*, etc. Thanks to the cult of vine and wine the buildings for

⁹ I. Surguladze, მითოსი, კულტი, რიგული საქართველოში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, Tbilisi 2003, p. 13.

the storage of wine - *marani* (wine cellar) and even *churistavi* (an outdoor cellar) became objects of veneration. These places were considered holy; sacrificial animals were cut and wedding and baptism ceremonies were also held there.¹⁰ From a gender perspective, the activities associated with win-making and wine care were strictly limited. Women were not allowed to squeeze grapes for wine, wash pitchers, draw of wine from a *qvevri*, open a *qvevri* and take wine out of it. However, women like men, participated in the feast and they were not forbidden to drink wine there.

A *supra* (traditional Georgian feast) is always led by a toastmaster (*tamada*, *tolumbashi* and its old forms – *puris upali*, *mtavari tadzrisai*, *mkhnis tavi*).¹¹ *Tamada*'s main function is to introduce a toast// blessing during the feast. According to Kh.Ioseliani the first three essential toasts in Svaneti are direct repetition of a text of a prayer which is conducted in the church while donating sacramental wine - *zedashe*, ritual bread and sacrificial animal's heart and liver; besides, before the term *tamada* was established in the Svan language, there was another term, which verbatim denoted a person, who blesses; however, in the Georgian language to say a toast is otherwise called praying//blessing (*locva//dalocva*). perhaps, initial performer of religious rituals, who conducted prayers, gradually has become the initiator and the leader of the feast¹². The evidence in support of this view can be the fact that traditional Georgian feast/*supra* is still strictly regulated, e.g. the sequence of toasts are strictly defined. Even during the usual *supra* drinking wine without saying a toast is considered unacceptable. Essential are toasts to God's glory and to the memory of the dead. Until now a clergyman is considered to be a desired *tamada* at the festive as well as at the mourning *supra*. Meanwhile, *Tamada* tried to observe the already established rules and the form and contents of a toast have preserved similarities to the form of praying//blessing till our days.

It should be noted, that in the mountainous regions of Georgia, the so called toasts to deities and the ritual of blessing is performed by the ancient drinking vessel – *qhantsi*. At a festive *supra* (wedding, baptism, birthday etc.) *qhantsi* (as a different drinking vessel) is designed for exclusively honorary toasts; it makes us suppose that folk life has closely linked the ancient vessel and the religious ritual of blessing with each other and introduced *qhantsi* into the everyday life.

¹⁰ V. Bardavelidze, აგუნა-ანგურა, „ქეგლის მეგობარი“, Tbilisi 16(1968), p. 12.

¹¹ Kh. Ioseliani, სტუმარ-მასპინძელის გრადიცია სვანეთში, Tbilisi 20015, p. 91.

¹² *Ibid.*, p. 95.

In the opinion of V. Bardavelidze viticulture had its own patron, the deity 'Aguna-Angura'. Its traces are observed in the ritual preserved till the 1970s in Georgia. For abundance of grapes special unleavened grape-shaped bread was baked. On the New Year morning a head of a family hung the bread on a vine shoot or broke it near the vine. This bread was called - *mtevana* (cluster) or *Aguna bread*. The fact that this bread should have been unleavened indicates that the ritual is archaic. V. Bardavelidze also appeals to the popular in Racha-Lechkhumi 'vineyard greeting' on New Year, when one of the family members went to the vineyard and loudly asked Aguna for abundant harvest. Interestingly, a similar ritual has been widely spread in other parts of Georgia. Although in some places, for example in Imereti, the ritual bread was baked on New Year's day, the above ritual was performed in the evening (*Chiakoknoba// aruli kudianebi*) before Maundy Thursday. It is interesting that the ritual supras of Christian holidays (Easter, Ghvtismshobloba [the day of Virgin Mary], Alaverdoba, Lomisoba and others) show some resemblance to mass religious festivities of pre-Christian period.

In the late Middle Ages as a result of cultural expansion of the Islamic countries viticulture had significantly decreased; it suffered certain damage during collectivization in Soviet period. Nevertheless, the main criteria of economic strength in the lowland regions of Georgia was cornfield, vineyard, bread and wine.

A folk poem says:

'Mother-in-law, do not reject your son-in-law because of his darkness,
But go to the village and ask whose vineyard is larger'.¹³

Wine is the most important constituent of a Georgian man's life; production of wine in the family conditions is considered essential for almost all Georgian men from Georgia's winegrowing regions. Therefore, in Soviet-era urban life in Georgia cultivation of climbing sort of vine - *maghlari* near residential buildings for wine production was common. It should be noted that commendation of wine is a great honor for a winemaker and, on the contrary, if wine is disliked or some imperfections are noted, winemakers are very insulted and it often becomes a source of disagreement.

Georgian scholars suggest that not only wine (*ghuino, ghini, ginia, ghuino-vino, wine, vein*, etc.) but the cult of Bacchus could also be of

¹³ A. Khundadze, ვენახი და მევენახეობა ქართულ პოეზიაში, Tbilisi 1962, p. 4.

Georgian origin. We have to admit the existence of opposite view which considers that wine is an Asia Minor term which is found in Semitic, Egyptian, Hittite and the Kartvelian languages. It is of Indo-European origin and is likely to be related to the *ueino* archetype, which in turn is derived from the root *uei-ui* meaning 'curl, weave'. Wine-vineyard-vine are the variants of a Greek word, which were peculiarly transformed and changed into a historical process; here the combination of Greek sounds 'vi' could be distinguished, which means uneven, curly .

Of particular note is the role of the Georgian Orthodox Church. Except that Churches and Monasteries had their own vineyards and the best wines have been produced there, with more sophisticated ornaments of vine and grape bunches are decorated the following Georgian temples: Svetitskoveli, Samtavisi, Tsilkani, Ananuri, Pudzari, Bana, Oshki, Ishkhani, Mtskhetsisvari, Bagrati, Alaverdi, Metekhi, Sioni, Ertatsminda, Nikortsminda Tbeti, Kheoti, Barakoni, Martvili, Koreti Trinity, Tserovani Trinity, Khirsi, Tsunda, Atheni Sioni, Achi St. George and others. This is not surprising if we recall the postulate of identity of Virgin Mary and vine in the Georgian hymnography (Thou Art a Vineyard). This in some way may explain preservation of attributes associated with winemaking (marani, *qvevri*, zedashe, etc.) in the present life.

Thus, it can be said that the certain elements of Georgian supra, as well as the tradition of making sacramental (zedashe) wine, have been preserved in the life until recently. Ethnographic, folklore, linguistic, historical and archaeological data suggest that the culture of wine influenced the people's way of life throughout centuries, which is clearly reflected in the material and spiritual spheres. It should be noted that it is still actual and has a great role in contemporary life.

Pre-Christian Ritual, Symbol and Equipment in Georgian Viticulture-Winemaking

Georgian traditional winemaking is becoming increasingly popular in the international arena. Besides the ancient technology of winemaking, more than 500 grape varieties are preserved in Georgia. Except alcoholic and non-alcoholic beverages there are various traditional grape products. Ancient winemaking-viticulture traditions and related rituals, symbols, folk legends, equipment, terminology etc., are still in use in Georgia.

Different equipments and tools for processing and use of grape products are discovered in archaeological sites throughout Georgia. Georgian scholars suggest that not only wine (*ghuino, ghini, ginia, ghuino-vino, wine, vein*, etc.) but the cult of Bacchus could also be of Georgian origin. Though according to the opposite view wine-vineyard-vine are the variants of a Greek word.

The long usage of grape and grape juice processing items in rituals and daily life in Georgia contributed to the emergence of a variety of utensils – for wine storage, tableware and and drinkware. Simplicity of their manufacturing and availability of raw materials determined wide distribution of the inventory until now (pitcher, winepress, drinking vessels, grape portable utensils, gideli, orshimo, khapera, etc.). Drinking vessels are especially notable for their diversity; their manufacturing technology, structure and function definitely reflect their developmental path.

From winemaking and wine storage pottery the most unique and famous is qvevri (pitcher). Capacity of qvevri varies from several hundred liters up to several tons. *Qvevri*, which is now related only with wine was multifunctional in ancient times and it was used even as a burial.

Specialists suppose that already in Neolithic era, wine was an integral component of religious cult practices. Wine was considered a sacrifice to God. The tradition of making sacramental (*zedashe*) wine, have been preserved in the life until recently in Georgia. After picking grapes a family made sacramental (*zedashe*) wine from its part which was kept in a special qvevri and reserved for certain religious holidays. It was drunk only at traditional Georgian feasts // *supras* during religious ceremonies. *Supra* is still strictly regulated in Georgia and is always led by a toastmaster // *tamada* .

Certain elements of Georgian *supra*, as well as ethnographic, folklore, linguistic, historical and archaeological data suggest that the culture of wine influenced the people's way of life throughout centuries and made it the most important constituent of a Georgian man's life.

MATERIALS, DOCUMENTS, MEMOIRES

CZAS

Esej o wieczności
(fragmenty)

napisał ks. Henryk Paprocki
Warszawa

Dla Luni

03. Początek (i koniec) czasu

Kiedy zaczął się czas i dlaczego? W książce Stephen'a Williama Hawkinga *Krótką historią czasu* możemy przeczytać następującą opinię:

Można powiedzieć, że czas rozpoczął się wraz z wielkim wybuchem, wcześniej po prostu czas nie był określony. Należy podkreślić, że taka koncepcja początku wszechświata w czasie różni się od rozważanych uprzednio. W niezmiennym wszechświecie początek czasu to coś, co musi zostać narzucone przez jakąś istotę spoza wszechświata; nie istnieje żadna fizyczna konieczność, która by go wymuszała. Można sobie wyobrazić, że Bóg stworzył taki wszechświat dosłownie w dowolnej chwili, w przeszłości. Z drugiej strony, jeśli wszechświat rozszerza się, to mogły istnieć przyczyny fizyczne, dla których jego powstanie było koniecznością. Można sobie dalej wyobrazić, że Bóg stworzył wszechświat w chwili wielkiego wybuchu lub nawet później – ale w taki sposób, by wyglądało na to, że wielki wybuch istotnie nastąpił, byłoby jednak nonsensem sądzić, że stworzenie odbyło się przed wielkim wybuchem. Rozszerzający się wszechświat nie wyklucza Stwórcy, ale ogranicza Jego swobodę w wyborze czasu dokonania tej pracy!¹

Zdarzenia sprzed wielkiego wybuchu nie mają dla nas żadnego znaczenia, a zatem nie mogą pełnić żadnej roli w jakimkolwiek naukowym modelu wszechświata. Dlatego powinniśmy pozbyć się ich z naszego modelu i po prostu powiedzieć, że czas rozpoczął się wraz z wielkim wybuchem².

¹ S. W. H a w k i n g, *Krótką historią czasu. Od wielkiego wybuchu do czarnych dziur*, przeł. P. Amsterdamski, Warszawa 2000³, s. 20.

² *Tamże*, s. 34.

Rozważania te można z powodzeniem porównać z początkiem opisu stworzenia świata w Księdze Rodzaju:

Na początku Bóg stworzył niebo i ziemię. Ziemia zaś była bezładem i pustkowiem: ciemność była nad powierzchnią bezmiaru wód, a Duch Boży unosił się nad wodami (1,1).

Jesteśmy więc „w nurcie” pierwszej antynomii kosmologicznej Kanta:

Twierdzenie: Świat posiada początek (granicę) co do czasu i przestrzeni.

Przeciwne: Świat jest co do czasu i przestrzeni nieskończony³.

Na początku (hbr. *bereszit*; gr. *ἐν ἀρχῇ*; łac. *in principio*) oznacza według egzegetów także początek czasu, czas nie istniał przed tym wydarzeniem, był to więc pierwszy moment, który nie może być częścią czasu. Biblia mówi o pojawieniu się materii⁴. Czy więc czas należy liczyć od wielkiego wybuchu, czy też od pojawienia się punktu materii? Można też interpretować tekst Rdz 1,1 jako opis momentu wielkiego wybuchu⁵. Bóg stwarza świat z *ajin*, z niczego, *ex nihilo*, przy czym *bara* znaczy też *ustanowić granicę*⁶. Stąd sensowne jest pytanie o *strukturę początku*.

W kabalistyce żydowskiej pojawia się w związku z tą kwestią koncepcja *cimcum*, jedna z najbardziej zadziwiających i śmiałych koncepcji w dziejach. Chodzi o wycofanie się Boga z części nieskończoności, żeby mógł powstać świat. Gdy Bóg chciał stworzyć świat, wycofał się poprzez ograniczenie siebie w centralnym skupieniu swojej Światłości (Woli). W ten sposób powołał do istnienia sferyczną nicość, przestrzeń dla wszystkich przyszłych światów. Cały ten proces był niezbędny, aby mogły zaistnieć światy, które są skończone i ograniczone w przestrzeni. Wycofanie się Jego woli było najbardziej pierwsze, gdyż dopiero wtedy stworzenie naszego świata stało się możliwe. Bóg przygotował pustą przestrzeń, która zawrze w sobie wszystkie przyszłe stworzenia. Osiągnął to poprzez wycofanie swej Światłości i tym samym zapoczątkował stwarzanie światów skończonych i ograniczonych. W drugim etapie promień światła wypełnił pustkę. Światło było zamknięte w solidnych naczyniach, które rozpadły się pod ciśnieniem chcącej się wydostać zawartości. Fragmenty naczyń wraz z iskrami światła upadły w pustą przestrzeń, wszyst-

³ I. Kant, *Prolegomena do wszelkiej przyszłej metafizyki, która będzie mogła wystąpić jako nauka*, przeł. B. Bornstein, Warszawa 1960, s. 135; por. P. Florenski, *Космологические антинomioи Иммануила Канта*, [w t e g o ż:] *Сочинения в четырех томах*, Moskwa 1996, II, s. 10-11.

⁴ *Библия, или комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета*, pod red. A. P. Lоручина. Tom I: *Пятикнижие Моисеево*, Sankt Petersburg 1904, s. 3.

⁵ *Chamisz Chumsze Tora. Księga pierwsza: Bereszit*, przeł. E. Gordon, Kraków 2001, s. 3.

⁶ *Tamże*, s. 4.

ko się przemieszczało i powstał stan chaosu. Od tego momentu zaczął się proces naprawy (hbr. *tikun*).

Według kabalistów, na samym początku, po *cimcum*, czyli wycofaniu się Boskości i pierwszej emanacji światła, nastąpiło zjawisko zwane *beri'a*, co dosłownie znaczy *stworzenie* i co jest przejściem z absolutnej nicości w byt, wskutek czego powstała pierwotna materia świata, zwana *tohu*, a w języku midraszów *ewen szefija*, co znaczy *kamień węgielny*. W języku filozofii, nasyconym wpływami greki, pierwotna materia nazywana jest *hijuli*. Ta nieskończona mała cząstka materii ma szczególną formę i jest punktem.

Stworzenie oznacza więc narodziny tego punktu materii, który ma charakter dynamiczny na skutek działania wszystkich przeciwstawnych sił odśrodkowych i dośrodkowych.

Drugą fazę stworzenia kabaliści nazywają więc *jecira*, czyli *formowanie*. Są to nieskończone metamorfozy punktu, przebiegające w zależności od wchodzących w grę sił. Punkt przekształca się w linię pionową, co znajduje trzy możliwe wyjaśnienia:

1. siła wewnętrzna punktu przewyższa siłę zewnętrzną, co umożliwia jego ekspansję,
2. ten sam skutek wywołują siły zrównoważone,
3. punkt się przemieszcza, co jest wynikiem walki między siłami własnymi punktu a innymi siłami.

Kształt wywołany oddziaływaniem na punkt jednej siły stałej jest linią ciągnącą się w jednym kierunku, czyli linią prostą. W drugim wypadku jest wynikiem łącznego działania dwóch sił. Mogą one występować jednocześnie (wtedy następuje podwojenie ich oddziaływania i powstaje linia krzywa lub kolejno po sobie linia łamana. Stopień zakrzywienia linii będzie zależny od stosunku oddziaływujących sił: siły bocznej do drugiej, której samodzielne działanie dałoby linię prostą. W przypadku linii łamanej długość każdego z jej odcinków zależy od czasu działania poszczególnych sił, natomiast kąt załamania linii jest skutkiem intensywności siły zmieniającej nagle jej bieg, gdy druga siła ustaje.

Po pierwszym wielkim *cimcum*, które zrobiło miejsce dla wszechświata, światło powraca pod postacią promienia światła. Jest to faza drugiego *cimcum*. Światło jest zbyt mocne, dlatego też zostaje osłabione przez kolejne *cimcum*. Stworzenie przestrzeni dla świata dokonało się więc przez wycofanie nieskończoności oraz przez działanie siły zwanej *szaddaj*, która utrzymywała światło nieskończoności na jej obrzeżach. *Szad-*

daj jest siłą chroniącą pustą przestrzeń, pustkę wszechświata, w której utrzymywane są przy życiu kosmos i ziemia. Bóg kształtuje więc okrąg, a raczej kulę, a siła *szaddaj* wyznacza granicę między nieskończonością i pustką. Epizod zamykający w Biblii opowieść o ogrodzie Eden (Rdz 3,24) jest interpretowany następująco: anioł stoi u jego bram i mieczem zakreśla okrąg wszechświata⁷.

Stworzenie dlatego jest stworzeniem, że ono nie jest Absolutnym Bytem i tym samym istnienie stworzenia w żaden sposób nie da się wyprowadzić nie tylko z idei Prawdy, tego pierwszego Poruszyciela wszelkiego rozumienia, ale nawet z faktu istnienia Prawdy, z Boga.

Wbrew akosmizmowi Spinozy (1632-1677) i panteizmowi większości myślicieli, z natury Boga niczego nie można wnioskować o istnieniu świata, gdyż akt stworzenia świata – bez względu na to, czy będziemy go rozumieć jako momentalny i historycznie osiągalny, bądź jako stopniowy i rozciągnięty na wszystkie czasy, bądź ujawniający się w nieskończonym procesie czasowym, bądź, w końcu, jako przedwieczny – w całej tej wielości możliwych rozumień musi być rozumiany jako wolny, to znaczy, że nie wynika on z Boga w sposób konieczny.

Czy można jednak zaryzykować twierdzenie, że z natury świata można wnioskować o istnieniu i naturze Boga? Koncepcja świata jako „zwierciadła odbijającego Boga” jest popularna u greckich Ojców Kościoła. Bazuje ona na nauce o Boskich logosach (gr. λόγος), obecnych w stworzeniu i sięga stoików⁸, a nawet jest obecna w Nowym Testamencie:

Albowiem od stworzenia świata niewidzialne Jego przymioty – wiekuista Jego potęga oraz bóstwo – stają się widzialne dla umysłu przez Jego dzieła (Rz 1,20).

Sformułowanie *na początku* stwarza jednak dla chrześcijanina poważne problemy interpretacyjne. *Na początku* (gr. ἐν ἀρχῇ) ma swoje odniesienie nie tylko do tekstu J 1,1: *Na początku* (gr. ἐν ἀρχῇ) *było Słowo*, ale także do tekstu J 8,25, gdy Chrystus na pytanie *Kimże ty jesteś?* odpowiada *Początkiem i mówię do was* (gr. τὴν ἀρχὴν καὶ λαλῶ ὑμῖν⁹; łac. *Principium, qui et loquor vestro*¹⁰), dzięki czemu bł. Augustyn (354-430) następująco wyjaśnia tekst Rdz 1,1:

⁷ M.-A. Oua k n i n, *Tajemnice kabały*, Warszawa 2006, s. 277-279, 282, 364, 366.

⁸ J. М е у е n d o r f f, *Жизнь и учение святителя Григория Паламы. Введение в изучение*, przeł. G. N. Naczynkow, Sankt-Petersburg 1997, s. 167.

⁹ *Novum Testamentum Graece*, ed. E. Nestle et E. Nestle, Stuttgart 1985²⁶, s. 275.

¹⁰ *Biblia łacińsko-polska czyli Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, przeł. J. Wujek, Wilno 1898, IV, s. 299

Co należy obok rozumienia alegorycznego rozumieć przez słowa: *Na początku stworzył Bóg niebo i ziemię*? Czy oznaczają one, iż było to na początku czasów, czy że było to w pierwszym momencie wszelkiego czasu, czy było to na początku, którym jest Słowo Boga, Jednorodzony Syn?¹¹

Jeśli byś takimi słowami dźwięcznymi i przemijającymi rzekł, by niebo się stało i ziemia, jeśli byś w taki właśnie sposób niebo i ziemię stworzył – to musiałaby już istnieć przed powstaniem nieba i ziemi stworzona materia, przez której odbywające się w czasie poruszenia głos ów brzącający w czasie by przebiegał. Ale przecież nie było żadnej materii przed niebem i ziemią¹².

Boga, który to stworzył, pojmowałem, jako Ojca, a Początek, w którym Bóg to uczynił, jako Syna¹³.

Kiedy napisano *Na początku stworzył Bóg niebo i ziemię*, pytają, na jakim początku i odpowiadają: „Jeśli na początku jakiegoś czasu stworzył Bóg niebo i ziemię, to co robił zanim stworzył niebo i ziemię? I dlaczego nagle spodobało mu się zrobić to, czego dotychczas przez całą wieczność nie czynił”? W tym miejscu odpowiemy, że na początku stworzył Bóg niebo i ziemię, to znaczy nie na początku czasu, ale w Chrystusie, ponieważ On jest Słowem u Ojca, przez które i w którym wszystko zostało stworzone. Albowiem Pan nasz Jezus Chrystus, kiedy Żydzi zapytali Go, kim jest, odpowiedział: *Początek, który mówi wam*. Lecz jeśli nawet wierzymy, że na początku czasu stworzył Bóg niebo i ziemię, to powinniśmy także wiedzieć, że przed początkiem czasu nie było czasu¹⁴.

Wieczność jest terażniejszością, o czym świadczą słowa Chrystusa: *Ojciec wasz wie, czego potrzebujecie, zanim Go o to poprosicie* (Mt 6,8)¹⁵. Na początku można więc przetłumaczyć jako W Początku [czyli Słowie] *Bóg stworzył niebo i ziemię* (gr. ἐν – w, na, przy). Nie przypadkiem więc w Apokalipsie pojawiają się słowa: *Jam Alfa i Omega, Pierwszy i Ostatni, Początek i Koniec* (gr. ἐγὼ τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ, ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, 22,13; por. 21,6). Jeśli stworzenie dokonało się przez Chrystusa (w Chrystusie), to Chrystus wszedł w czas od początku stworzenia, co spełniło się ostatecznie we wcieleniu, gdyż w swym człowieczeństwie ma początek w czasie. Równocześnie taka interpretacja nie daje podstaw do uznania tezy, że w Biblii słowa na początku oznaczają także powstanie czasu.

Jednakże ten sam bł. Augustyn uznał, że „wraz z czasem zaistniało stworzenie:

¹¹ Augustyn, *Komentarz słowny do Księgi Rodzaju*, [w te go z:] *Pisma egzegetyczne przeciw manichejczykom*, przeł. J. Sulowski, Warszawa 1980, s. 113.

¹² Augustyn, *Wyznania* (XI, 1), przeł. Z. Kubiak, Warszawa 2009, s. 343.

¹³ *Tamże* (XIII, 5), s. 415.

¹⁴ Augustyn, *Przeciwko manichejczykom komentarz do Księgi Rodzaju*, [w:] *Pisma egzegetyczne przeciw manichejczykom*, s. 22-23.

¹⁵ *Tamże* (XI, 1), s. 337.

Albowiem Bóg stworzył świat, a więc wraz z czasem zaistniało stworzenie, które uczynił Bóg, dlatego mówi się o wiecznych czasach. Jednak nie mówi się o wiecznych czasach tak jak o wiekiustym Bogu, ponieważ Bóg jest przed wiekami jako ich Stwórca¹⁶.

Opinia Augustyna koresponduje ze słowami współczesnych fizyków:

Czas powstał wraz z wszechświatem. Nie było niczego przed wszechświatem, a więc nie mogło być czasu .

Wydaje się, że nauka odkryła zbiór praw, które z dokładnością ograniczoną przez zasadę nieoznaczoności mówią nam o tym, jak wszechświat rozwija się w czasie, jeśli znamy jego stan w pewnej chwili. Być może prawa fizyki zadekretował kiedyś Bóg, lecz wydaje się, iż od tego czasu pozostawił On świat w spokoju, pozwolił mu ewoluować wedle tych praw i nie ingeruje w ogóle w bieg wydarzeń. Pozostaje pytanie, w jaki sposób wybrał On stan początkowy wszechświata? Jakie były „warunki brzegowe” na początku czasu?¹⁷

Możliwa jest taka odpowiedź: Bóg wybrał stan początkowy, kierując się swymi własnymi powodami, których zgłębić nie mamy szans. Leżało to z całą pewnością w możliwościach Istoty Wszechmocnej, lecz jeśli zdecydował się On rozpocząć historię wszechświata w tak niezrozumiały sposób, to czemu jednocześnie pozwolił mu ewoluować według praw dla nas zrozumiałych?¹⁸

Co ciekawe, podobną opinię wygłosił religioznawca Mircea Eliade (1907-1986):

...doczesny charakter wszystkich światów: czas spłodził wszystko to co było i co będzie¹⁹.

Tego rodzaju opinie nie biorą jednak pod uwagę faktu, że nie było obserwatora, który mógłby ten czas zauważyć i zmierzyć. Dla Boga w Jego wieczności jest wyłącznie teraźniejszość i wszystkie zdarzenia dokonują się jednocześnie. Przed wielkim wybuchem nie mogło być żadnego czasu, gdyż nie było przestrzeni, w istocie bowiem czas – jeśli istnieje – jest wymiarem czasoprzestrzeni²⁰. Ponieważ w kosmosie dokonują się zmiany, mierzymy je przy pomocy czasu określającego tempo tych zmian²¹. Podobnie uważał też Augustyn:

Czas zawdzięcza swą długość tylko wielkiej liczbie ruchów, które jeden po drugim przemijają, gdyż nie mogą istnieć wszystkie razem. W wieczności nic nigdy nie przemija, lecz wszystko jest obecne²².

¹⁶ Augustyn, *Przeciwko manichejczykom komentarz do Księgi Rodzaju*, [w:] *Pisma egzegetyczne przeciw manichejczykom*, s. 24.

¹⁷ J. D. Barrow, *Początek wszechświata*, przeł. S. Bajtlik, Kraków 2016, s. 121.

¹⁸ S. W. Hawking, *Krótką historią czasu. Od wielkiego wybuchu do czarnych dziur*, s. 119.

¹⁹ M. Eliade, *Obrazy i symbole*, przeł. M. i P. Rodakowie, Warszawa 1998, s. 83.

²⁰ J. D. Barrow, *Początek wszechświata*, s. 133.

²¹ *Tamże*, s. 122.

²² Augustyn, *Wyznania* (XI, 11), s. 347.

Izaak Newton (1642-1727) nadawał czasowi status transcendentalny. Czy jednak możemy traktować czas jako niezmiennie, transcendentalne tło – scenę, na której rozgrywają się zdarzenia?²³ Ojciec Paweł Florenski (1882-1937) zwrócił uwagę na to, że moment zmiany dokonuje się w czasie²⁴, ale i rozwój osoby też ma miejsce w czasie²⁵. W istocie powtarzamy opinie starożytnych filozofów, w tym wypadku Zenona z Kition (ok. 335-ok. 263 przed Chr.):

Czas także jest niecielący, będąc miarą ruchu świata. Czas przeszły i czas przyszły są nieskończone, czas teraźniejszy natomiast jest skończony²⁶.

Można przypuszczać, że czas został odkryty przez człowieka jako zmiana i ruch bardzo dawno. Zastanawiając się nad tempem zmian opracował podział czasu. Mierzenie czasu jest dziełem człowieka, a nie czasoprzestrzeni, podobnie jak i sama miara.

Wyobraźmy sobie jednak, że ludzie uznali, że siedzibą Boga jest planeta Jowisz i według jej obrotów ustalili swój czas. Okres obiegu Jowisza wokół Słońca wynosi 11,86 lat, a jego okres obrotu wynosi niecałe dziesięć godzin. Miesiąc ziemski trwały więc jeden rok i z konieczności musiałby zostać podzielony na mniejsze jednostki, a doba wynosiłaby 10 godzin. Oznacza to, że w odczuwaniu czasu jesteśmy związani z konkretną sytuacją kosmosu i z naszym podziałem obiegu planety na odpowiednie odcinki czasowe. Jest to więc umowność zależna od nas samych i naszych wyliczeń.

Wybrano jednak za punkt odniesienia planetę Ziemia, naturalne następstwo dni i nocy, podział roku na 365 dni, miesiące i doby, a te z kolei na godziny, minuty i sekundy. Czas jest poza zegarami²⁷. Można nie nakręcić zegara, ale nie zmieni to sytuacji świata:

Po raz pierwszy weszła [...] przez drzwi. „Arkadiuszu – powiada – miałeś dziś tyle kłopotów, żeś zapomniał nakręcić zegar w jadalni”. A rzeczywistość przez te siedem lat ja sam każdego tygodnia nakręcałem ten zegar, gdy zaś czasem zaniedbałem tego, zawsze mi przypominała²⁸.

Tę samą ideę wyraża Rainer Maria Rilke (1899-1926) w XII Sonecie do Orfeusza:

²³ J. D. Barrow, *Początek wszechświata*, s. 122.

²⁴ P. Florenski P., *О цели и смысле прогресса*, [w tegoż:] *Сочинения в четырех томах*, Moskwa 1994, I, s. 204.

²⁵ P. Florenski P., *О тинах возрастания*, [w tegoż:] *Сочинения в четырех томах*, I, s. 286.

²⁶ Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów* (VII, 1, 141), przekład zbiorowy, Warszawa 2004, s. 433.

²⁷ B. Skarga, *Kwintet metafizyczny*, Kraków 2005, s. 43.

²⁸ F. Dostojewski, *Zbrodnia i kara*, przeł. Cz. Jastrzębiec-Kozłowski, London 1992, s. 263-264.

...bo naprawdę figury wyznaczają nam miary,
I małym krokiem idą zegary
obok naszego prawdziwego dnia²⁹.

Większość religii i systemów filozoficznych wykazuje w zasadzie podobne podejście do zagadnienia czasu. Można tu przywołać hinduizm z jego rozumieniem czasu, opierając się na pracy Ericha Frauwallnera (1898-1974):

O istnieniu czasu (*kāla*) wnioskuje się na podstawie wyobrażeń oddalenia i bliskości w czasie, równoczesności i nierównoczesności, powolności i szybkości. Skoro owe wyobrażenia powstają w powiązaniu z przedmiotami, które wcześniej uświadomiono sobie bez nich, to musi tu wchodzić w grę inna przyczyna, nie tkwiąca w istocie danych przedmiotów; ową przyczyną jest właśnie czas³⁰.

Co ciekawe, czas posiada pewne wspólne właściwości z przestrzenią i jest traktowany jako wieczny na skutek braku swej przyczyny. W mitologii i religii czas jest uważany za potęgę dominującą nad światem, która wszystko tworzy i znowu niszczy. Natomiast w filozofii rozwój pojęcia czasu przebiegał inaczej³¹.

W najstarszych zachowanych tekstach nie znajdujemy koncepcji czasu jako najwyższej zasady i wszechobecnej potęgi. *Atharwaweda* wysławia czas jako pierwotną przyczynę wszystkich rzeczy:

Czas, rumak, biegnie z siedmioma cugłami tysięcy, wiecznie młody, zasobny w nasienie. Wieszczowie, myślący święte myśli, dosiadają go; wszystkie istoty są jego kołami.

O siedmiu kołach jedzie ten Czas, ma on siedem piast, nieśmiertelnością jego jest oś. Przywozi tu wszystkie te istoty, Czas, pierwszy bóg, pośpiesza naprzód.

Czas zrodził to niebo, Czas także zrodził tę ziemię. To, co było, i to, co będzie, ponagłone przez Czas, rozciąga się.

Czas stworzył ziemię, w Czasie płonie słońce. W Czasie są wszystkie istoty, w Czasie oko patrzy w dal na wszystkie strony³².

Czas jest więc uznawany za źródło wszystkich rzeczy, czas wszystkie istoty doprowadza do dojrzałości, ale też „bez czasu nie można ugotować ani jednej fasolki”. Czas jest więc wieczną i wszechobecną istnością, która wszystko wytwarza, ale sama jest niewidzialna. Oznacza to, że o istnieniu czasu wnioskujemy na podstawie skutków³³. Czas jed-

²⁹ R. M. Rilke, *Sonet do Orfeusza*, przeł. M. Jastrun, Warszawa, s. .

³⁰ E. Frauwallner, *Historia filozofii indyjskiej*, przeł. L. Żylicz, Warszawa 1990, I, s. 153.

³¹ *Tamże*, s. 134 i 86.

³² *Tamże*, s. 90-91.

³³ *Tamże*, s. 81.

nak nie wytwarza rzeczy, a jedynie warunkuje moment ich powstania w tym sensie, że pojawiają się one wcześniej lub później. Natomiast moment wcześniejszy i moment późniejszy odnosi się nie do przeszłości i przyszłości, a tylko do teraźniejszości³⁴. Istotne jest, że nauka o czasie ukształtowana została na wzór nauki o przestrzeni.

O kategorii przestrzeni wnioskujemy na podstawie pojęć „wschodni”, „zachodni”, „północny” i „południowy”, na przykład to leży na wschodzie, a tamto na południu lub też południowym wschodzie. Szczególnym miejscem, o którym możemy tak mówić, jest przestrzeń, która stanowi pewną jednolitą całość. Ważne są te okolice przestrzeni, z którymi łączy się po kolei słońce podczas swego krążenia wokół góry Mene, okolice chronione przez bóstwa-strażników światów. W znaczeniu przenośnym mówi się o dziesięciu przestrzeniach lub inaczej stronach świata. Przestrzeń jako taka posiada pięć właściwości wspólnych: liczbę, rozciągłość, oddzielność, połączenie i rozłączenie. Te cechy przestrzeni rzutuje się na pojęcie czasu³⁵. W Indiach „wcześniejsze” i „późniejsze” wyraża się za pomocą tych samych słów, co „dalsze” i „bliższe”:

Tak jak słowa „dalej” (*paras*) i „bliżej” (*aparas*) wyrażają stosunek dwóch rzeczy znajdujących się w tym samym kierunku, tak samo słowa „wcześniej” (*paras*) i „później” (*aparas*) wyrażają stosunek dwóch rzeczy znajdujących się na tym samym stopniu czasu. Zgodnie z nauką o przestrzeni moment wcześniejszy i późniejszy zawsze uznawano za najważniejszą cechę czasu. Potem wzięto wprawdzie pod uwagę wszystko, co oprócz tego zawiera się w pewnym stosunku czasowym: równoczesność i nierównoczesność, powolność, szybkość. Powiadano tedy: «„wcześniej”, „później”, „równocześnie”, „nierównocześnie”, „powoli”, „szybko”, to cechy czasu» – jednak moment wcześniejszy i późniejszy zawsze pozostawały najważniejszymi wyróżnikami³⁶.

Można więc powiedzieć, że zarówno religie i mitologie, jak i nauka, mówią zgodnie:

Czas istnieje jako wartość określająca odległość między zdarzeniami. Przeszłość i przyszłość nie mają prawdziwego znaczenia. Nic się tak naprawdę nie dzieje³⁷. [...] Gdy nie ma czasu nie istnieją związki przyczynowe³⁸.

³⁴ *Tamże*, s. 82.

³⁵ *Tamże*, s. 154-155.

³⁶ *Tamże*, s. 83.

³⁷ P. D a v i e s, *Kosmiczny projekt. Twórcze zdolności przyrody w porządkowaniu wszechświata*, przeł. A. Bielaczyc, Kraków 2014, s. 39..

³⁸ P. D a v i e s, *Ostatnie trzy minuty. O ostatecznym losie wszechświata*, przeł. P. Amsterdamski, Kraków 2016, s. 43.

Początek czasu jest więc osobliwością³⁹, w wyniku której to osobliwości – zwanej wielkim wybuchem – powstał wszechświat. Wszechświat jest niezwykle uporządkowany⁴⁰. Mało tego, jest ciągle uporządkowany pomimo rozszerzania się przez 15 miliardów lat. Wynika z tego, że stan początkowy musiał być wysoce uporządkowany i – być może – rządzony przez jakąś nadrzędną zasadę symetrii i prostoty⁴¹. Właśnie to jest *początkiem*, w którym wszystko się już zdarzyło jako potencjalność przyszłych rzeczywistości:

Powiadają, że Bóg będąc wszechmogący, mógł stworzyć wszechświat w dowolny wybrany przez siebie sposób. Może i tak jest, ale w takim razie mógł On również sprawić, że wszechświat będzie zmieniał się w czasie w całkowicie arbitralny sposób. Wydaje się jednak, że zdecydował się On stworzyć go tak, by Jego rozwój miał przebieg wysoce uporządkowany zgodnie z ustalonymi prawami, za równie uzasadnione można zatem uznać założenie, że istnieją prawa określające stan początkowy⁴².

Wszechświat jest poza tym twórczy, jego struktury mogą zanikać, ale mogą się też pojawiać. Można mówić o twórczym akcie, jaki ma miejsce od „początku”. Stworzenie jest twórczym procesem. Wszechświat nie jest gotowy, lecz bez przerwy się rozwija. Istnienie wszechświata nie da wyjaśnić wyłącznie wielkim wybuchem, gdyż był on zaledwie początkiem⁴³.

Teoria wielkiego wybuchu i początku wszechświata likwiduje natomiast pierwszą antynomię Kanta, stawiając równocześnie problem końca:

Początek zapowiada koniec, wszystko się kończy. Żyjemy z perspektywą końca jako istoty zmierzające ku śmierci⁴⁴.

Nie chodzi przy tym jedynie o kres ludzkiego życia, ale także o kres całej rzeczywistości empirycznej:

Z ogólnej teorii względności wynika, że czasoprzestrzeń rozpoczęła się od osobliwości typu wielkiego wybuchu, a jej koniec nastąpi, gdy cały wszechświat skurczy się do punktu albo gdy lokalny region ulegnie grawitacyjnemu zapadnięciu i powstanie osobliwość wewnątrz czarnej dziury. Materia wpadająca do wnętrza czarnej dziury ulega zniszczeniu – jedynym jej śladem jest grawitacyjne oddziaływanie masy na obiekty na zewnątrz czarnej dziury⁴⁵.

³⁹ *Tamże*, s. 63.

⁴⁰ P. D a v i e s, *Kosmiczny projekt. Twórcze zdolności przyrody w porządkowaniu wszechświata*, s. 21.

⁴¹ P. D a v i e s, *Ostatnie trzy minuty. O ostatecznym losie wszechświata*, s. 48.

⁴² S. W. H a w k i n g, *Krótką historia czasu. Od wielkiego wybuchu do czarnych dziur*, s. 22.

⁴³ P. D a v i e s, *Kosmiczny projekt. Twórcze zdolności przyrody w porządkowaniu wszechświata*, s. 25-26.

⁴⁴ B. S k a r g a, *Kwintet metafizyczny*, s. 76.

⁴⁵ S. W. H a w k i n g, *Krótką historia czasu. Od wielkiego wybuchu do czarnych dziur*, s. 113.

Świat powstał w wielkim wybuchu, a ostatecznie katastroficznie się zapadnie⁴⁶.

Za dziesięć miliardów lat większość gwiazd zniknie ... świat zapada się grawitacyjnie⁴⁷.

Słońce i gwiazdy spalają swoje rezerwy paliwa jądrowego⁴⁸.

Jest kwestią czasu, kiedy jeden z obiektów kosmicznych zderzy się z ziemią, co zdarza się raz na parę milionów lat⁴⁹.

Choć w tej chwili wszechświat wydaje się spokojny, nie możemy być pewni, że nie wydarzyło się już coś potwornego⁵⁰.

Z rozpadem rzeczywistości empirycznej wiąże się w konieczny sposób zniszczenie całego istnienia uwikłanego w tę rzeczywistość i w następstwo wydarzeń wyznaczane przez czas⁵¹. Wraz z końcem świata zniknie także czas, gdyż czasu nie można odnosić do Boga⁵².

Koniec świata głoszą także wszystkie religie uważając, że Bóg jest Panem tego, co było i co będzie. Kriszna mówi o sobie:

Jestem czasem sędziwym, niosę zagładę światu.
Przybyłem tu, by temu światu położyć kres⁵³.

Koncepcje tak zwanego końca świata zajmują też poważne miejsce w chrześcijaństwie. W Starym Testamencie prorok Izajasz mówi, że „niebo jak dym się rozwieje i ziemia zwiotczeje jak szata, a jej mieszkańcy wyginą jak komary” (51,6). Nowy Testament mówi o przemienieniu nieba i ziemi (Mt 24,35) oraz o przemijaniu postaci tego świata (1 Kor 7,31). Wbrew potocznej opinii Biblia nie mówi o końcu, ale o przemienieniu całej rzeczywistości, o powstaniu „nowego nieba i nowej ziemi” (Ap 21,1; por. 1 Tes 4,16-18). Natomiast Biblia z pewnością zakłada, że koniec ten będzie nagły i niespodziewany:

Albowiem jak błyskawica zabłyśnie na wschodzie, a świeci aż na zachodzie, tak będzie z przyjściem Syna Człowieczego. [...] słońce się zaćmi i księżyc nie da swego blasku; gwiazdy zaczną padać z nieba i moce niebios zostaną wstrząśnięte [...] Niebo i ziemia przeminą (Mt 24,27-29.35).

Dzień Pański przyjdzie tak, jak złodziej w nocy. Kiedy bowiem będą mówić: „Pokój i bezpieczeństwo” – tak niespodzianie przyjdzie na nich zagłada, jak bóle na brzemienną, i nie ujdą (1 Tes 5,1-3).

⁴⁶ P. D a v i e s, *Ostatnie trzy minuty. O ostatecznym losie wszechświata*, s. 11.

⁴⁷ *Tamże*, s. 75 i 98.

⁴⁸ P. D a v i e s, *Kosmiczny projekt. Twórcze zdolności przyrody w porządkowaniu wszechświata*, s. 46.

⁴⁹ P. D a v i e s, *Ostatnie trzy minuty. O ostatecznym losie wszechświata*, s. 16.

⁵⁰ *Tamże*, s. 175.

⁵¹ M. E l i a d e, *Obrazy i symbole*, s. 90.

⁵² B. S k a r g a, *Kwintet metafizyczny*, s. 34.

⁵³ M. E l i a d e, *Obrazy i symbole*, s. 83.

Nie można więc wykluczyć, że w naszą rzeczywistość wpisany jest nieznan nam mechanizm autodestrukcji. Nagłość i niespodzianość końca stała się bodźcem do powstania kilku przynajmniej interpretacji jakich warunków dotyczy „niespodziane przyjscie”:

Koniec świata nastąpi przy ogólnym śmiechu i oklaskach dowcipnisiów, którzy będą myśleli, że to żarty⁵⁴.

W miarę jak cywilizacja różnicuje się i komplikuje, coraz głośniej przeklinamy łączące nas z nią więzy. Wedle powiedzenia Sołowjowa, zbliży się ona do swego kresu (który, zdaniem rosyjskiego filozofa, będzie kresem wszystkiego) w samym środku „najbardziej wyrafinowanego stulecia”. [...] rozważwszy rzecz dogłębnie dochodzimy do wniosku, że wiekiem końca nie będzie wiek największego wyrafinowania ani nawet największej komplikacji, lecz największego pośpiechu⁵⁵.

Z drugiej strony perspektywa końca wzbudzała i wzbudza w wielu ludziach przerażenie i rozpacz, jak w wypadku Bertranda Russella (1872-1970):

Wszystkie wielowiekowe wysiłki ludzkości, całe poświęcenie, natchnienie, wszystkie przebłyski ludzkiego geniuszu są skazane na zagładę wskutek śmierci Układu Słonecznego i cała świątynia ludzkich osiągnięć zostanie nieuchronnie pogrzebana pod ruinami wszechświata, wszystko to, nawet jeśli nie jest jeszcze bezdyskusyjną prawdą, jest tak pewne, że żadna filozofia, która odrzuca te fakty, nie może być słuszna. Tylko na rusztowaniu zbudowanym z tych prawd, tylko na pewnym fundamencie, jakim jest nieustanna rozpacz, na tym fundamencie można bezpiecznie zbudować siedzibę dla naszych dusz⁵⁶.

Wydaje się, że wbrew tej opinii można jednak z dużym prawdopodobieństwem zasygnalizować możliwość, że nasza egzystencja ma odniesienie do wieczności. Musimy zwrócić się tu do pewnych intuicji ikonografii, zawartych w przedstawieniu zwanym *Sąd Ostateczny*:

Jest to jedna z ikon tematycznie najbardziej skomplikowanych i najbardziej rozbudowanych. Nic dziwnego, dotyczy ona bowiem całej historii świata, całej ekonomii zbawienia. Już sam układ ikonograficzny mówi za siebie. Nie jest to bowiem obraz jakiegoś jednego zdarzenia, ale jakby olbrzymia mapa czasoprzestrzenna ... u dołu, pomiędzy niebem – Nową Jerozolimą a piekłem, ale w bezpośredniej bliskości nieba, namalowana jest postać nago człowieka przywiązanej do kolumny. Napis obok niego brzmi: „Był rozpustnikiem więc nie może być zbawiony, był miłosierny więc nie może być potępiony”. [...] Postać ta, tak niepozorna i trudna do zauważenia, wpro-

⁵⁴ S. Kierkegaard, *Albo – albo*, przeł. J. Iwaszkiewicz, Warszawa 1976, I, s. 32.

⁵⁵ E. Cioran, *Upadek w czas*, przeł. I. Kania, Kraków 1994, s. 28 i 29.

⁵⁶ B. Russell, *Why I Am Not a Christian*, (1927), [za:] P. Davies, *Ostatnie trzy minuty. O ostatecznym losie wszechświata*, s. 28.

wadza w eschatologię element czasu, tak jak nasza egzystencja empiryczna, nasze doświadczenie w każdym momencie naznaczona jest znamieniem wieczności, świadomością rzeczy ostatecznych⁵⁷.

04. Chronos i Kairos

Geniusz języka greckiego zna dwa określenia czasu, za którymi kryją się postacie mitologiczne. Grecki bożek Kairos, według geografą Pausaniasza (ok. 100-po 180) – a właściwie poety Iona z Chiosu (V w. przed Chr.) – najmłodszy syn Zeusa, jest patronem stosownej chwili, właściwego czasu⁵⁸:

Tuż koło wejścia na stadion [w Olimpii] są dwa ołtarze. Jeden nazywają ołtarzem Hermesa Enagonios, tj. Przewodnika Igrzysk, drugi – Kairosa, bóstwa Pomyślnej Sposobności. Wiem, że właśnie na cześć owego Kairosa ułożył hymn Ion z Chiosu. W tym hymnie wyprowadza Kairosa od samego Zeusa, jako jego najmłodszego syna⁵⁹.

Kairosa możemy zobaczyć na reliefie autorstwa Lizypa z Sykionu (ok. 370- 320 przed Chr.) jako uskrzydlonego młodzieńca z długimi włosami i gęstą grzywką, ale лыsego z tyłu głowy, trzymającego wagę. Poeta Posejdiptos z Pelii (ok. 310-240 przed Chr.) poświęcił reliefowi Lizypa epigram:

- Skąd ten rzeźbiarz? – Z Sykionu. – A jak się nazywa?
– Lizyp. – A ty kto? – Kajros, co wszystko ujarzmią.
- Czemu stoisz na palcach? – Wciąż biegnę. – A po co tobie skrzydła u kostek? – Bo z wiatrem szybuję.
- Czemu masz w prawej ręce brzytwę? – By pokazać, że jak wąskie jest ostrze, tak czas mój jest krótki.
- A loki z przodu? – Aby mógł je tknąć przechodzień.
– A dlaczego, na Zeusa, masz z tyłu лыsinę?
- Aby nikt, kogo minę raz jeden w mym locie, nie mógł mnie, choćby pragnął, po czasie pochwycić.
- Z jaką myślą artysta cię stworzył? – Dla dobra waszego, gościu: stoję u drzwi, by pouczać⁶⁰.

O Kairosie wspomina także Fedrus (15 przed Chr.-50 po Chr.) w swych *Fabulae Aesopae*:

⁵⁷ J. Nowosielski, *Czas historyczny i przecucie „metahistorii” w refleksji eklezjologicznej prawosławia*, [w tegoż:] *Zagubiona bazylika. Refleksje o sztuce i wierze*, red. K. Czerni, Kraków 2013, s. 252-253.

⁵⁸ C. Wodziński, *Kairos. Konferencja w Todtnaubergu. Celan-Heidegger*, Gdańsk 2010, s. 7.

⁵⁹ Pausaniasz, *Wędrowki po Helladzie. Księgi V, VI i IV* (V, XIV, 9), przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław-Warszawa 2004², s. 108.

⁶⁰ Posejdiptos, *Epigramy*, przeł. J. Danielewicz, Warszawa 2004, s. 184.

Cursu volucris, pendens in novacula,
 Calvus, comosa fronte, nudo corpore
 (Quem si occuparis, teneas; elapsum semel
 Non ipse possit Iuppiter reprehendere)
 Occasionem rerum significat brevem.
 Effectus impediret ne segnis mora,
 Finxere antiqui talem effigiem Temporis⁶¹.

Łysy mężczyzna z owłosionym czołem,
 na ostrzu noża, a cielsko ma gołe
 i zwinne nóżki – jeśli masz go w domu,
 trzymaj, nie puszczaj, bo go nie dogoni
 nawet Jupiter, gdy raz da ci dyla.
 Zobacz, jak krótka jest sposobna chwila!
 Byśmy przez zwłokę nic nie postradali,
 tak nam przodkowie czas odmalowali⁶².

Słowo *kairos* (gr. καιρός) jest niezwykle bogate w znaczenia. Oznacza stosowną miarę i stosowność samą, korzyść i pożytek, umiar i różnicę, a także wrażliwe czułe miejsce w ciele⁶³. Jednak najwięcej znaczeń wiąże się z czasem: właściwa chwila, odpowiedni moment, stosowna pora, okazja, sprzyjający moment, sposobność, ale także czas krytyczny, decydujące zdarzenie, szczególne wydarzenie, rozstrzygająca chwila⁶⁴, przede wszystkim zaś krótka chwila. Hipokrates z Kos (ok. 460-ok. 370 przed Chr.) podał następującą definicję: „Kairos to jest to, w czym jest mało chronosu” (gr. καιρός ἐστὶν ἐν ᾧ χρόνος οὐ πολὺς)⁶⁵. Jest więc on, przeciwnie do chronosu, niepoliczalny i niemierzalny. Można określać go jedynie przez porównanie do chronosu. Cechą językową tego rzeczownika jest to, że rzadko towarzyszą mu jakiegokolwiek przydawki, które zazwyczaj są abstrakcyjne i metaforyczne, nigdy nie wskazując na cechy fizyczne, jak w przypadku chronosu. Tak więc kairos może być „najlepszy” (gr. ἄριστος), „ostry”, czyli „szybki” i „ulotny” (gr. ὀξύς), czy wreszcie „ostateczny”, „krytyczny” (gr. ἔσχατος), a nawet „wyraźny” (gr. σαφής).

Zwraca na to uwagę Eurypides z Salaminy (ok. 480-ok. 406 przed Chr.) w dramacie *Hippolitus* czyli *Fredra*:

⁶¹ Phaedrus, *Tempus* (V, 8), [w tegoż:] *Fabulae Aesopiae*, Oxford 1919, s. 35.

⁶² Fedrus, *Bajki*, przeł. J. Stadler, Wrocław 2015, s. 107.

⁶³ Terminowi kairos w języku łacińskim odpowiada kilka pojęć nastroczających problemy w tłumaczeniu: *occasio*, *opportunitas*, *tempus opportunum*. Wszystkie one oznaczają „dogodny czas”, „stosowną porę”, „okazję”, „sposobność”, por. K. Bielański, *Χρόνος (chronos) – καιρός (kairos) – αἰών (aion): czas dla filologa*, www.akademia.edu, s. 65.

⁶⁴ C. Wodziński, *Kairos. Konferencja w Todtnaubergu. Celan-Heidegger*, s. 7.

⁶⁵ Hipokrates z Kos, *Praeceptiones* (1,1), [w tegoż:] *Oeuvres complètes*, Paris 1861, IX, s. 250.

Życie uciechy ma różnej mnogość:
gawędki długie, grzech luby,
wczas późny i srom⁶⁶,

a wcześniej od niego Hezjod z Beocji:

Pilnuj miary – najlepsza jest zawsze chwila stosowna⁶⁷.

Sofokles (ok. 496-406 przed Chr.) mówi o χρόνου καιρός czyli „ka-
irosie czasu chronos”. Innymi słowy, podczas biegu chronosu zdarzają się
chwile charakteryzujące się jakimiś wyjątkowymi cechami, które pozwa-
lają na wyodrębnienie ich z monotonii czasu. To czas, którego linearność,
ciągłość i prostota uległy jakiemś zaburzeniu i tym samym stały się wy-
jątkowe, niezwykle i niepowtarzalne. Kairos jest tym czasem, który „nad-
chodzi” i równocześnie nigdy nie powraca. Ten, kogo mijał, miał jedynie
krótką chwilę, mgnienie, by go uchwycić, a wraz z nim swoją szczęśliwą
szansę. Kiedy Kairos minął, nikt już nie mógł go złapać. Z tej racji był
on nie tylko patronem chwil szczęśliwych i szczęśliwego zbiegu oko-
liczności, ale także straconych szans, niewykorzystanych okoliczności,
które nigdy nie powrócą. Może też oznaczać coś całkowicie odwrotnego,
a mianowicie niewykorzystaną szansę⁶⁸.

Grecki uczyony i filozof Teofrast z Eresos (ok. 370-287 przed Chr.),
uczeń i następcą Arystotelesa, w swoich *Charakterach* opisał typ postaci,
który cechuje się całkowitym brakiem wycucia czasu i nazwał go kairos,
co Mieczysław Brożek przetłumaczył jako „niewczesny”⁶⁹.

Z kolei przymiotnik καιρός może znaczyć: tymczasowy, przemijają-
cy, śmiertelny, niebezpieczny, krytyczny⁷⁰.

Kairos oznacza więc zwrotny moment życiowy, w którym człowiek
jest zmuszony przez los do podjęcia rozstrzygającej decyzji, która rady-
kalnie odwraca dotychczasowy bieg zdarzeń. Personifikacją chwili pod-
jęcia rozstrzygającej decyzji, szczęśliwego zbiegu okoliczności, szczę-
śliwego momentu lub wręcz odwrotnie – niewykorzystanej szansy było
właśnie bóstwo Kairos.

⁶⁶ Eurypides, *Hippolitos* czyli *Fredra* (384-386), [w tegoż:] *Medea, Hippolitos*, przeł. B. Butrymowicz, Wrocław-Warszawa 2007, s. 175.

⁶⁷ Hezjod, *Prace i dni* (594), [w tegoż:] *Narodziny bogów (Theogonia), Prace i dni, Tarcza*, przeł. J. Łanowski, Warszawa 1999, s. 78.

⁶⁸ *A Patristic Greek Lexicon*, edited by G. W. H. Lampe, Oxford 1984⁷, s. 693; W. Bauer, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, translated by W. F. Arndt and F. Wilbur Gingrich, Chicago-London 1979², s. 394-395; *Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówny, Warszawa 1960, II, s. 538.

⁶⁹ Teofrast, *Charaktery*, przekł. M. Brożek, Warszawa 1950, s. 60-61; por. K. Bielawski, *Χρόνος (chronos) – καιρός (kairos) – αἰών (aion): czas dla filologa*, s. 68.

⁷⁰ *Słownik grecko-polski*, II, s. 537-538.

Sofista Giorgiasz z Leontinoi (ok. 480-ok. 385 przed Chr.) przywołuje słowo *καίρῳς* w swojej Obronie Palamedesa:

Lecz nie moja to rzecz chwalić siebie samego; obecna sytuacja (gr. *παρὸν καιρῳς*) zmusiła, bym bronił się na różne sposoby, skoro jestem oskarżony o takie rzeczy⁷¹.

Warto tu przypomnieć, kim był Palamedes, któremu poświęcono całą obronę. Palamedes, był synem Naupliosa, króla Eubei i Klimeny, córki Katreusa, władcy Krety, brat Ojaksa. Znany z cyklu podań trojańskich, łączących go z głównymi postaciami homeryckiego eposu. Odnaczając się przebiegłością odkrył podstęp Odyseusza broniącego się przed udziałem w wyprawie na Troję i udającego obłąkanego; po zręcznym zdemaskowaniu król Itaki przysiągł mu zemstę. Podczas wojny trojańskiej padł ofiarą niechęci Agamemnona i innych wodzów Achajów, zazdroszczących mu sławy. Odyseusz i Diomedes z zawiści doprowadzili go do zguby podrzucając mu pieniądze i rzekome pismo od Priama, czyli oskarżając o zdradę, zaś Agamemnon wydał wyrok śmierci. Palamedes nigdzie nie jest wymieniony w *Iliadzie* i należy do postaci mitologicznych stworzonych w poematach cyklicznych już po powstaniu eposu homeryckiego (przede wszystkim w *Cypria*⁷² pochodzących z VII w. przed Chr.). Spopularyzowany został przez późniejszych mitografów, sofistów i tragiczków. Był tytułowym bohaterem zaginionych tragedii Sofoklesa, Eurypidesa i zapewne Ajschylosa. Upamiętniony został przez Wergiliusza (70-19 przed Chr.) w *Eneidzie*:

Może doszło twych uszu z dalekich pogłosek
Coś o mianie Belidy, sławie Palameda.
Z fałszywych go donosów Pelazgów czereda,
Bez win, dziki, iż wojnę tę ganił sobaczą,
Skazała na śmierć – teraz zabitego płaczą⁷³.

Palamedesa wspomniał także Owidiusz (43 przed Chr.-ok. 18 po Chr.) w *Metamorfozach*:

Czy godniejszy wyda się ten, który wziął się do broni jako ostatni i udając szaleństwo uchylał się od walki, aż wreszcie sprytniejszy od niego – lecz

⁷¹ Giorgiasz z Leontinoi, *Obrona Palamedesa* (32), przeł. Z. Nerczuk, „Studia Antyczne i Mediewistyczne” 11(2013), s. 20. *Kairos* jest w tym wypadku kategorią retoryczną, przypisywaną Giorgiaszowi, która oznacza umiejętność dostosowania mowy do sytuacji.

⁷² *Cypria* (gr. *Κύπρια*) to zaginiony epos grecki; szeroko znany w okresie klasycznym (odwoływał się do niego m. in. Herodot), który później zaginął. Obecnie znane są tylko jego fragmenty. Jedno z dzieł opisujących wojnę trojańską z wykorzystaniem heksametru daktylicznego.

⁷³ Wergiliusz, *Eneida* (II, 81-85), przeł. T. Karyłowski, Wrocław-Warszawa 2004⁴, s. 44.

na własną szkodę – syn Naupliusa odkrył oszustwo tego tchórza i powłókł go do boju, którego tamten unikał⁷⁴.

Pozwoliłem sobie na te przydługie informacje o Palamedesie, aby podkreślić za Cezarym Wodzińskim (1959-1016), że

w krytycznej sytuacji oskarżenia o zbrodnię – zdradę ojczyzny – i zagrożenia karą śmierci chwila nakazuje Palamedesowi bronić się wszelkimi możliwymi sposobami: o. To szczególnie – śmiertelnie niebezpieczny – moment, w którym nie tylko ma się rozstrzygnąć wina lub niewinność Palamedesa, fałszywie oskarżonego przez mściwego Odyseusza, ale ujawnić się musi w pełnym świetle całość tragicznego losu herosa. Trzeba położyć na szali Kairosa cały żywot, by w gnieniu jednej chwili ukazał się on w całym swym blasku⁷⁵.

Nie jest więc sprawą przypadku, że Palamedesa wspomni Sokrates (ok. 470-395 przed Chr.) w momencie równie rozstrzygającym o jego losie, o czym pisze Platon w Obronie Sokratesa:

Przecież i ja przedziwne miałbym tam rozmowy, ilekroć bym spotkał Palamedesa i Ajasa, syna Telamona, i jeśli ktoś inny ze starożytnych padł z niesprawiedliwego wyroku, to porównywać swoje losy i ich cierpienia byłoby, myślę, wcale przyjemne⁷⁶.

W końcu jako ciekawostkę można zacytować wiersz epickiego poety Antymachosa z Kolofinu (przełom V i IV w. przed Chr.), w którym wspomina rumaka o imieniu Kairos:

Adrastos, syn Talaosa, syna Kreteusa potomek,
pierwszy z Danaów dwuzaprzęg powiódł wspaniały,
rączego Kairosa i Arejona z Telpuzy,
tego w pobliżu gaju onkajskiego Apolla
sama Ziemia wydała, dla oczu śmiertelnych dziwo⁷⁷.

W teologii kairos oznacza określony moment w dziejach, w którym Bóg dokonuje zbawczego działania. W Biblii greckie słowo *kairos* oznacza czas zbawienia, w przeciwieństwie do *chronosu* – czasu *kosmosu* i *eonu* – czasu królestwa. W Kościele dokonuje się przejście od śmiertelności *chronosu* do wyzwalającego *kairosu*, prowadzącego do *eonu* (gr. αἰών, łac. *aeon* – czas, trwanie, wiek, wieczność)⁷⁸.

⁷⁴ O w i d i u s z, *Metamorfozy* (XIII, 35-40), przeł. S. Stabryła, Warszawa-Wrocław 2004², II, s. 385.

⁷⁵ C. W o d z i ń s k i, *Kairos. Konferencja w Todtnaubergu*. Celan-Heidegger, s. 7.

⁷⁶ P l a t o n, *Obrona Sokratesa* (41 B), [w t e g o ż:] *Dialogi*, I, s. 581.

⁷⁷ P a u z a n j a s z, *Wędrowki po Helladzie. Księgi VIII, IX i X* (VIII, XXV, 9), przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław-Warszawa 2005², s. 97.

⁷⁸ W. B a u e r, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, s. 394-395; M. Q u e n o t, *Ikona i kosmos. Inne spojrzenie na dzieło stworzenia*, przeł. H. Paprocki, Białystok 2007, s. 49-50.

Drugim pojęciem określającym czas w języku greckim jest χρόνος⁷⁹. Słowo to wiąże się również z mitologiczną postacią, z bogiem Chronosem (gr. Χρόνος – Czas, łac. *Chronus*), w przedsokratejskich pracach filozoficznych uważany za personifikację Czasu, który wszystko widzi, ujawnia i wyrównuje. Według niektórych kosmogonii źródło wszechrzeczy i budowniczy wszystkiego. Chronos oznacza czas, okres życia, wiek, porę roku, zwłokę, wiąże się z bezpowrotnym upływem czasu⁸⁰.

Chronos w języku łacińskim to *tempus*, czas który można dzielić na części i z tej jego cechy wynika jego policzalność. Stąd już u Homera mamy μέρη χρόνου, „części czasu”, a liczne określenia związane z jego mierzalnością, takie jak: χρόνος πολύς („wiele czasu”, dosłownie: „liczny czas”), Zdolność chronosu do poddawania się dzielenia została przekształcona w normę podziału czasu⁸¹.

Chronos odpowiada więc pojęciu czasu linearnego, w którym mają miejsce określone chwile o innym charakterze. W myśl teologii chrześcijańskiej w *chronosie* następuje ingerencja Boga i w tym momencie *chronos* staje się *kairosem*.

Nie sposób pominąć jednak faktu, że mitologia grecka wiązała z czasem także pojęcie zemsty, sprawiedliwości i przeznaczenia, czego symbolem była Nemezis (gr. Νέμεσις, łac. *Nemesis*, *Rivalitas* – postanowienie, rozdająca to, co należy), bogini zemsty, sprawiedliwości i przeznaczenia, zwana kobietą bez winy i wstydu. Znana była także jako Adrasteja (gr. Ἀδράστεια, łac. *Adrastea* – nieunikniona). Zsyłała na ludzi szczęście lub niepowodzenie, ściagała przestępców i decydowała o losie w zależności od zasług. Córka Nocy⁸² (gr. Νύξ, łac. *Nox* – noc) – w mitologii greckiej bogini i uosobienie nocy, ciemności nocnej), uważana za uosobienie gniewu bogów. Stała na straży równowagi świata wraz z Eryniami (zwane także Eumenidami; gr. Ἐρινύες, gr. Ἐὐμενίδες – życzliwe, łac. *Furiae*, *Dirae*), boginiami i uosobieniami zemsty za wszelką nieprawość oraz wyrzutów sumienia.

Nemezis była więc związana z ciemną stroną rzeczywistości, z nocą. Wiaże się to prawdopodobnie z obserwowanymi przez ludzi fazami księżyca, zwłaszcza z nowiem, tą fazą, w której Księżyc znajduje się między

⁷⁹ W mitologii egipskiej bogiem czasu był bóg Księżyca Chonsu. Skoro był zarazem bogiem Księżyca i czasu, to znaczy, że był związany z kalendarzem księżycowym.

⁸⁰ *A Patristic Greek Lexicon*, s. 1534; W. Bauer, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, s. 887-888; *Słownik grecko-polski*, IV, s. 645.

⁸¹ K. Bielański, *Χρόνος (chronos) – καιρός (kairos) – αἰών (aion): czas dla filologa*, s. 65.

⁸² „[Noc] urodziła Nemezis, plagę śmiertelnych”, Hezjod, *Narodziny bogów (Theogonia)* (323), [w tegoż:] *Narodziny bogów (Theogonia), Prace i dni, Tarcza*, przeł. J. Łanowski, Warszawa 1999, s. 38.

Słońcem a Ziemią, czyli jest w koniunkcji ze Słońcem patrząc z Ziemi. W tej pozycji cała strona Księżyca widoczna z Ziemi jest w cieniu, wobec czego Księżyc nie jest widoczny gołym okiem. W większości języków nazwa nowiu w dosłownym tłumaczeniu brzmi nowy księżyc, ponieważ w pierwotnym znaczeniu był to pierwszy widoczny fragment (sierp) Księżyca tuż po nowiu. Dokładny czas, a nawet data wystąpienia tego zjawiska zależy od położenia geograficznego obserwatora. Z astronomicznego punktu widzenia nów pojawia się wtedy, gdy jest w koniunkcji ze Słońcem w układzie ekliptycznym. Ukazanie się księżyca w nowiu również w Starym testamencie oznaczało początek miesiąca. Stąd jego nazwa *nów* księżyca (hbr. *chodesz*), podczas gdy dla roku używano nazwy *powtórzenie* (hbr. *szana*), która wywodzi się od nawrotów wegetacji roślin w przyrodzie. Święto *Początek miesiąca* (hbr. *Rosz chodesz*) to pierwszy dzień nowego miesiąca księżycowego, obchodzony jako święto Nowiu Księżyca (hbr. *Molad*). W czasach biblijnych w Świątyni Jerozolimskiej składano wówczas specjalne ofiary i spożywano świąteczny posiłek. W pewnym okresie obowiązywał w tym dniu zakaz pracy, podobnie jak w szabat⁸³.

Jest to prawdopodobnie jedno z najstarszych świąt ludzkości, związane z powrotem księżyca. W Biblii jest ono wielokrotnie wymienione:

Każdego pierwszego dnia waszego miesiąca macie złożyć Panu na całopalenie: dwa młode cielce, barana i siedem jednorocznych jagniąt bez skazy. Do każdego cielca dodacie trzy dziesiąte [efy] najczystszej mąki zaprawionej oliwą jako ofiarę z pokarmów i do barana – dwie dziesiąte [efy] najczystszej mąki zaprawionej oliwą na ofiarę z pokarmów; dalej, do każdego jagnięcia jako ofiarę z pokarmów jedną dziesiątą [efy] najczystszej mąki zaprawionej oliwą; wszystko jako ofiarę całopalną, jako miłą woń dla Pana. Przynależną ofiarą z płynów będzie pół hinu wina na cielca, jedna trzecia – na barana i jedna czwarta – na jagnię. To jest ofiara podczas nowiu księżyca, którą co miesiąc przez wszystkie miesiące roku macie składać (Lb 28,11-14; por. 10,10; 29,1-6; Kpł 23,23-25; Ps 81,4-6).

11. Czas liturgiczny czyli święty

Pojęcie czasu liturgicznego różni się od potocznego rozumienia, mającego przynajmniej cztery aspekty:

1. „chwila”, „dokładna data”, punkt czasowy jako cecha jakiegoś zdarzenia,
2. „okres czasu”, „odcinek czasu”, interwał czasowy trwający między dwoma chwilami,

⁸³ A. Unterman, *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, przeł. O. Zienkiewicz, Warszawa 1994, s. 234-235.

3. „trwanie”, długość okresu czasu,
4. „wszechobejmujący okres czasu”, nieograniczona linia czasowa jako zbiór wszystkich chwil czasowych.

Pojęcie to różni się także od filozoficznych spekulacji, zarówno odmawiających, jak i nadających czasowi charakter obiektywny, oraz modelujących czas na wzór przestrzeni. Chodzi bowiem o czas mistyczny czyli święty, który jest jakościowo różny od czasu świeckiego, ciągłego i nieodwracalnego. Tylko ten czas jest prawdziwym źródłem wszelkiego istnienia. Wyjście poza czas świecki, dotarcie do Wielkiego Czasu, jest równoznaczne z objawieniem rzeczywistości ostatecznej⁸⁴.

Św. Grzegorz z Nyssy określając czas posługuje się greckim słowem *ἀκολουθία*, czyli uporządkowane następstwo, które wyznacza przebieg wypadków i prowadzi do swego przeznaczenia. Historia jest jednocześnie procesem wzrostu i procesem rozkładu, ale *akolouthia* śmierci Bóg przeciwstawił *akolouthia* życia wiecznego⁸⁵.

Jednakże to „Pan wyznaczył czas” (Wj 9,5), „wszystko ma swój czas” i każde działanie ma swój czas” (Ekl 3,1), „każda sprawa i każde działanie ma swój czas” (Ekl 3,17). Wśród „różnych czasów” (por. Ekl 3,2-8) jest też czas modlitwy i dlatego całonocne czuwanie i Liturgię rozpoczynają słowa diakona „Czas służyć Panu” (gr. καιρός τοῦ ποιῆσαι τῷ κυρίῳ, Ps 118,126). Wśród „różnych czasów” jest też, na przykład, liturgiczny czas trisagionu: „Pobłogosław, władyko, czas Trisagionu” (gr. εὐλόγητον, δέσποτα, καιρός τοῦ τρισαγίου)⁸⁶. „Serce mędrca zna właściwy czas” (Ekl 8,6), gdyż grozi kara za niepoznanie „czasu nawiedzenia” (Łk 19,44).

Mówi o tym św. Klemens Rzymski (zm. ok. 101) w *Liście do Kościoła w Koryncie*:

Rozkazał On [Bóg], by ofiary i cała służba Boża odbywały się nie przypadkowo i bezładnie, lecz w określonych czasach i godzinach⁸⁷.

Istotne znaczenie ma tutaj koncepcja dnia liturgicznego w tradycji prawosławnej. Terminem najczęściej występującym w Liturgii jest „światłość”, przeciwstawiona „ciemności”. Dzień (= niebo) odpowiada w eschatologicznej terminologii Apokalipsy św. Jana Ewangelisty (?- ok. 100) nowemu niebu, a noc (= ziemia) nowej ziemi, co odpowiada z kolei koncepcji dnia ósmego:

⁸⁴ M. Eliade, *Obrazy i symbole*, s. 65, 70.

⁸⁵ P. Evdokimov, *Prawosławie*, s. 221-222.

⁸⁶ A. Schmemmann, *Introduction to liturgical Theology*, London 1966, s. 60.

⁸⁷ Św. Klemens Rzymski, *List do Kościoła w Koryncie* (40,2), [w:] *Pierwsi świadkowie. Wybór najstarszych pism chrześcijańskich*, przeł. A. Świderkówna, Kraków 2010², s. 69.

I ujrzałem niebo nowe i ziemię nową, bo pierwsze niebo i pierwsza ziemia przeminęły [...]. I odtąd już nocy więcej nie będzie. A nie potrzeba im światła lampy i światła słońca, bo Pan Bóg będzie świecił nad nimi i będą królować na wieki wieków (Ap 21,1.5).

Chrystus nie burzy czasu, lecz go wypełnia, przewartościowuje i prawdziwe wydarzenia nie są już historyczne, ale trwają w wiecznej pamięci Boga (modlitwa za zmarłych prosi właśnie o zachowanie ich w tej „wiecznej pamięci”)⁸⁸. Chrześcijaństwo przemienia zdarzenie historyczne w hierofanię. Bóg wcielił się w historyczny byt, aby doświadczyć rzeczywistości historycznej. Na pozór to, co boskie, całkowicie ukrywa się w historii, ale w rzeczywistości „wydarzenie historyczne”, jakim jest życie Jezusa, mamy teofanię⁸⁹. Dlatego dzień Zmartwychwstania Chrystusa jest traktowany jako dzień ósmy („Dzień Jedyny”), odpowiadający pełni. Dzień ten jest ikoną samego Chrystusa, ale koncepcja ta może być rozumiana jedynie na bazie siedmiu dni z opisu stworzenia w Księdze Rodzaju.

Księga Rodzaju omawiając siódmy dzień stworzenia wspomina o wieczorze i poranku: „Bóg odpoczął od swych dzieł” (Rdz 1,31-2,2), co może być rozumiane jako proroctwo dotyczące przyszłości. Jednak po szóstym dniu nastąpił wieczór i noc. W Wielką Środę czytanie ewangelii na nonie kończy się na tym akcencie: „A on [Judasz] po spożyciu kawałka zaraz wyszedł. A była noc” (J 13,30). Siódmy dzień nowego stworzenia rozpoczyna się, według tradycji prawosławnej, w momencie śmierci Chrystusa na krzyżu. Sobota jest więc dniem poświęconym pamięci świętych i zmarłych, oczekujących innego świata. Sobota wiąże się z koncepcją śmierci czyli nocy, ciemności, królestwa śmierci⁹⁰.

Wszystko to koresponduje z tematem cyklu trzech ostatnich dni tygodnia⁹¹. Już w anonimowej homilii anatolijskiej z 387 roku, traktującej o dacie Paschy⁹², występuje pojęcie τριήμερος – *triduum*, oznaczające piątek, sobotę i niedzielę. Szósty dzień stworzenia (piątek) obejmuje stworzenie pierwszego człowieka i jego upadek, wcielenie i śmierć Chrystusa, przez którą wszedł w dzień siódmy, w spoczynek soboty (zstąpie-

⁸⁸ P. Evdokimov, *Prawosławie*, s. 221.

⁸⁹ M. Eliade, *Obrazy i symbole*, s. 199.

⁹⁰ N. Ossorguine, *Eschatologie et cycles liturgiques*, s. 208-209.

⁹¹ N. Ossorguine, *La Triade („ΤΡΙΑΗΜΕΡΟΝ”), thème du Quatrième Evangile selon la liturgie orthodoxe*, [w:] *La liturgie: son sens, son esprit, sa méthode (liturgie et théologie)*, Roma 1982, s. 196.

⁹² *Une homélie anatolienne sur la date de Pâques en l’an 387*, ed. F. Floeri et P. Nautin, Paris 1957, s. 115 i 119.

nie do królestwa ciemności) i otworzył dzień ósmy, dzień światłości jako realizację „dnia jedynego”, czyli Paschy⁹³.

Temat „ciemności” i „światłości” przewija się w całej Ewangelii według Jana i na przykład rozmowa Jezusa z Samarytanką odbyła się „około szóstej godziny” (4, 6) czyli w południe. Następnie Jezus pozostał u Samarytan przez dwa dni. Tradycja prawosławna głosi, że spotkanie to miało miejsce w piątek, przeto pobyt u Samarytan to sobota i niedziela, co odpowiada triadzie, którą spotykamy już w homilii anatolijskiej i w schemacie godziny kanonicznej, zwanej mesoniktikon⁹⁴. Istnieją bowiem trzy formularze tej godziny kanonicznej: na dni powszednie, na soboty i na niedziele. Od poniedziałku do piątku odmawiany jest na mesoniktikonie Psalm 118, w soboty Psalm 64-69 (o charakterze paschalnym), a w niedzielę kanon ku czci Trójcy Świętej i opuszcza się modły za zmarłych⁹⁵. Mesoniktikon wyraża więc od poniedziałku do piątku skrucę i nadzieję, w sobotę ciemność i śmierć, a w niedzielę dzień ósmy, kontemplację Trójcy Świętej w światłości Zmartwychwstania Chrystusa, co koresponduje z tematem cyklu trzech ostatnich dni tygodnia⁹⁶. Zmartwychwstanie Chrystusa nastąpiło po szabacie, czyli w pierwszym dniu nowego stworzenia, zarazem dniu ósmym, który daje nam przedsmak wiecznej Paschy królestwa eschatologicznego.

Czas liturgiczny jest ściśle związany z kalendarzem, a właściwie z dwoma kalendarzami: słonecznym i księżycowym. Kalendarz słoneczny wyznacza święta stałe, a księżycowy cykl paschalny związany z wyliczeniem dnia święta Paschy, ale także przedpościa, Wielkiego Postu i okresu paschalnego. Cykl ten zajmuje 133 dni w roku słonecznym i zawiera centralne święto roku liturgicznego, czyli Paschę (gr. *πάσχα*, od hbr. *pesah* – przejście)⁹⁷. Odkrycie czasu obiegu słońca – jak wówczas uważano – wokół ziemi, miało dalekosiężne skutki. Za najtrwalsze osiągnięcia astronomii starożytnego Egiptu można uznać właśnie wprowadzenie już około 3000 r. przed Chrystusem kalendarza opartego na roku liczącym 365 dni

⁹³ N. Ossorguine, *La Triade („TPIHMEPON”)*, thème du *Quatrième Evangile selon la liturgie orthodoxe*, s. 195; tenże, *La place de la Mère de Dieu dans la liturgie orthodoxe*, [w:] *Saints et sainteté dans la liturgie*, Roma 1987, s. 275-290.

⁹⁴ N. Ossorguine, *La Triade („TPIHMEPON”)*, thème du *Quatrième Evangile selon la liturgie orthodoxe*, s. 197; tenże, *La Nativité du Christ, icône de Sa descente aux enfers*, „Nouvelles de Saint-Serge” 19(1989), z. 15, s. 7-9.

⁹⁵ N. Ossorguine, *Eschatologie et cycles liturgiques*, s. 214; tenże, *La Résurrection du Christ en tant que victoire définitive sur la mort à travers le septième jour d’après la liturgie orthodoxe*, [w:] *Le Christ dans la liturgie*, Roma 1981, s. 158-159, 162-163.

⁹⁶ N. Ossorguine, *La Triade („TPIHMEPON”)*, thème du *Quatrième Evangile selon la liturgie orthodoxe*, [w:] *La liturgie: son sens, son esprit, sa méthode (liturgie et théologie)*, s. 196.

⁹⁷ T. J. Talley, *Les Origines de l’année liturgique*, trad. A. Davril, Paris 1990, s. 13 i 16.

oraz ustalenie podziału nocy, a potem i dnia, na 12 części, skąd wzięła się ostatecznie nasza doba, mająca 24 godziny; rok podzielono na 12 miesięcy po 30 dni i na końcu roku zostawało 5 dni. Natomiast z dawnej Babilonii pochodzi wyliczenie, że czas obiegu słońca wynosi 360 dni. Prawdopodobnie dla celów badawczych podzielono koło (później także kulę) na 360° , co oznacza, że jeden stopień definiowano jako dzienną wędrówkę słońca na nieboskłonie⁹⁸, podobnie jak miesięcznej wędrówce odpowiada jeden z dwunastu znaków zodiaku. To astronomii babilońskiej zawdzięczamy wprowadzenie zodiaku (około V w. przed Chr.), zarówno jako zbioru konstelacji, jak i wielkiego koła, będącego podstawą ekliptycznego układu współrzędnych na sferze niebieskiej. Z tamtejszej tradycji obliczeniowej wziął się stopień – jako podstawowa jednostka miary kątowej – oraz system sześćdziesiąty. Koło podzielono następnie na cztery części po 90° każda, co odpowiada czterem kwartałom. Podział na dwanaście części dał dalej obraz miesięcy, półrocz a i dni. Ponieważ cykl obiegu słońca się powtarza bez przerwy, więc koło stało się symbolem wieczności⁹⁹.

Zodiak to pas na sferze niebieskiej w płaszczyźnie ekliptyki o szerokości około 16° . W jego obszarze znajduje się widoczne z Ziemi Słońce zataczające w ciągu roku pełen obieg. Kąt pełny (360°) podzielony został na 12 równych części, stąd w astronomii wyróżnia się 12 znaków zodiaku. W rzeczywistości gwiazdozbiorów widocznych w płaszczyźnie ekliptyki jest 13 i mają one różne rozmiary. Dlatego nie można jednoznacznie utożsamiać znaków zodiaku z gwiazdozbiorami. Ekliptykę w starożytności podzielono na 12 równych części po 30° . W czasach, gdy podzielono ekliptykę na znaki Zodiaku, punkt Barana, który rozpoczyna znak Barana, znajdował się w obrębie współczesnego gwiazdozbioru Barana. Położenie znaków zodiaku pokrywało się wówczas w przybliżeniu z położeniem gwiazdozbiorów. Na skutek precesji osi ziemskiej punkt Barana od tego czasu przesunął się o około 30° , czyli na początek gwiazdozbioru Ryb. Również w wyniku późniejszych reform map gwiazdozbiorów ich granice pozmiały się, aż do objęcia części ekliptyki przez kolejny, trzynasty gwiazdozbiór.

Poza tym każdy dzień i każda noc, podzielona na 12 godzin, stały się także obrazem obiegu słońca wokół ziemi. W istocie więc czas, który odmierzamy, jest efektem ruchu czyli zmiany położenia określonych ciał niebieskich, co świadczy o umowności tego podziału jak i o sile wyobraźni człowieka.

⁹⁸ Świadczy to wyraźnie o umowności, równie dobrze koło mogłoby mieć na przykład 400° .

⁹⁹ M. Lurker, *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, s. 100-101.

Pierwsza forma tego czasu została utworzona z okresów kosmicznych jako cykliczny czas gwiazd, przetłumaczony przez nasze zegary, którego figurą graficzną jest w sobie zamknięta krzywa, wąż zjadający swój ogon, błędne koło wiecznych powrotów bez wyjścia. [...] Ten czas zamknięty jak bóg Chronos, który karmi się własnymi dziećmi, czyli momentami – licząc zimno, matematycznie, „powtarzanie się” i wywołuje trwogę podobną do trwogi Pascala wobec nieskończonej przestrzeni. Wskazówki wiecznie w ruchu, prowadzą donikąd¹⁰⁰.

W podziale na lata, miesiące, tygodnie i dni szczególną rolę odgrywa w liturgii jeden z dni tygodnia, a mianowicie niedziela. Niedziela jest tworem ściśle chrześcijańskim, związanym z historycznym faktem Zmartwychwstania Chrystusa. jednak jako święto cotygodniowe narzuca kwestię jej relacji do żydowskiego szabat.

Sobota jest dniem świątecznym, ustanowionym przez samego Boga: „I pobłogosławił Bóg siódmy dzień i uświęcił go, gdyż w tym dniu odpoczął od spraw swoich” (Rdz 2,3). Święci ojcowie i cała wczesna tradycja nazywają niedzielę „pierwszym” lub „ósmym” dniem, podkreślając jej szczególną rolę i zaznaczając przeciwieństwo w stosunku do soboty, która pozostaje „siódmym dniem”. Sobota na zawsze zachowała błogosławieństwo Boże, które spoczęło na świecie i na jego sprawach. Sobota, dzień siódmy, w tradycji liturgicznej zachowuje podwójny sens, jako święto i jako dzień śmierci¹⁰¹.

Z jednej strony szabat jest dniem odpoczynku” (gr. ἀνάπαυσις), poświęconym Panu (Wj 16,23), a z drugiej strony „jest dniem siódmym” (gr. ἑβδόμη). Szabat jest symbolem ciągłości czasu i wyraża ideę poświęcenia czasu Bogu, jak świątynia wyraża poświęcenie Bogu przestrzeni. Chociaż św. Paweł pisze, że „kto przestrzega pewnych dni, przestrzega ich dla Pana” (Rz 14,6), to jednak uważa, iż Chrystus jest rzeczywistością, a szabat jest jej cieniem:

Niechaj więc nikt z was nie wydaje sądu co do jedzenia i picia, bądź w sprawie święta czy nowiu, czy szabat. Są to tylko cienie spraw przyszłych, a rzeczywistość należy do Chrystusa (Kol 2,16-17).

Oznacza to, że chrystologiczna interpretacja szabat jest zaznaczona już w Nowym Testamencie. Szabat jest odpoczynkiem, ale Chrystusa mówi, że to w Nim znajdziemy odpoczynek dla naszych dusz (Mt 11,29-30). To Chrystus okazuje się być prawdziwym odpoczynkiem

¹⁰⁰ P. E v d o k i m o v, *Prawosławie*, s. 220.

¹⁰¹ P. E v d o k i m o v, *La prière de l'Église d'Orient, la Liturgie de saint Jean Chrysostome*, Muluhouse 1966, s. 161; t e n z e, *Prawosławie*, s. 287; H. S c h a u s s, *The Jewish Festivals from their beginnings to our own day*, s. 3-37.

czyli prawdziwym szabatem. Chrystus jest tym, kto inauguruje prawdziwy szabat, zajmujący miejsce starotestamentowego, będącego jedynie figurą. Tym samym św. Paweł proklamuje koniec szabatatu jako instytucji prowizorycznej i obrazu przyszłego wieku, gdyż ten wiek właśnie nadszedł. W prologu Ewangelii według Mateusza przodkowie Chrystusa są przedstawieni w sześciu grupach po siedem osób. Chrystus jest więc tym, który inauguruje siódmy wiek.

Apokryficzna *Księga Jubileuszów* z I w. przed Chrystusem nadaje szabatowi charakter absolutny:

I uczynił wielki znak, dzień szabat, tak abyśmy mogli pracować przez sześć dni i zachowywać szabat powstrzymując się od wszelkiej pracy dnia siódmego. Powiedział wtedy do nas – wszystkich aniołów obecności i wszystkich aniołów uświęcenia, dwie największe grupy aniołów – abyśmy z Nim zachowywali szabat w niebie i na ziemi. [...] Zostało to postanowione, że oni [Żydzi] będą na zawsze błogosławieni i uświęceni świadectwem i pierwszym prawem, tak, jak On uświęcił i pobłogosławił dzień szabat w siódmym dniu¹⁰².

W rzeczywistości szabat nigdy nie był instytucją absolutną, gdyż obrzezania należało dokonać w ósmym dniu nawet jeśli był to szabat, w szabat zostało zdobyte Jerycho (Jz 6,4), w szabat walczyli Machabeusze i sam Bóg nie zachowuje szabatatu, gdyż w tym dniu też kieruje światem¹⁰³.

Celebrowanie niedzieli jest jednym z najstarszych rytów chrześcijańskich, poświadczonych w Nowym Testamencie: „Doznałem zachwyceń w dzień Pański (gr. κυριακή ἡμέρα)” (Ap 1,10). Określenie „dzień Pański” pojawia się po raz pierwszy właśnie w tym tekście i odnosi się do świętowania Zmartwychwstania Chrystusa pierwszego dnia tygodnia¹⁰⁴. Z I wieku pochodzi jeszcze jedno ważne świadectwo, a mianowicie św. Barnaby (zm. 61):

Nie te terazniejsze szabaty są dla mnie przyjemne lecz ten, który sam ustanowiłem i w którym doprowadziwszy wszystko do spoczynku, uczynię początek dnia ósmego, to jest początek nowego świata. Dlatego też świętujemy z radością dzień ósmy: w dniu tym Jezus powstał z martwych i ukazał się uczniom wstąpił do nieba¹⁰⁵.

¹⁰² *Księga Jubileuszów* (2,17-24), przeł. A. Kondracki, [w:] *Apokryfy Starego Testamentu*, opr. R. Rubinkiewicz, Warszawa 1999, s. 266.

¹⁰³ J. D a n i e l o u, *Bible et Liturgie*, Paris 1951, s. 303-316.

¹⁰⁴ T. J. T a l l e y, *Le temps liturgique dans l'Église ancienne. État de la recherche*, „La Maison-Dieu. Revue Trimestrielle du Centre de Pastorale Liturgique” 37(1981), z. 147, s. 27.

¹⁰⁵ Św. B a r n a b a, *List* (XV, 8-9), [w:] *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, przeł. A. Świderkówna, Kraków 2010², s. 195.

Na początku II wieku potwierdza tę praktykę św. Ignacy Antiocheński (ok. 30-ok. 107):

Tak więc ludzie żyjący dawniej w starym porządku rzeczy doszli do nowej nadziei i nie zachowują już szabatu, ale obchodzą Dzień Pański, w którym to przez Jezusa Chrystusa i przez śmierć Jego także i nasze życie weszło jak słońce¹⁰⁶.

Tertulian (160-220) przeciwstawia cotygodniowe święto chrześcijańskie świętom pogańskim:

Poganie mają raz na rok dzień świąteczny, ty zaś masz co osiem dni dzień świąteczny¹⁰⁷.

Pochodzenie niedzieli ma swe źródło wyłącznie w Zmartwychwstaniu Chrystusa po szabacie. Niedziela jest cotygodniową Paschą, dniem celebracji Eucharystii, pierwszym dniem tygodnia żydowskiego, wypadającym w dniu słońca kalendarza astrologicznego i jest dniem ósmym¹⁰⁸. Chrześcijanie świętowali niedzielę od czasów apostoelskich i dlatego decyzja cesarza Konstantyna Wielkiego (ok. 272-337) o uznaniu niedzieli za święto państwowe jest w istocie potwierdzeniem istniejącej tradycji:

Ustanowił też, że za szczególnie odpowiedni do modlitwy powinien być uważany dzień, który prawdziwie jest głową innych i jest pierwszy, dzień Pana i Zbawiciela¹⁰⁹.

Koncepcja niedzieli jako dnia pierwszego i ósmego wprowadza nas w symbolikę tego święta. Niedziela jako dzień pierwszy jest rocznicą stworzenia świata i powtórzeniem pierwszego dnia stworzenia, ale także dniem słońca – a Biblia nazywa Chrystusa *Słońcem Sprawiedliwości* (Mt 3,20; Łk 1,78-79) – i dniem ósmym¹¹⁰.

Czas zamknięty w siedmiodniowy cykl jest czasem historii zbawienia, opartym na eschatologicznej pełni¹¹¹. Dla pierwotnego Kościoła Dzień Pański nie oznaczał zamiany soboty. Sobota sankcjonuje naturalne życie

¹⁰⁶ Św. Ignacy Antiocheński, *Do Kościoła w Magnezji* (IX, 1), [w:] *tamże*, s. 122.

¹⁰⁷ Tertulian, *O balwochwalstwie* (XIV, 7), przeł. K. Obrycki, [w:] *Tertulian, Wybór pism III*, opr. T. Kołosowski i I. Salamonowicz-Górska, Warszawa 2007, s. 142.

¹⁰⁸ J. Daniéλου, *Bible et Liturgie*, s. 303-316.

¹⁰⁹ Euzebiusz z Cezarei, *Życie Konstantyna*, przeł. T. Wnętrzak, Kraków 2007, s. 218.

¹¹⁰ J. Daniéλου, *Bible et Liturgie*, s. 337-3338, 345.

¹¹¹ Siedmiodniowy cykl nawiązuje do opisu stworzenia w Księdze Rodzaju w sześciu dniach (starszy przekaz mówił raczej o ośmiu dniach, ale został wtłoczony w schemat szóstkowy przez umieszczenie w 3 i 6 dniu dwóch dzieł stworzenia) i siódmy dzień odpoczynku. Mamy sześć dni stworzenia i sześciu aniołów zadmie w trąby zapoczątkowując koniec świata (Ap 10,6). Anioł Apokalipsy ogłasza koniec chorego czasu, czasu matematycznego podzielonego na momenty, i przejście do eschatologicznej pełni czyli wieczności. Por. M. Lurker, *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, s. 177; P. Evdokimov, *Prawosławie*, s. 219.

świata przebiegające w cyklach czasowych¹¹². Od IV wieku chrześcijańska niedziela nabiera charakteru żydowskiego szabatu, pobytu Izraela na pustyni (Wj 20,8; Pwp 5,12)¹¹³. Ojcowie Kościoła podkreślają, że niedziela nie zastępuje szabatu, który jest siódmym dniem żydowskiego tygodnia, ale jest dniem ósmym, albo też pierwszym któremu przeciwstawia się niedziela jako dzień pierwszy. Dni tygodnia przedstawiają tydzień kosmiczny, któremu przedstawia się niedziela jako dzień ósmy¹¹⁴. Zgodnie ze słowami Bazylego Wielkiego (329-379), niedziela jest memoriałem Zmartwychwstania oraz „figurą życia wiecznego”, ikoną „dnia bez końca” i wieczność jest oznaczona przez „dzień ósmy”¹¹⁵. W późniejszych wiekach niedziela została wzbogacona o mistykę Dnia Zmartwychwstania, Dnia Słońca, Dnia Pańskiego (gr. κυριακῆ ἡμέρα w Ap 1,10; κατὰ κυριακὴν δὲ κυρίου w *Didachè* 14,1), cotygodniowej Paschy, pierwszego dnia, ósmego dnia i czasu odpoczynku¹¹⁶.

Z pojęciem „świętego czasu” nierozzerwalnie wiąże się pojęcie „świętej przestrzeni”. Ma ono swoje uzasadnienie w tym, że budowla sakralna powstaje na podstawie ujrzanego wzorca niebieskiego, w pewnym sensie będącego odpowiednikiem platońskich idei.

Po raz pierwszy koncepcję niebieskiego wzorca jakiejś budowli spotykamy w odniesieniu do świątyni babilońskiej w Lagash. Król ujrzał we śnie boginię, która pokazała mu tablicę, na której były wymienione pomyślane gwiazdy, oraz boga, który ujawnił mu plan świątyni. Miasta także miały swój boski wzorzec, miały swoje archetypy w konstelacjach, na przykład Niniwa w Wielkiej Niedźwiedzicy. Król Sennacheryb nakazał zbudować to miasto zgodnie z projektem ustalonym od dawna w konfiguracji nieba. Archetyp znajduje się w idealnej krainie wieczności, co ma określone konsekwencje¹¹⁷. Jeśli świątynia jest odwzorowaniem wiecznej idei, to tym samym ma udział w wieczności.

Biblia podaje, że Bóg powiedział do Mojżesza:

Budowę zaś przybytku i robotę wszelkich jego sprzętów przeprowadzicie dokładnie według tego, co ci ukażę (Wj 25,9).

Uważaj zaś pilnie, aby go [świecznik] wykonać według wzoru, jaki zobaczyłeś na górze (Wj 25,40).

¹¹² A. Schmemmann, *Eucharystia. Misterium Kościoła*, s. 36.

¹¹³ A. M. Dubarle, *La signification religieuse du sabbat dans la Bible*, [w:] *Le Dimanche*, Paris 1965, s. 44.

¹¹⁴ P. Evdokimov, *Prawosławie*, s. 223.

¹¹⁵ N. Egenger, *Célébration du dimanche*, [w:] *Dimanche, office selon les huit tons*, Chevetogne 1972, s. 19.

¹¹⁶ J. Hild, *La mystique du dimanche*, „La Maison-Dieu” 3(1947), z. 9, s. 8-34.

¹¹⁷ M. Eliade, *Mit wiecznego powrotu*, s. 16.

Dawid dając swemu synowi Salomonowi plan świątyni i wszystkich jej sprzętów, dodał:

O tym wszystkim, o pracach według planu budowy pouczony zostałem na piśmie przez Pana (1 Krn 28,19).

Oznacza to, że zarówno Mojżesz na Synaju, jak i Dawid ujrzeli wzorzec niebieski¹¹⁸, co potwierdza Salomon:

Kazałeś zbudować świątynię na górze swej świętej
i ołtarz w mieście swego zamieszkania –
obraz namiotu świętego, któryś zgotował od początku (Mdr 9,8).

Niebieska Jerozolima została stworzona przez Boga zanim miasto Jerozolima zostało zbudowane przez ludzi, o czym mówi syryjska *Apokalipsa Barucha*:

Czy sądzisz, że to miasto, o którym powiedziałem:
Nazaczyłem cię na dłoniach moich rąk,
Nie jest tą budowlą, którą obecnie buduje się pośród was?
Owa zaś będzie objawiona przeze mnie, która obecnie jest
Przygotowana, a z której zamierzałem uczynić raj.
Ukazałem ją Adamowi zanim zgrzeszył¹¹⁹.

Ta wizja wpłynęła na wiele starotestamentowych proctw (Tb 13,17-18; Ez 40-44; Iz 54,11-17)¹²⁰. Najwspanialszy opis niebieskiej Jerozolimy podaje bez wątpienia św. Jan Ewangelista w Apokalipsie:

Miasto Święte – Jeruzalem Nowe ujrzałem zstępujące z nieba od Boga, przystrojone jak oblubienica zdobna w klejnoty dla swego męża. I usłyszałem donośny głos mówiący od tronu: «Oto przybytek Boga z ludźmi: i zamieszka wraz z nimi, i będą oni Jego ludem, a On będzie „Bogiem z nimi”. [...] I rzekł Zasiadający na tronie: «Oto czynię wszystko nowe». [...] A Miasto układa się w czworobok i długość jego tak wielka jest, jak i szerokość. I zmierzył Miasto trzciną poprzez dwanaście tysięcy stadiów: długość, szerokość i wysokość jego są równe. [...] A świątyni w nim nie dojrzałem: bo jego świątynią jest Pan Bóg wszechmogący oraz Baranek. I Miastu nie trzeba słońca ni księżycy, by mu świeciły, bo chwała Boga je oświetliła, a jego lampą - Baranek. I w jego świetle będą chodziły narody, i wniosą do niego królowie ziemi swój

¹¹⁸ P. Patai, *Man and Temple*, London 1947, s. 130-132.

¹¹⁹ *Apokalipsa Barucha syryjska* (II, 4,2-4), przeł. J. Woźniak, [w:] *Apokryfy Starego Testamentu*, opr. R. Rubinkiewicz, Warszawa 1999, s. 408.

¹²⁰ S. Kobielus, *Niebiańska Jerozolima. Od sacrum miejsca do sacrum modelu*, Warszawa 1989, s. 38-45.

¹²¹ M. Eliade, *Mit wiecznego powrotu*, s. 17.

¹²² Imię Boga w języku hebrajski – JHWH – składa się z czterech spółgłosek, por. M. Lurker, *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, s. 174.

¹²³ *Tamże*, s. 175.

przepych. I za dnia bramy jego nie będą zamknięte: bo już nie będzie tam nocy (Ap 21,2-3.5.16.22-25)¹²¹.

Niebieska Jerozolima ma kształt czworoboku. Czwórka jest symbolem tego, co materialne, ziemskie, ziemia ma „cztery krańce” (Ez 7,2)¹²². Ziemia może więc ujawniać się jako kwadrat¹²³. Z tego powodu ołtarz cerkiewny ma kształt czworoboku. Na ikonie św. Andrzeja Rublowa (ok. 1360-1430) *Trójca Święta* trzej Aniołowie zasiadają nad kwadratowym ołtarzem będącym symbolem ziemi.

Natomiast obraz koła jako wyobrażenie ziemi jest związany z metaforą wyspy. Według mitologii staroegipskiej z praocceanu Nun wynurzył się wysoki pagórek, przypominający okrągłą wyspę. Hinduska wszechmatka Siakti tronuje w pałacu stojącym pośrodku złotej okrągłej wyspy. Również biblijny raj miał kształt kulisty i cały kosmos stanowi krąg działania Boga¹²⁴.

W świątyni pojęcia czasu i przestrzeni partycypują więc w nieskończoności i wieczności. Święta przestrzeń świątyni jest tym miejscem, w którym dokonuje się „przejście Pana” (Wj 12,12) i słowa „w owym czasie” (łac. *in illo tempore*) wskazują na to, że dokonuje się powtórzenie tego jedyne go aktu, który objął swoją mocą wszystkie czasy i wszystkie przestrzenie. Budynek sakralny, przestrzeń sakralna i czas sakralny, przenikają do wieczności i przybliżają ją, same równocześnie ulegając przemianie. Tak dzieje się w porządku czasu: liturgia to ruch wewnętrzny, przestrzeń świątyni, wiodąca ku czwartej współrzędnej głębi, ku górze. Tak też dzieje się w porządku przestrzeni: organizacja świątyni, prowadząca od zewnętrznych słójów, ku centralnemu rdzeniowi, ma to samo znaczenie.

Domus ecclesiae jest więc *Domus Dei*, i Bóg w swej absolutnej wolności panuje nad czasem, nad przestrzenią i nad wydarzeniami. Bóg jest Panem czasu w Boskiej przestrzeni, jest Panem czasoprzestrzeni¹²⁵. Świątynia jako mikrokosmos jednoczy w sobie oba święte wymiary, czasu i przestrzeni. Jest więc tą przestrzenią, która w szczególny sposób została oddana Bogu, niejako wyjęta z porządku rzeczy tego świata. Na tej sakralnej scenie dokonuje się akt zstąpienia Boga.

W takim ujęciu świątynia jest syntezą sztuk. O. Paweł Florenski (1882-1937) uważał, że świątynia syntetyzuje w sobie sztukę ognia

¹²⁴ Tamże, s. 157-159.

¹²⁵ J. Nowosielski, *Czas historyczny i przecucie metahistorii w refleksji eklezjologicznej Prawosławia*, [w tegoż:] *Inność prawosławia*, s. 69-70; T. J. Talley, *Le temps liturgique dans l'Église ancienne. État de la recherche*, „La Maison-Dieu” 37(1981), z. 147, s. 29-60; C. Andronikof, *Le sens de la liturgie*, Paris 1988, s. 53-87.

(oświetlenie ikon rozedrganymi płomykami świec i lampek oliwnych), sztukę kadzielnego dymu (wnosi on pogłębienie i złagodzenie perspektywy oglądu oraz rozszerza przestrzeń architektoniczną świątyni poprzez snucie się w cerkwi, niknięcie kopuły, łagodzenie ostrości krawędzi i twardości przestrzeni) i ta synteza działań artystycznych wewnątrz świątyni nie ogranicza się do sfery sztuk plastycznych, lecz obejmuje swym zasięgiem sztukę wokalną i poetycką, przy czym sztukę poetycką wszelkich rodzajów. Synteza ta jest dramatem muzycznym, w którym wszystko podporządkowane jest celowi nadrzędnemu, jakim jest katharsis. Wewnątrzświątynne działania artystyczne obejmują także sztukę odróżniania zapachów, sztukę nakładania szat liturgicznych, sztukę choreografii kościelnej określającej układy wejść i wyjść celebransów, układy procesji. Święta przestrzeń i święty czas syntetyzują sztukę, przeto Kościół i jego liturgia są najwyższym przejawem estetyki¹²⁶.

Wezwanie Błogosławione królestwo, którym zaczyna się Liturgia eucharystyczna, mówi o tym, że będąc jeszcze na ziemi partycypujemy w wiecznym królestwie Bożym czyli w wieczności, przeżywamy wieczność w każdym momencie jako „obecną”. Jest to czas, w którym przeszłość jest całkowicie zachowana, a terażniejszość otwarta na nieskończoność przyszłych eonów¹²⁷.

Istotne znaczenie mają w tym także świadectwa patrystyczne odnoszące się do niedzieli, jak św. Justyna Męczennika (ok. 100-165):

Gromadzimy się zaś na naszym wspólnym spotkaniu w Dniu Słońca, ponieważ jest to pierwszy dzień, w którym Bóg stwarzając ciemność i materię, uczynił wszechświat, zaś Jezus Chrystus nasz Zbawiciel, tego samego dnia zmartwychwstał¹²⁸.

Orygenes (ok. 185-254) i św. Hieronim ze Strydonu (ok. 331-ok. 419) precyzują to w *Homiliach o Księdze Psalmów*:

¹²⁶ P. Florenski, *Liturgia jako synteza sztuk*, [w tegoż:] *Ikonostas i inne szkice*, s. 35-38; H. Paprocki, *Liturgia i estetyka*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 20(1990), z. 77, s. 22-30; tenże, *Teologia muzyki sakralnej*, [w:] *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich*, pod red. Z. Abramowicz, Białystok 2003, s. 33-36.

¹²⁷ P. Evdokimov, *Prawosławie*, s. 219-220.

¹²⁸ Św. Justyn Męczennik, *I Apologia* (67,7), [w:] *Pierwsi apologetyci greccy*, przeł. L. Misiarczyk, Kraków 2004, s. 256.

¹²⁹ Orygenes – Hieronim, *Homilie o Księdze Psalmów* (Psalm VII), przeł. S. Kalinkowski, Kraków 2004, s. 26.

¹³⁰ J. Daniélou, *Bible et Liturgie*, s. 355, 359; por. tenże, *Le Dimanche comme huitième jour*, [w:] *Le Dimanche*, Paris 1965, s. 74-87.

¹³¹ Św. Barnaba, List (XV, 9), [w:] *Pierwsi świadkowie. Pisma Apostolskich*, s. 195.

Psalm szósty, dotyczy ściśle zmartwychwstania Pana, którym jest ósmy dzień. Do nas bowiem należy i pierwszy dzień, i dzień ósmy: my ósmego dnia otrzymaliśmy królestwo niebieskie¹²⁹.

Tego typu świadomość teologiczna i liturgiczna odsyła nas do koncepcji dnia pierwszego i dnia ósmego.

12. Dzień pierwszy i ósmy

W chrześcijańskiej teologii i liturgii znaczące miejsce zajmuje koncepcja ósmego dnia. Siedem dni jest figurą czasu, gdyż czasem rządzi tydzień, co jest tematem pitagorejskim, znanym Filonowi z Aleksandrii (10 przed Chr.-40 po Chr.); aleksandryjczycy uważali siedem dni za symbol całego czasu. Ósmy dzień jest natomiast figurą wieczności (Zachód nadawał temu często charakter millenarystyczny)¹³⁰. Koncepcja ósmego dnia pojawiła się już w I wieku w *Liście*¹³¹ św. Barnaby (zm. 61) i została rozwinięta przez Ojców Kościoła w IV wieku. Wysoka ranga ósemki w chrześcijaństwie sięga nie tylko czasów biblijnych, ale także innych religii i początków ludzkości. W istocie bowiem ósemka jako podwojona czwórka jest liczbą Kosmosu. Cztery strony świata przez osie współrzędnych zostają rozszerzone do ośmiu podstawowych kierunków róży wiatrów (pochodząca z około 50 roku przed Chrystusem Wieża Wiatrów¹³² w Atenach ma kształt ośmioboczny)¹³³.

W tradycji hinduskiej liczba cztery również oznacza całość, pełnię i doskonałość¹³⁴. Przekraczanie siedmiu poziomów kosmicznych przenosi Buddę na szczyt świata kosmicznego – ósmego elementu – i jednocześnie pozwala mu powrócić do pozaczasowej chwili poprzedzającej jego stworzenie¹³⁵. Mīt o narodzeniu Buddy z największą precyzją podaje fakt, że Budda natychmiast po urodzeniu przekroczył kosmos, znosząc przestrzeń i czas¹³⁶.

Budda przekracza eony, „nie jest człowiekiem eonów”, nie jest uwikłany w cykliczny strumień czasu, przekroczył bowiem czas kosmiczny. Dla Buddy wszystkie czasy stają się terażniejszością, co oznacza, że zniósł on nieodwracalność czasu¹³⁷.

¹³² H. J. K i e n a s t, *Der Turm der Winde in Athen*, Wiesbaden 2014 (Archäologische Forschungen, Bd. 30).

¹³³ M. L u r k e r, *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, s. 180.

¹³⁴ M. E l i a d e, *Obrazy i symbole*, s. 180.

¹³⁵ *Tamże*, s. 87.

¹³⁶ M. E l i a d e, *Mity, sny, misteria*, przeł. K. Kocjan, Warszawa 1994, s. 118-119.

¹³⁷ M. E l i a d e, *Obrazy i symbole*, s. 91-92.

Poza tym w buddyzmie występuje ośmiostopniowa ścieżka zbawienia, Droga Środka: 1. właściwe widzenie, 2. właściwe myślenie, 3. właściwa mowa, 4. właściwe działanie, 5. właściwe sposoby istnienia, 6. właściwe dążenia, 7. właściwa uwaga, 8. właściwa koncentracja¹³⁸. Buddyjskie „Koło Nauki” posiada osiem szprych, które przypominają o ośmiokrotnej drodze zbawienia. Jedynie ten, kto idzie tą drogą, będzie wyzwolony z cyklu ponownych narodzin. Osiem filarów nieba w starożytności mówi o podzielonych na pół stronach świata, podobnie jak ośmiu strażników przestrzeni w świątyniach hinduskich, przedstawianych w formie rzeźb lub reliefów¹³⁹. Według wyobrażeń babilońskich dusza przez siedem sfer poszczególnych planet dociera do ósmego, najwyższego nieba¹⁴⁰. Koncepcja ta wiąże się z faktem, że w starożytności znano siedem jasnyciał, zwanych planetami: Merkurego, Wenus, Marsa, Jowisza, Saturna, a także Słońce i Księżyc, poruszających się na niebie względem gwiazd. Uważano, że poruszają się one po abstrakcyjnych sferach niebieskich, których jest siedem. Stąd też sfera ósma oznacza wyjście poza rzeczywistość empiryczną. Na bazie neopitagorejskiej koncepcji siedmiu sfer planetarnych, którymi rządzą kosmokratorzy, archonci¹⁴¹, trzymający człowieka w niewoli, pojawiła się jako opozycja teoria wyzwolenia człowieka przez podniesienie go ponad owe sfery. Jest to więc koncepcja astrologiczna na temat ogdoady, sfery ponad siedmioma sferami planetarnymi¹⁴². O tej właśnie koncepcji planetarnej pisze Klemens Aleksandryjski (ok. 150-ok. 212):

W dniu siódmym obchodzi się uroczyste czas odpoczynku, a w ósmym – podejmuje ofiarę przebłagalną za grzechy, jak jest napisane w prorocztwie Ezechiela. Czy więc przez te siedem dni należy rozumieć czas, który powraca po siedmiu wyliczonych okresach do stanu najwyższej pauzy, czy miałyby to być siedem sfer niebieskich, które niektórzy obliczają przez proste układanie jednych na drugie w górę, a nieruchoma przestrzeń, blisko świata pojmowanego umysłem położona, miałyby być nazywana ósemką – w każdym wy-

¹³⁸ M. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych*. Tom II: *Od Gautamy Buddy do początków chrześcijaństwa*, przeł. S. Tokarski, Warszawa 1994, s. 66.

¹³⁹ M. Lurker, *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, s. 180.

¹⁴⁰ *Tamże*, s. 180.

¹⁴¹ Warto zaznaczyć, że św. Ireneusz z Lyonu (ok. 140-ok. 202) w swoim dziele *Epideiksisis* dokonuje chrystianizacji tej teorii: „Świat otoczony jest przez siedem niebios, w których mieszkają niezliczone Moce, Aniołowie i Archaniołowie służąc wszechmogącemu i Stwórcy wszystkich, Bogu, nie jakoby tego potrzebował, ale aby nie byli bezczynni i niepotrzebni [...]. Pierwszym niebem, które jest ponad innymi, jest niebo mądrości, drugim po nim niebo rozumu, trzecim rady, czwartym licząc od góry, niebo męstwa, piąte wiedzy, szóste pobożności, siódme zaś to firmament nad nami, pełne bojaźni tego ducha oświecającego niebiosia [...]”.

¹⁴² J. Daniélou, *Bible et Liturgie*, s. 351-352.

padku mówi ten symbol, że gnostyk z krainy stawania się i grzechu musi się wynurzyć¹⁴³.

Słusznie z kolei uważa się liczbę siedem za pozbawioną matki i potomstwa, w ten sposób wyjaśnia się sabat i można upatrywać w tym określeniu pojęcie odpoczynku [...]. Liczbę osiem nazywa się sześcianem. Aby ją otrzymać dolicza się do siedmiu krążących planet jeszcze niebo gwiazd stałych, przez co powstaje wielki rok [...]. Syn Boży [...] okazał się właściwie jako liczba osiem¹⁴⁴.

Do tej koncepcji nawiązuje także Orygenes (ok. 185-254):

Misteria perskie zawierają symbol dwóch sfer niebieskich, sfery gwiazd stałych i sfery planet. Symbol ten przedstawia się następująco: Jest to drabina zawierająca siedem bram, a na jej szczycie jest umieszczona ósma brama; bramy te są kolejno wykonane z ołowiu, cyny, spiżu, żelaza, brązu, srebra i złota. Uważają, że pierwsza brama należy do Saturna, a ołów symbolizuje powolność tej planety, druga do Wenus, symbolizowanej przez jasność i miękkość cyny, trzecia – twarda, spiżowa brama – do Jowisza, czwarta do Merkurego, bowiem żelazo, tak jak Merkury, wytrzymuje wielkie trudy, nadaje się do handlu i jest używane do różnorodnych prac, piąta – nietrwała i zmienna, bo zbudowana ze stopu – do Marsa, szósta, srebrna, do księżycy, i siódma, złota, do słońca, bowiem metale te imitują barwę księżycy i słońca¹⁴⁵.

Starożytni Egipcjanie wypracowali szczególną teorię kosmogoniczną ośmiu pierwotnych bóstw, zwanych ogdoadą (gr. Ὀγδοῦς – *ósemka*, egip. *hemenu*), do której potem dołączył Ptah¹⁴⁶.

Ogdoada oznacza w mitologii egipskiej grupę ośmiu bóstw czczonych w Hermopolis¹⁴⁷ (prastare miasto w starożytnym Egipcie, stolica XV nomu Górnego Egiptu) i ściśle związanych z tamtejszą koncepcją kosmogoniczną. Według tej koncepcji w pierwotnym praocéaniu istniało właśnie osiem bóstw stanowiących Ogdoadę. Prabóstwa te, występujące pod postaciami węży (bóstwa żeńskie) i żab (bóstwa męskie) lub małp, podzielone były na cztery pary:

Nun i Naunet – prawody;
 Kuk i Kauket – ciemność;
 Huh i Hauhet – nieskończoność;
 Amon i Amaunet – niewidzialność.

¹⁴³Św. Klemens Aleksandryjski, *Kobierce zapisków filozoficznych dotyczących prawdziwej wiary* (IV, 25), przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Warszawa 1994, I, s. 386.

¹⁴⁴*Tamże* VI, 16; II, s. 197.

¹⁴⁵Orygenes, *Przeciw Celsusowi* (VI, 25), przeł. S. Kalinkowski, Warszawa 1971, II, s. 85.

¹⁴⁶M. Lurker, *Bogowie i symbole starożytnych Egipcjan*, przeł. A. Łukaszewicz, Warszawa 1995, s. 164, 196-197.

¹⁴⁷Hermopolis już w Starym Państwie (ok. 2675-2170 przed Chr.) nazywano Miastem Ośmiu (bóstw pierwotnych), por. J. Lipińska, M. Marciniak, *Mitologia starożytnego Egiptu*, Warszawa 2002, s. 33.

Każda z tych par personifikowała określoną cechę pierwotnego chaosu. Od cech tych pochodzą również imiona poszczególnych bóstw. Zgodnie z kosmogonią hermopolitańską, bóstwa Ogdoady stworzyły kosmiczne jajo, z którego później wykuł się bóg-stwórca. Według innej wersji, jajo zostało złożone przez praptaka, którym najczęściej był ibis (utożsamiany z głównym bogiem Hermopolis, Thotem), rzadziej kaczka lub gęś. Z pierwotnego jeziora Hermopolis wyłonił się lotos, z którego pochodzi „dziecię przenajświętsze, dziedzic doskonały zrodzony przez Ogdoadę, boskie nasienie wszystkich pierwszych Bogów Poprzednich”, „ten, który związał zarodki bogów i ludzi”.¹⁴⁸

W świecie greckim Solon z Aten (ok. 635-ok. 560 przed Chr.) wiedział, że najdoskonalsze okresy ludzkiego życia to siódmy i ósmy, a każdy z okresów ma po siedem lat:

Chłopak nieletni i głupi poczyna po pierwszy raz tracić
 Zęby dzieciinne, gdy ma siedem za sobą już lat.
 Gdy zaś następnych lat siedem dopełnić mu bóstwo pozwoli,
 Daje dowody, że dlań dzień dojrzałości już błysł.
 W trzeciej siódemce znów lat rozrastają się członki wspaniale,
 Brodę okrywa mu puch, barwa odmienia się lic.
 W czwartej siódemce młodzieniec najlepszy krzepkością jest ciała,
 Tę zaś mężowie na znak cnoty bojowej chcą mieć.
 W piątej powinien dojrzały już człek o małżeństwie pomyśleć,
 I o potomstwie, co ród w dalszy podtrzymać ma wiek.
 W szóstej – pod względy wszystkimi ustala się umysł człowieka,
 I na szalony już czyn łatwo nie waży się on.
 W siódmej i ósmej – najtęższa jest myśl i wymowa człowieka,
 W obu siódemkach zaś tych całych czternaście jest lat.
 Jeszcze w dziewiątej jest krzepki, lecz słabnąc zaczyna już jego
 Mądrość i język, by mógł błyszczeć tężyzną, jak wpierw.
 Wreszcie w dziesiątej, gdy tej mu łaskawie dokonać da bóstwo,
 Nie jest niewczesną już dlań raz przeznaczona mu śmierć¹⁴⁹.

Ten sam mędrzec za najwłaściwszą uważał śmierć w osiemdziesiątym (ósma dziesiątka) roku życia:

Lecz jeśli jeszcze jest gotów mię słuchać, to porzuć swe zdanie
 I nie miej żalu, że myśl lepszą znalazłem niż ty.

¹⁴⁸ M. Eliade, *Historia wierzeń i idei religijnych*. Tom I: *Od epoki kamiennej do misteriów eleuzyńskich*, przeł. S. Tokarski, Warszawa 1988, s. 63-64. Na różnych przedstawieniach egipskich osiem węży pod znakiem Słońca kojarzy się z hermopolitańską ósemką prabóstw kosmogonicznych, por. A. Niwiński, *Mity i symbole starożytnego Egiptu*, Warszawa 1992², s. 106.

¹⁴⁹ Solon z Aten, *Podział życia ludzkiego*, przeł. W. Klinger, [w:] *Antologia liryki greckiej*, opr. W. Steffen, Wrocław 1955, s. 32-33.

Ale zmieniwszy swe zdanie zaśpiewaj mi tak, mój słowiku:
 W osiemdziesiątym niech śmierć roku zabierze mię stąd.
 Nie chcę też takiej mieć śmierci, by nikt nie zapłakał już po mnie,
 Lecz przyjaciołom swym chcę smutek zostawić i żal¹⁵⁰.

Rola ósemki w chrześcijaństwie sięga także czasów biblijnych. W arce Noego uratowało się ośmiu ludzi (Rdz 6,18), obrzezania dokonywano ósmego dnia po narodzeniu. Jezus Chrystus wygłosił Ośmiu Błogosławieństw (Mt 5,3-10)¹⁵¹. Największe jednak znaczenie posiada fakt, że według żydowskiej rachuby tygodniowej Chrystus zmartwychwstał ósmego dnia, po upływie siedmiu dni, to jest w pierwszy dzień nowego tygodnia, nowego czasu, w którym nie ma śmierci i przemijania¹⁵².

Św. Bazyli Wielki przywołuje podstawową symbolikę niedzieli jako memoriału zmartwychwstania, ale także ikony przyszedłego wieku, co ma znaczenie eschatologiczne. Niedziela jest zasadą (gr. *εἰς*), co jest transpozycją koncepcji sabatu (gr. *ἕως*) w powiązaniu z tekstem Rdz 1,1: „Na początku Bóg stworzył niebo i ziemię”. Św. Bazyli nie nazywa tego dnia „pierwszym” lecz „jedynym”:

...dzień ten [Zmartwychwstania] wydaje się w jakiś sposób obrazem przyszłego wieku. Dlatego dzień będący początkiem dni nie jest już u Mojżesza nazywany pierwszym, lecz jednym. „I tak stał się wieczór, i stał się poranek, dzień jeden” [Rdz 1,5], jako że on powtarza się często, cyklicznie. A jeden to w istocie i ten dzień, i ósmy, ukazujący się w sobie, rzeczywiście ów jeden i prawdziwy dzień, o którym wspomniął także psalmista [Ps 6 i 11] w niektórych tytułach psalmów, dzień będący katastrofą¹⁵³, która nastąpi po tym czasie, dzień nie kończący się, nie znający wieczora, nie przechodzący w następny, owa nieustająca i niestarzejąca się wieczność. Przeto z konieczności Kościół uczy swoich uczniów dopełnienia w nim modlitw na stojąco, abyśmy dzięki ciągłemu przypominaniu o niekończącym się życiu, nie zaniebdali środków na owo przyjscie. Każda Pięćdziesiątnica jest przypomnieniem zmartwychwstania oczekiwanego w przyszłym wieku. Ów jeden bowiem i pierwszy dzień, siedmiokrotnie mnożony przez siedem, wypełnia siedem tygodni świętej Pięćdziesiątnicy. Zaczynając od pierwszego, kończy się na tym samym, pięćdziesiąt razy rozwijając się w tym czasie poprzez podobne dni. Jest on naśladownictwem wieczności także dlatego, że podobnie jak w ruchu cyklicznym kończy się on na tych samych znakach, od których się zaczynał. Prawa Kościoła nauczyły nas czcić w nim bardziej schemat

¹⁵⁰ Solon z Aten, *Do Mimmerma*, przeł. W. Klinger, [w:] *Antologia liryki greckiej*, s. 34.

¹⁵¹ Uważa się też, głównie na Wschodzie, że błogosławieństw jest dziewięć. Właściwie Chrystus użył słowa „szczęśliwi” (gr. *makarioi*), a nie „błogosławieni”.

¹⁵² M. Lurker, *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, s. 180.

¹⁵³ W życiu ludzkości są dwie katastrozy, a mianowicie aktualne życie oraz przyszłe, które nastąpi po apokatastazie, czyli odnowieniu wszytkiego w Chrystusie.

modlitwy na stojąco, aby poprzez to wyraźne przywołanie nas, przynosiła ona wyższe sfery naszej duszy od terażniejszości ku przeszłości¹⁵⁴.

Św. Grzegorz Teolog (ok. 330-390) traktował Pięćdziesiątnicę „jako dzień ósmy, a zarazem pierwszy, a raczej jeden i nieusuwalny”¹⁵⁵, a Orygenes uważał, że „dokonały człowiek bez przerwy świętuje Paschę”¹⁵⁶.

Tydzień jest formą cykliczną, która ma swój początek i koniec, a dzień jeden – czyli ósmy – przekracza tę cykliczność i ma związek z przyszłym eonem (gr. αἰών – *trwanie, wiek, wieczność*)¹⁵⁷.

Prorok Joel (IX w. przed Chr.) mówi, że „Dzień Pański jest wielki i wspaniały” (Jl 2,11). Stąd chrześcijaństwo zna dzień bez zmięczenia, bez jutra, bez końca. Jest on nazywany ósmym, gdyż następuje po siódmym, ale nie należy do następnego cyklu siedmiu dni, jest więc poza czasem. Dzień Pański jest obrazem przyszłego wieku, będącym poza tygodniem kosmicznym, jest więc figurą świata przyszłego. Jest zarazem jedynym i ósmym: jedynym jako życie przyszłe i ósmym jako że przyszły wiek zastąpi ten świat. Właśnie ten jeden dzień reprezentuje wieczność jako zarazem pierwszy i ósmy, jeden i unieważniający czas. Dzień Pański jest więc zarazem pierwszym kosmicznym dniem stworzenia, dniem obrzezania, dniem Zmartwychwstania Chrystusa, dniem sprawowania Eucharystii i dniem eschatologicznego końca wieków. Szczególnego znaczenia nabiera ta symbolika w odniesieniu do Pięćdziesiątnicy, która ma miejsce siedem tygodni po święcie Paschy (7x7+1), ale równocześnie sama Pascha wypada po sześciu tygodniach Wielkiego Postu i po Tygodniu Męki, co daje tę samą symbolikę¹⁵⁸.

Św. Grzegorz z Nazjanzu jest świadkiem eschatologicznej symboliki dnia ósmego, jak i symboliki siódemki:

Siódemkę czczą Hebrajczycy na podstawie Zakonu Mojżesza, jak później pitagorejczycy czcili czwórkę, na którą nawet przysięgali, ósemka zaś i trójka były we czci u zwolenników Szymona i Marcjona; według tych liczb nazywają oni swych Eonów, w tej samej liczbie, i cześć im oddają, nie wiem wprawdzie na podstawie jakiego związku podobieństwa, albo jakiej siły tych liczb dość, że im cześć oddają. To tylko jest jasne, że gdy Bóg w sześciu dniach stworzył i ukształtował materię, nadał jej ład zewnętrzny i wewnętrzny-

¹⁵⁴ Św. Bazyli Wielki, *O Duchu Świętym* (66), przeł. A. Brzóstkowska, Warszawa 1999, s. 177-178.

¹⁵⁵ Św. Grzegorz z Nazjanzu, *Mowa 41 na święto Pięćdziesiątnicy* (2), [w tegoż:] *Mowy wybrane*, przekład zbiorowy, Warszawa 1967, s. 465.

¹⁵⁶ Orygenes, *Przeciw Celsusowi* (IV, 22), I, s. 226.

¹⁵⁷ Św. Bazyli Wielki, *In Hexameron* (II, 8), PG 39, 596, [za:] J. Daniélou, *Bible et Liturgie*, s. 358.

¹⁵⁸ J. Daniélou, *Bible et Liturgie*, s. 360- 367.

ny, i zbudował ten świat, który teraz widzimy, siódmego dnia odpoczął po pracy, jak wskazuje sama nazwa szabatu, co po hebrajsku oznacza spoczynek. Jeżeli zaś istnieje jakieś wznioślejsze objawienie tych spraw, niech sobie inni filozofują.

A część siódemki nie ogranicza się u Żydów do dni, lecz rozciąga się także na lata. Spośród dni wskazuje na to szabat, bez przerwy u nich przestrzegany, któremu odpowiada także usunięcie kwasu na siedem dni, a spośród lat czczony jest siódmy rok wyzwolenia. Dotyczy to nie tylko siódemek, lecz także siedmiokrotnych siódemek, zarówno w dniach, jak w latach. Tak więc siedem siódemek dni tworzy Pięćdziesiątnicę, zwaną u nich dniem świętym, a siedem razy siedem lat tworzy tak zwany u nich jubileusz, który przynosi zarówno zwrot ziemi, jak wyzwolenie niewolników i ustąpienie z kupionych posiadłości. Albowiem lud ten poświęca Bogu pierwociny nie tylko plonów i pierworodnych, lecz także dni i lat.

W ten sposób czczona liczba siedem wprowadziła ze sobą święcenie Pięćdziesiątnicy, gdyż siódemka, pomnożona przez siebie, daje pięćdziesiątkę bez jednego dnia, który dobraliśmy z przyszłego okresu, jako ósmy, a zarazem pierwszy, a raczej jako jeden i nieusuwalny. Odtąd bowiem powinien ustać obecny sabatyzm dusz, aby *częśćka była dana siódemce i ósemce* [Ekl 11,2], jak to już niektórzy z moich poprzedników pojęli słowa Salomona¹⁵⁹.

Św. Grzegorz z Nyssy (335-394) wielokrotnie powraca do problematyki dnia siódmego i ósmego. Dokonuje analizy tytułów dwóch psalmów, a mianowicie 6 i 11: „Na koniec, w pieśniach, na oktawę” (gr. *Εἰς τὸ τέλος, ἐν ὕμνοις, ὑπὲρ τῆς ὀγδοῆς* □¹⁶⁰), w których Dawid mówi raczej o śpiewaniu w tym dniu pieśni na oktawę, i rozwija w traktacie O tytułach psalmów ideę, że chodzi w trym wypadku o zwrot „na dzień ósmy”:

Podobny sens ma tytuł na dzień ósmy. Wszelka troska o cnotę ma na celu przyszłe życie, którego początek nazywa się dniem ósmym, następującym po ziemskim czasie, obracającym się w siedmiodniowych okresach. Tytuł na ósmy dzień radzi nam zatem nie skupiać się na obecnym czasie, lecz wypatrywać dnia ósmego. Kiedy bowiem zatrzyma się ów płynący i przemijający czas, w którym jedna rzecz powstaje, a inna umiera, ustanie potrzeba powstawania i nie będzie już umierania. Gdy spodziewane zmartwychwstanie przemieni naturę w jakiś inny rodzaj życia, wtedy zatrzyma się przemijająca natura czasu, nie będzie już istniało powstawanie i umieranie, i nastąpi ów ósmy dzień, a jest nim przyszły wiek, który cały jest dniem, jak mówi któryś z proroków, nazywając wielkim dniem życie, którego spodziewamy się w nadziei. Ów dzień rozświetlany jest nie przez materialne słońce, lecz przez

¹⁵⁹ Św. Grzegorz z Nazjanzu, *Mowa 41 na święto Pięćdziesiątnicy* (2), [w tegoż:] *Mowy wybrane*, s. 465-466. W dalszej części homilii wymienione są inne symboliczne znaczenia liczby siedem.

¹⁶⁰ *Τὸ ψαλτηρίον τοῦ προφήτου καὶ βασιλέως Δαυ* □ δ, Ateny 2004⁴, s. 12, 20.

prawdziwe światło, słońce sprawiedliwości, które prorok nazywa wschodem, bo słońce to nigdy nie zachodzi [...] Ten bowiem, kto dał nam poznać dziedzictwo, sam wspomina o ósmym dniu, który jest kresem obecnego czasu i początkiem przyszłego wieku. Cechą dnia ósmego jest to, że nie daje możliwości spełniania dobrych lub złych czynów, lecz każdy zbiera plon stosowny do zasiewu, jaki zrobił przez swoje uczynki¹⁶¹.

Na Zachodzie podobną analizę przeprowadził bł. Augustyn z Hippony:

„Na oktawę” To wyrażenie na tym miejscu nie jest jasne. (Pozostałe bowiem słowa tego nagłówku są bardziej zrozumiałe). Niektórym wydaje się, że: „Na oktawę” oznacza dzień sądu, to znaczy czas przyjścia Pana naszego; czas w którym przyjdzie sędzić żywych i umarłych. Licząc od Adama, przyjście to ma nastąpić po siedmiu tysiącach lat. Siedem tysięcy ma tu oznaczać siedem dni, następnie nadejdzie ów czas, niczym dzień ósmy [...] ¹⁶².

Można też „na oktawę” rozumieć jako wieczność, ponieważ po dokonaniu tego czasu, który trwa siedem dni, ona zostanie dana świętym¹⁶³.

Ósmy dzień mówi także o restauracji wszystkich rzeczy (gr. ἀποκατάστασις) do stanu pierwotnego, co podkreśla również św. Grzegorz z Nyssy:

...rozmyślam nad psalmem szóstym i dostrzegam konieczny porządek logiczny, zgodnie z którym po [psalmie o] spadkobierczyni ofiarowano nam tekst dotyczący ósmego dnia. Z pewnością znacie dobrze tajemnicę dnia ósmego. [...] Czas tego życia w pierwszym powstaniu stworzenia wypełnił się w jednym tygodniu. Kształtowanie bowiem zaczęło się od pierwszego dnia, a koniec tworzenia nastąpił wraz z końcem tygodnia. Nastąpił pierwszy dzień – mówi Pismo – w którym powstały pierwsze rzeczy, w drugim drugie i wszystkie kolejno, aż do szóstego dnia [por. Rdz 1, 1-31]. Siódmy dzień, który stał się kresem tworzenia, zamknął w sobie czas rozciągający się razem z kształtowaniem świata. Żadne inne niebo odtąd nie powstało ani żadna inna część świata nie została dodana do tych, które powstały na początku, ale zaistniało stwo-rzenie całkowite, niepodlegające powiększaniu ani zmniejszaniu w swoich granicach; także żaden inny czas nie powstał przed tym, który pojawił się wraz z powstaniem świata, ale natura czasu została ograniczona tygodniem. Dlatego właśnie kiedy mierzymy czas dniami, zaczynając od pierwszego i kończąc liczenie na siódmym, wracamy znowu do pierwszego, zawsze odmierzając całą długość czasu cyklem tygodni⁶⁰, dopóki po przeminięciu rzeczywistości, które są w ruchu, i po zatrzymaniu się kiedyś ciągłego ruchu wszechświata, jak mówi Apostoł [por. 1 Kor 7, 31], nie nadejdzie to, co dłużej nie podlega ruchowi, czego nie mają się już żadna zmiana ani żadne przekształcenie, ponieważ to stworzenie

¹⁶¹ Św. Grzegorz z Nyssy, *O tytułach psalmów*, przeł. M. Przyszychowska, Kraków 2001⁴, s. 63, 87.

¹⁶² Bł. Augustyn, *Objaśnienie Psalmu 6*, [w tegoż:] *Objaśnienia psalmów. PS 1-36*, przeł. J. Sulowski, Warszawa 1986, s. 66-67.

¹⁶³ Bł. Augustyn, *Objaśnienie Psalmu 11*, [w tegoż:] *Objaśnienia psalmów. PS 1-36*, s. 127.

zawsze trwa takie samo przez wszystkie następne wieki; w tym stworzeniu dokonuje się prawdziwe obrzezanie ludzkiej natury dzięki usunięciu cielesnego życia i dzięki prawdziwemu oczyszczeniu z prawdziwego brudu. [...] Tak właśnie rozumiemy prawo dotyczące dnia ósmego, które dokonuje oczyszczenia i obrzezania, że po zakończeniu tygodniowego czasu po siódmym nastąpi dzień ósmy, nazwany ósmym, ponieważ następuje po siódmym, a nie ma już po sobie kolejnego. Jako jedyny bowiem trwa wiecznie, nigdy nie przerywany nocną ciemnością¹⁶⁴.

Do symboliki dnia ósmego ten sam autor odnosi także ósme błogosławieństwo – „Błogosławieni, którzy cierpią prześladowanie dla sprawiedliwości, albowiem ich jest królestwo niebios” (Mt 5,10) – uważając, że ma ono parantezę z dniem ósmym:

Porządek wzniosłej nauki błogosławieństw wprowadza naszą kontemplację na ósmy stopień. Sądzę, że na początku dobrze będzie zastanowić się, jak prorok rozumie tajemnicę liczby osiem, wspomnianej w dwu psalmach, a następnie co oznacza nakaz oczyszczenia i obrzezania, które, zgodnie z prawem mają się dokonywać „ósmego dnia”. Może ta liczba ma coś wspólnego z ósmym błogosławieństwem, które jako wierzchołek wszystkich błogosławieństw, stanowi sam szczyt dobrej wspinaczki. Prorok wskazuje w psalmach, za pomocą tajemnicy liczby osiem, dzień zmartwychwstania, oczyszczenie oznacza powrót splamionego grzechem człowieka do naturalnej czystości¹⁶⁵.

We wszystkich tych tekstach mamy do czynienia z opozycją tygodnia (gr. ἑβδομάς) i liczby osiem (gr. ὀγδοάς). Czas, który został stworzony ze światem, jest czasem skończonym, zamkniętym w siedmiodniowe okresy. Opozycja hebdomady i ogdoady nabiera charakteru metafizycznego jako opozycja grzechu i łaski, na co miała wpływ stoicka koncepcja czasu jako diásthma, czyli miary ruchu świata. Życie obecne przebiega w cyklu siedmiodniowym, a tym samym dzień ósmy oznacza życie nowe i koniec wieków¹⁶⁶.

Koncepcja siedmiodniowego cyklu czasu wpłynęła na ideę, że siedem tysięcy lat stanowi historię świata. Bł. Augustyn z Hippony uważał, że historia jest ruchem ku przyszłemu światu, czego symbolem jest dzień ósmy, mówiący o przyszłym odpoczynku świętych¹⁶⁷, gdyż „niedziela jest

¹⁶⁴ Św. Grzegorz z Nyssy, *Na psalm szósty o ósmym dniu*, przeł. M. Przyszychowska, „Vox Patrum” 36(2016), z. 65, s. 830-831.

¹⁶⁵ Św. Grzegorz z Nyssy, *Homilie do błogosławieństw (VIII)*, przeł. M. Przyszychowska, Kraków 2005, s. 92.

¹⁶⁶ Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów (VII, 141)*, przekład zbiorowy, Warszawa, 2004, s. 433; J. Daniéλου, *Bible et Liturgie*, s. 368- 375.

¹⁶⁷ Bł. Augustyn, *Sermo 259*, PL 38, 1197.

proroczym obrazem (łac. praefiguratio) odpoczynku nie tylko ducha, lecz i ciała”¹⁶⁸, i w przyszłości będzie to „jedna we wszystkich wolna wola, oswobodzona od wszelkiego zła”¹⁶⁹, „dniem siódmym my też sami będziemy”¹⁷⁰. Dokona się to po zakończeniu sześciu epok historii świata:

I epoka: od Adama do potopu,

II epoka: od potopu do Abrahama,

III epoka: od Abrahama do Dawida,

IV epoka: od Dawida do niewoli babilońskiej,

V epoka: od niewoli babilońskiej do narodzenia Chrystusa.

VI epoka: od narodzenia Chrystusa do Jego powtórnego przyjścia¹⁷¹.

Widać wyraźnie, że Augustyn rozpatruje historię świata w cyklu sześciu epok (siódma będzie królestwem Bożym), co umieszcza dzieje w kosmicznym cyklu czasowym. W teologii wschodniej widzimy natomiast dążenie do przekroczenia czasu i pokonania go. Dotyczy to także czynności liturgicznych.

W I Liście Apostoła Piotra mamy ogdoadalną figurę chrztu: „za dni Noego cierpliwość Boża oczekiwiała, a budowana była arka, w której niewielu, to jest osiem dusz, zostało uratowanych przez wodę. Teraz również zgodnie z tym wzorem ratuje was ona we chrzcie” (1 P 3,20-21). W powiązaniu ze zmartwychwstaniem Chrystusa liczba osiem stała się symbolem chrztu jako symbolicznego przejścia z życia przez śmierć do życia w Chrystusie. Zgodnie z rytuałem prawosławnym ósmego dnia po urodzeniu (co nawiązuje do dnia obrzezania w Starym Testamencie) nadaje się dziecku imię według rytu „Modlitwy nadania dziecku imienia, odmawiana ósmego dnia po jego urodzeniu”¹⁷², co symbolicznie kieruje dziecko ku królestwu Bożemu.

Inaczej przedstawia się sytuacja w sakramencie chorych, gdzie siedmiu kapłanów przez siedem kolejnych dni – a nie osiem – namaszcza chorego, gdyż jest to prośba o uzdrowienie, czyli odnosi się ona do życia doczesnego¹⁷³.

Mamy jeszcze trzy znaczące ceremonie związane z liczbą osiem. Pierwsza odnosi się do nowo ochrzczonych, którzy przez osiem dni nosili białe szaty. Ósmego dnia szaty te zdejmowano, czemu towarzyszyły

¹⁶⁸ Bł. Augustyn, *Państwo Boże*, przeł. W. Kubicki, Kęty 1998², s. 967.

¹⁶⁹ *Tamże*, s. 965.

¹⁷⁰ *Tamże*, s. 966.

¹⁷¹ *Tamże*, s. 966.

¹⁷² Εὐχὴ εἰς τὸ κατασφραγίσαι παιδίον, λαμβάνου ὄνομα τῆ ὀγδοῆ ἡμέρα τῆς γεννήσεως αὐτοῦ, [w:] *Εὐχολόγιον sive rituale Graecorum*, ed. J. Goar, Graz 1960³, s. 264-265.

¹⁷³ Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐλαίου, [w:] *Εὐχολόγιον sive rituale Graecorum*, s. 332-346.

„Modlitwy odmawiane ósmego dnia po chrzcie”¹⁷⁴. Również małżonkowie nosili po ślubie korony, zdejmowane po odmówieniu „Modlitwy na zdjęcie koron ósmego dnia”¹⁷⁵. Istnieje też zwyczaj, że nowowyswięcony prezbiter odprawia Liturgie przez cały tydzień po święceniach, co wraz z dniem święceń daje liczbę osiem. Wszystkie te sytuacje wskazują na życie przyszłego wieku jako ostateczny cel tych sakramentów.

O eschatologicznym wymiarze liturgii mówi też podział śpiewu cerkiewnego na osiem tonów, co przekracza siedmiodniowy cykl czasu i wskazuje na wyjście w wieczność. Poza tym ważne znaczenie ma też oktawa świąt. *Konstytucje Apostolskie* stwierdzają wyraźnie: „Po ośmiu dniach znowu świętujecie wielką uroczystość, czyli oktawę”¹⁷⁶. Oktawa (łac. *octava* – ósma) to w liturgii okres czasu obejmujący ważną uroczystość i siedem dni po niej następujących. Najwcześniej, w III wieku, powstała oktawa święta Zmartwychwstania Pańskiego, w czasie której odbywały się nabożeństwa i katechezy dla nowo ochrzczonych dorosłych. Po przyjęciu chrztu w noc paschalną konieczne było wtajemniczenie (tzw. *mistagogia*) w pełniejsze rozumienie tajemnicy zbawienia (co działo się w oktawie). Dni oktawy paschalnej są tak ważne w liturgii, że nie ustępują przed żadnymi świętami. W istocie rzeczy bowiem uroczystość wielkanocna trwa osiem dni. Można się tu dopatrywać podobieństwa do kilkudniowego obchodu Paschy żydowskiej: trwającej w Izraelu siedem dni (tyle też trwa obchód wielkanocny w tradycji, bizantyjskiej), a w diasporze osiem. Liturgia wszystkich dni oktawy powinna być sprawowana szczególnie uroczysto. Początkowo chrztu udzielano tylko w noc paschalną, ale z czasem duża liczba nawracających się doprowadziła do tego, że dniem chrztu stała się również noc przed świętem Zesłaniem Ducha Świętego. Stąd musiała pojawić się kolejna oktawa jako czas mistagogii nowo ochrzczonych. Oktawa pozwala doświadczyć innej rachuby czasu. Przez powtarzające się nabożeństwa, oficja liturgii godzin, powtarzane teksty, rozważanie jednej tajemnicy, dzień święta trwa przez kolejnych siedem dni. Dzień ósmy – zakończenia oktawy – jest symbolem końca świata i wieczności. Aktualnie pełną oktawę ma dziewięć wielkich świąt prawosławnych z dwunastu, a trzy pozostałe mają oktawy skrócone (Zwiastowanie, Wejście Pana do Jerozolimy i Narodzenie Bogurodzicy) ze względu na okres Wielkiego Postu lub następujące inne święto.

¹⁷⁴ Εὐχαι τῆς ἀπολούσεως μεθ'ἡμέρας ὀγδό, [w:] Εὐχολόγιον *sive* *rytuale Graecorum*, s. 303-304.

¹⁷⁵ Εὐχὴ ἐπὶ λύσιν στεφάνων τῆ ὀγδοῦ, [w:] Εὐχολόγιον *sive* *rytuale Graecorum*, s. 325.

¹⁷⁶ *Konstytucja apostolskie* (V, 20), przeł. S. Kalinkowski, A. Caba, Kraków 2007, s. 131.

Szczególne znaczenie ma w tym ósmy dzień po święcie Paschy, zwany Niedzielą Apostoła Tomasza. Koncepcję tego dnia rozwija św. Grzegorz z Nazjanzu:

Niedziela Wielkanocna należy do samej czynności zbawczej, dzisiejsza zaś wprowadza to zbawienie w życie; tamta oznacza kres pobytu Chrystusa w grobie i chwilę Zmartwychwstania, ta już całkiem należy do świata nowego stworzenia. To jest logiczne, bo pierwsze stworzenie zaczęło się w niedzielę – a wiadomo to stąd, że siódmy dzień po niej jest szabatem, czyli dniem wypoczynku po dniach pracy. Tak samo drugie stworzenie musiało się zacząć w niedzielę, w tę mianowicie, która jest pierwsza z nowej serii niedziel, a przypada jako ósmy dzień w nowej serii dni, wznioślejsza od wznioślejszej, cudowniejsza od cudownej. Ona przecież przenosi nas do życia wiecznego, o którym, jak się zdaje, sam boski Salomon mówi, nakazując podzielić miennie na siedem, to jest zabezpieczyć się na to życie, a nawet na osiem, to jest dla życia przyszłego. Pierwsze oznacza dobre uczynki na tym świecie, drugie zaś nawiązuje do przywrócenia pierwotnego stanu na tamtym. Tak samo zresztą wielki Dawid ułożył, jak się zdaje, psalm na oktawę¹⁷⁷.

Chrystus zjawił się w Wieczniku po raz drugi po swoim Zmartwychwstaniu „po ośmiu dniach” (J 20,24), co jest tematem Niedzieli Apostoła Tomasza. Z symboliki tygodnia i „ósmego dnia”, w którym to dniu Tomasz ujrzawszy Chrystusa, uwierzył (J 20,29) można wyprowadzić kilka wniosków.

Marie-Émile Boismard (1916-2004) podkreśla szczególne znaczenie siedmiodniowych okresów w kompozycji czwartej Ewangelii, wśród których również ostatni tydzień (po Zmartwychwstaniu Chrystusa) odgrywa zasadniczą rolę¹⁷⁸. Wiadomo, jak bardzo Ewangelia Jana nawiązuje do Księgi Rodzaju przez swój Prolog i jeszcze bardziej przez to, że cały plan zbawczy Chrystusa realizuje się w siedmiodniowych cyklach, chcąc to dzieło przedstawić jako nowe stworzenie. Przecież Jan umieszcza pierwszy tydzień działalności Jezusa zaraz po prologu (J 1,19-2,11). Kończy się on weselem w Kanie, mającym miejsce „trzeciego dnia” (siódmego według kolejności, J 2,1), podobnie jak i Zmartwychwstanie, mające także miejsce „trzeciego dnia”. Końcowy tydzień Ewangelii zaczyna się Zmartwychwstaniem i te właśnie tygodnie stanowią trwałe ramy dla teologii Ewangelii Jana. Cała bowiem Ewangelia Jana powinna być odczytana w paschalnym świetle Zmartwychwstania, które przebłyskuje w ostatnich ośmiu dniach¹⁷⁹.

¹⁷⁷ Św. Grzegorz z Nazjanzu, *Na Niedzielę Przewodnią* (5), [w tegoż:] *Mowy wybrane*, s. 526.

¹⁷⁸ M.-É. Boismard, *Du Baptême à Cana (Jean 1,19-2,11)*, Paris 1959, s. 13-24.

¹⁷⁹ *Tamże*, s. 184.

Jak wiemy, ósmy dzień w tej koncepcji nie należy już do dni tygodnia, a więc w ogóle nie oznacza czasu, którego symbolem jest tydzień. Jest natomiast początkiem nowego czasu (eonu) lub jeśli wszelki czas oznaczony jest symbolem tygodnia, to wtedy ósmy dzień jest symbolem wyjścia poza czas, czyli jest symbolem wieczności. W perspektywie czas wieczność może być traktowana jako nasza przyszłość, ale w perspektywie Zmartwychwstania, czyli zwycięstwa Chrystusa nad śmiercią, a więc i nad czasem, wieczność przenika czas, jest u podłoża samego czasu, a więc „ósmy dzień” łączy się z „pierwszym dniem” tygodnia czyli z niedzielą. Dlatego Zmartwychwstały Chrystus zjawia się w Ewangelii Jana zarówno „pierwszego dnia”, jak i „ósmego”. Między „pierwszym dniem”, który może być pierwszym wejrzeniem poza czas, a dniem „ósmym”, który jest ostatecznym zwycięstwem nad czasem, rozciąga się jeden tydzień, który jest miarą czasu.

Konflikt między wiarą i niewiarą wyrównuje się w „ósmym dniu”, będącym symbolem paruzji. Symbolem paruzji jest jednak także cała Pięćdziesiątnica. W symbolice Pięćdziesiątnicy nakładają się na siebie dwie interpretacje. Z jednej strony siedem dni wielkanocnych do Niedzieli Apostoła Tomasza („Niedzieli Przewodniej”) jest symbolem wahania, wysiłku w kierunku utrzymania wiary i przeciwieństw na tej drodze. Dlatego też Ewangelia czytana w Kościele prawosławnym w czasie uroczystych niesporów pierwszego dnia Paschy mówi o zjawieniu się Chrystusa w Wieczerniku Apostołom bez Tomasza i kończy się słowami „Nie uwierzę” (J 20,19-25). Dopiero w Niedzielę Przewodnią podczas Liturgii eucharystycznej czyta się ją jeszcze raz od początku i kończy nawróceniem Tomasza (J 20,19-29). Z drugiej strony, cały okres nie tylko pierwszego tygodnia wielkanocnego, ale całego okresu Pięćdziesiątnicy, jest uznawany za okres Zmartwychwstania i zainaugurowaną paruzję. Sama Niedziela Pięćdziesiątnicy w księgach liturgicznych jest nazwana „Niedzielą Ósmą po Wielkiej Nocy”, przypominając w ten sposób symbolikę „ósmego dnia” jako spełnienia¹⁸⁰.

W swej istocie „dzień ósmy” oznacza jednak przede wszystkim wejście w wieczność.

¹⁸⁰ H. Paprocki, *Obietnica Ojca. Doświadczenie Ducha Świętego w Kościele prawosławnym*, Bydgoszcz 2001, s. 39-42.

Time – An Essay on Eternity

The text presented is a fragment of a book prepared for print, which is dedicated to the understanding of time from antiquity to the modern era by philosophers, scholars and writers. This book will address various concepts of time, such as: Time according to A. Ancient and medieval philosophers B. Modern and contemporary philosophers, the Beginning (and end) of time, Chronos and Kairos, the Eternal return, Apocatastasis, Repetition, Liturgical and sacred time, the First and eighth day, Time and movement (consequence), Time as fatality, Time as four (or three) aeons, Accumulating time, “scientific” time, Time questioned and Time and Eternity.

The selected fragments indicate that time has been understood in many different ways throughout history, however only two of all the possible interpretations have played a primary role, that is linear and holistic (the theory of eternal returns). Parmenides of Elea (sixth century B.C.) had already rejected the concept of time and concerned himself with only changes. In the writings of Plato, Aristotle, Augustine and other thinkers one can see certain hesitations to accept the existence of time (particularly the past and future) and its definition. There have also been tendencies from absolutizing time (Isaac Newton) to its rejection (Bryce DeWitt and Julian Barbour).

In the last chapter of the book, the author attempts to answer the question if time exists at all or if it is a human invention to express changes and the consequences of events.

Translated by Deacon Joel Henderson

GRUZINI – OFICEROWIE KONTRAKTOWI WOJSKA POLSKIEGO W KAMPANII WRZEŚNIOWEJ 1939 R.

napisał Wojciech Materski
Warszawa

Temat Gruzinów, oficerów kontraktowych Wojska Polskiego, ma już swoją znaczącą historiografię¹. Doczekał się też kilku cennych wydawnictw okolicznościowych, ważnych dla jego funkcjonowania w szerszym niż wąska grupa profesjonalistów obiegu społecznym². Wciąż jednak dochodzą nowe fakty, bądź weryfikowane są wcześniejsze funkcjonujące w literaturze. Korektury wymaga w szczególności uczestnictwo tej grupy wojskowych w kampanii wrześniowej, jej losy w latach wojny i okupacji, jak też w okresie powojennym. Właśnie ich udziałowi w kampanii wrześniowej poświęcony jest niniejszy tekst. Ma on zarazem na celu usystematyzowanie i zweryfikowanie podstawowej informacji dotyczącej antecedencji tak określonego tematu w formie przypisów biograficznych o przebiegu ich służby w Wojsku Polskim.

Sprawa przybycia do Rzeczypospolitej grupy wojskowych Gruzinów bierze początek w marcu 1921 r. Wówczas to, po upadku niepodległego państwa gruzińskiego jego elita polityczna i wojskowa w dużej liczbie znalazła się na emigracji – początkowo w Turcji, a następnie Grecji, Francji i innych państwach. Znacząca jej grupa, licząca około

¹ R. Karabin, *Gruzińscy podchorążowie i oficerowie kontraktowi w Wojsku Polskim 1921-1939*, „Pro Georgia”, 1994, nr IV (cz. I) i 1997, nr VI (część 2); A.Cz. Żak, „Szkoda, że jest oficerem kontraktowym”. *Gruzini w Wojsku Polskim*, „Polska Zbrojna”, 1993, nr 38; tegoż, *Gruzińscy sojusznicy Polaków. Kilka uwag o oficerach kontraktowych w służbie Rzeczypospolitej*, „Niepodległość”, 1995, t. 47; M. Krotofil, *Oficerowie kontraktowi Wojska Polskiego w okresie międzywojennym*, „Biuletyn Ukrainoznawczy”, 1999, nr 5; „Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies”, No 16: *Avowed servants of Motherland Georgia contract officers of the Polish Army 1921-1944*, ed. by D. Kolbaia, 2008 [tam dalsza literatura]. Z wydawnictw dokumentarych w szczególności: *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, pod red. P. Libery, t. 4, Warszawa 2013.

² Por. np. D. Kolbaia, P. Hlebowicz, P. Warisch, *Wspólne losy Gruzinów i Polaków. Gruzja nieznaną*, Kraków bdw.; D. Kolbaia, *Pod skrzydłami Rzeczypospolitej. Emigracja gruzińska w Polsce 1921-1939*, Warszawa 2015; D. Kolbaia, *Under Polish Wings. The Georgian Emigration in Poland 1921-1939*, Warsaw 2016.

300 osób, w tej liczbie 42 oficerów i 48 podchorążych – częściowo z rodzinami, trafiła do II Rzeczypospolitej, z którą niezawisła Republika Gruzńska parafowała w kwietniu 1920 r. sojusz wojskowy³. Jako sojusznicy, na mocy osobistej decyzji marszałka Józefa Piłsudskiego, uzyskali oni możliwość szkolenia⁴ oraz służby kontraktowej w Wojsku Polskim, bez potrzeby zmiany obywatelstwa⁵. Oddawali się tej służbie z zapałem i determinacją, wierząc w odwrócenie się karty historii, w powrót do ojczyzny z bronią w rękę.

Po ukończeniu Szkoły Podchorążych (Warszawa-Komorowo)⁶ i polskich uczelni wojskowych bądź kursów doskonalących (Bydgoszcz), oficerowie Gruzini dostawali przydział w szeregach armii, zgodnie z pozyskanymi umiejętnościami – głównie do piechoty i kawalerii, ale też i do innych rodzajów wojsk, także lotnictwa i marynarki wojennej. Część z nich ukończyła Wyższą Szkołę Wojenną⁷. Ogółem przez szeregi Wojska Polskiego przeszło ponad stu oficerów i podoficerów Gruzynów, z których wielu służyło w nim w przededniu wybuchu drugiej wojny światowej.

Nie wszyscy Gruzini oficerowie kontraktowi służby czynnej bądź rezerwy dożyli wybuchu wojny⁸. Część z nich opuściła Polskę przed

³ W. M a t e r s k i, *Polsko-gruziński sojusz wojskowy 1920 r.*, [w:] *Wojna polsko-sowiecka. Przebieg walk i tło międzynarodowe*, pod red. A. Koryna, Warszawa 1991, s. 203-206

⁴ Według stanu na lipiec 1923 r. w polskich szkołach wojskowych odbywało szkolenie 42 podchorążych i 37 oficerów. R. K a r a b i n, *Gruzini podchorążowie i oficerowie*, cz. 2, s. 26.

⁵ Według stanu na wrzesień 1925 r. służbę kontraktową pełniło 36 podporuczników, 7 poruczników, 10 kapitanów, 5 majorów i 1 pułkownik; trzy dalsze kontrakty były w fazie realizacji. Tamże, s. 26-27. Kontraktów nie podpisano z najwyższymi stopniem wojskowymi Gruzynami, których skierowano do szkół wojskowych i jednostek jako hospitantów. Barię kontraktu stała się sprawa dostępu obcokrajowców do dokumentacji o wysokim gryfie tajności. Trudno jednak tę grupę traktować rozdzielnie ze społecznością oficerów kontraktowych.

⁶ Naukę w klasach 41 i 44 od 4 sierpnia 1921 do 7 lipca 1922 pobierało 24 podchorążych (wykaz absolwentów, nr 252-275), a w klasie 47/48 od 5 sierpnia 1922 do 3 lipca 1923 kolejnych 22 podchorążych (odrębny wykaz absolwentów: „Gruzini”). *Szkoła Podchorążych Piechoty. Księga Pamiątkowa 1830-29.11.1930. Szkice z dziejów szkół piechoty polskiej*, Ostrów-Komorowo 1930, s. 464-465, 467. W 1928 r. nazwę szkoły (Szkoła Podchorążych) zmieniono na Szkoła Podchorążych Piechoty

⁷ Jednak ich status w tym wypadku był specyficzny. Studiowali na tej uczelni jako tzw. hospitanicy, czyli słuchacze nadzwyczajni. Po ukończeniu Wyższej Szkoły Wojennej nie uzyskiwali stopnia naukowego „oficer dyplomowany” (do 1929: „oficer Sztabu Generalnego”), a jedynie zaświadczenie. Niemniej w dostępnych materiałach Gruzini absolwenci Szkoły na ogół figurują jako oficerowie dyplomowani i tak też są określani w niniejszym artykule. Por. *W 50-lecie powstania Wyższej Szkoły Wojennej w Warszawie*, oprac. płk dypl. W. Chocianowicz, Londyn 1969, s. 239-241; P. S t a w e c k i, *Wojsko Marszałka Piłsudskiego. 12 V 1926 – 12 V 1935*, Warszawa 2004, s. 111-114; tegoż, *Uzupełnienie*, „Pro Georgia”, 2009, nr 18, s. 205-206.

⁸ Według gen. Aleksandra Zakariadze, z grona oficerów kontraktowych zmarli jeszcze przed wojną: gen. Kirile Kutateladze, gen. Zakaria Bakradze, kpt. Misza (Mikołaj) Kandelaki, por. pilot obs. Sewerian Czkonja, por. kaw. Dawid Czeheidze, kpt. art. Szalwa (Pawle) Purceladze, kpt. Giorgi

wrześniem 1939 r.⁹ Z ośmioma po interwencji rządu Republiki Gruzji na emigracji w Paryżu rozwiązano kontrakty¹⁰.

Gruzini oficerowie kontraktowi nie posiadali przydziałów mobilizacyjnych na wypadek wojny. Nie spoczywał na nich obowiązek podjęcia walki, ale sami zgłosili dobrowolnie chęć uczestnictwa w niej – co w imieniu całej grupy zadeklarował gen. dyw. Aleksander Zakariadze¹¹, przedstawiciel w Rzeczypospolitej rządu Republiki Gruzji na emigracji w Paryżu i przełożony grupy oficerów gruzińskich w Polsce. W kampanii wrześniowej traktowani i ewidencjonowani byli tak jak wszyscy inni żołnierze, choć trafiali raczej do ośrodków zapasowych niż jednostek pierwszego rzutu. Jest więc duży problem z ustaleniem ich przydziałów frontowych (nadetatowi) i prześledzeniem losów wojennych¹².

Trudno ustalić liczbę tych, którzy wzięli udział z bronią w rękę w kampanii wrześniowej 1939 r. Prawdopodobnie było ich co najmniej czterdziestu ośmiu, bowiem tylu oficerów kontraktowych Gruzynów było w służbie czynnej wiosną 1939 r.¹³ Obok tych, których udział w kampanii wrześniowej udało się ustalić, w tekście jako potencjal-

Czcheidze, pchor. Kezeli, por. Semen Bachutaszwili, kpt. dypl. piech. Dawid Kipiani, kpt. Irakli Kazbegi, pchor. Dimitri (Mikołaj) Agniaszwili (na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie na jego nagrobku figuruje imię – „Miko”), por. Sawle (Saweli) Balachwaneli, kpt. Dawid Maczawariani. *Ze wspomnień gen. Aleksandra Zachariadze*, „Pro Georgia”, 1997, nr VI, s. 50-51 [przedruk za: „Mchedari. Samchedroistoriuli żurnali”, nr ¼, Tbilisi 1994]. Według innej relacji, kpt. artylerii Purceladze walczył w kampanii wrześniowej, a następnie znalazł się na Zachodzie (N. Matikaszwili, M. Kwaliaszwili, *Podchorążowie*, s. 68).

⁹ Byli to: por. Swimon Abaszydze, pchor. Prokopi Abuladze, ppor. Giorgi Bokuczawa, ppor. kaw. Micheil Dadiani, por. Dmitri (Mito) Lagidze, pchor. Szota Nikoladze, por. Nikoloz Nikolaiszwili (Mikołaj Mikolajszwili), mjr Aleksander Odiszelidze, ppłk. Walerian Sidamon-Eristavi, pchor. Boris Tinikaszwili, kpt. Grigol Uczadze – *Ze wspomnień gen. Aleksandra Zachariadze*, s. 51; <http://www.dws.org.pl/search.php?sid>.

¹⁰ *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, s. 231. Interwencja miała charakter wewnętrznie polityczny.

¹¹ Por. N. Matikaszwili, M. Kwaliaszwili, *Podchorążowie*, „Pro Georgia”, 2007/2008, nr 16, s. 71; Z.G. Kowalski, *Najlichniesz i mniejszość. Gruzini, Azerowie i inni przedstawiciele narodów Kaukazu w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym* [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, pod red. Z. Karpusa i W. Rezmera, Toruń 2001, s. 185. Przywództwo gen. Zakariadze nad grupą oficerów kontraktowych było przez część z nich kontestowane, na podłożu politycznym – por. *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, s. 220-247.

¹² W biogramach (przypisy) zasadniczo podano informacje do momentu wybuchu wojny, poszerzone o incydentalne dane z okresu po 1939. Losy wojenne i powojenne oficerów kontraktowych Gruzynów wymagają odrębnego ujęcia, opartego o bardzo zróżnicowaną kwerendę. Ich wstępny zarys zob. W. Materski, *Losy Gruzynów oficerów kontraktowych Wojska Polskiego po 17 września 1939 roku*, [w:] *Spoleczeństwo-wojsko-polityka. Studia i szkice*, pod red. M. Dajnowicz, A. Miodowskiego i T. Wesołowskiego, Białystok 2013, s. 403-414.

¹³ Por. *Rocznik oficerski 1939. Stan na 23 marca 1939*, oprac. R. Rybka, K. Stepan, Kraków 2006, s. 952-954.

nych jej uczestników wymienia się też tych, o których wiadomo, że byli w służbie czynnej, ale nie wykazuje ich informator przydziałów według stanu na 1 września 1939 r.¹⁴ W takich wypadkach zaznaczona jest wyraźnie hipotetyczność takiego udziału („wydaje się”, „prawdopodobnie”), a informacje o szlaku bojowym we wrześniu 1939 r. dotyczą nie tyle danego oficera kontraktowego, co formacji do której bezpośrednio przed wybuchem wojny przynależał oraz – jeśli to udało się ustalić – Ośrodka Zapasowego, do którego w momencie wybuchu wojny został skierowany. Mimo ambicji ogarnięcia całego dotychczasowego stanu wiedzy, wniesienia doń szeregu uzupełnień i korekt¹⁵, jest to więc nadal ujęcie wstępne, które wymaga dalszych studiów i korektur.

Niniejsze opracowanie o udziale w kampanii wrześniowej Gruzinów oficerów kontraktowych Wojska Polskiego ma charakter dwudzielny. W części są to informacje zweryfikowane, w części – jak wyżej wspomniano – prawdopodobne, mające charakter nie tyle stwierdzeń, co hipotez. Wskazują one, w którym kierunku winny w pierwszej kolejności pójść dalsze badania. Jako wymagającą zweryfikowania należy też traktować niewielką część informacji opartych wyłącznie o internet¹⁶.

Obrona Warszawy

Prędkość, z jaką wdzierały się w głąb zaatakowanej 1 września Rzeczypospolitej wojska niemieckie, spowodowała stan zagrożenia dla stolicy. Tymczasem plany polskiego dowództwa na wypadek wojny nie przewidywały obrony Warszawy, a więc należało ją w krótkim czasie zorganizować od podstaw. Zadanie takie otrzymał gen. bryg. Walerian Czuma. Sytuację utrudniał mu chaos panujący w mieście, spowodo-

¹⁴ Por. T. K r y s k a - K a r s k i, *Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 1-19, Londyn 1982-1986. Biogramy oficerów kontraktowych, uczestników kampanii wrześniowej, zob. również: D. K o l - b a i a, *Pod skrzydłami Rzeczypospolitej*, s. 185-201.

¹⁵ Przykładowo. Nie udało się dotrzeć do jakichkolwiek materiałów potwierdzających, by wymieniony na płycie pomnika na terenie Muzeum Powstania Warszawskiego Kote Imnadze był rzeczywiście oficerem kontraktowym. Kote (Konstantyn, Konrad) Imnadze, działacz Kolonii Gruzjińskiej, związany z Instytutem Wschodnim w Warszawie, prezes Rady Naczelnej Klubu Gruzjińsko-Polskiego w Warszawie (1934-1939). Po wojnie w Wielkiej Brytanii, zmarł w Bristolu – P. A d a m c z e w - s k i, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego służących w Wojsku Polskim i działaczy ruchu prometejskiego, przechowywane w polskich archiwach w Londynie*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 2015, t. L, zes. 2, s. 173. Natomiast w internecie można znaleźć następującą informację: Konrad Imnadze (1890-1957), były adiutant prezydenta Republiki Gruzjińskiej, mjr Wojska Polskiego (<http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=65702468>).

¹⁶ Czerpanych głównie z prowadzonych przez pasjonatów historii wojskowej stron (o dość dużej wiarygodności): *Forum o wojnach światowych*, <http://www.dws.org.pl/search.php>; *Wysilek mobilizacyjny WP we Wrześniu 39*, www.dws.org.pl/vietopic.php.

wany ewakuacją władz centralnych, Naczelnego Wodza, jak też niefortunnym rozkazem (z 7 września) szefa propagandy ppłk. Romana Umiastowskiego o wyjściu z miasta w kierunku wschodnim wszystkich mężczyzn zdolnych do służby wojskowej.

Stolica zaatakowana została już 8 września przez 4. Dywizję Pancerną gen. Georga Hansa Reinhardta, ale jej uderzenie na Ochotę i Wolę zostało odparte. Na podstawie wyniesionych z tych pierwszych walk doświadczeń gen. Walerian Czuma, korzystając z chwili przerwy, zorganizował obronę, dzieląc ją na dwie strefy (odcinki) „Warszawa-Zachód” i „Warszawa-Wschód”. Obrona narażonej w pierwszej kolejności na powtórne, znacznie mocniejsze uderzenie strefy zachodniej składała się trzech pododcinków: „Północ” (Żoliborz), „Zachód” (Ochota, Wola) i „Południe” (Mokotów).

Głównodowodzący strefą „Warszawa-Zachód” płk dypl. piechoty Marian Porwit na stanowisko dowódcy pododcinka „Północ” (Żoliborz) wyznaczył ppłk. dypl. piechoty Waleriani Tewzadze¹⁷. Podlegał mu odcinek walk od fortu Bema wzdłuż linii kolejowej po brzeg Wisły. Miał on ogromne znaczenie, jako że tędy właśnie przebijały się od strony Kampinosu polskie jednostki zdziesiątkowane w bitwie nad Bzurą. Jego kwatery główna (m.p.) mieściła się początkowo na żoliborskim pl. Inwalidów¹⁸. Mimo zmasowanych ataków wroga, ppłk Tewzadze do końca, do momentu kapitulacji miasta utrzymał przy pomocy kombinowanego pułku powierzoną sobie pozycję¹⁹. W momencie bezpośrednio przed kapitulacją miasta dowodził siłami równoważnymi wzmocnionej

¹⁷ Waleriani (Waliko, Walerian) Tewzadze (Tevsadze) (10.II.1894-13.XII.1985), absolwent Tbiliskiej Szkoły Wojskowej (1914), kpt. w 8. Pułku Strzelców Kaukaskich, nast. w armii Republiki Gruzjińskiej, przybył do Polski w randze majora, staż w 21. lub 22. Dywizji Piechoty Górskiej, Oficerska Szkoła dla Podoficerów w Bydgoszczy (1923), kursant w Wyższej Szkole Wojennej (1923-1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, pierwszy przydział po WSWoj.: major w manewrowym 3. Batalionie Strzelców (Rembertów), nast. w 7. Pułku Ułanów Lubelskich w Mińsku Mazowieckim, pracownik Wojskowego Instytutu Geograficznego (co najmniej od X.1926), kierownik Referatu Map Strategicznych WIG, wykładowca w Centrum Wyszkozenia Piechoty w Rembertowie (co najmniej do marca 1939). Autor pracy *Kaukaz. Szkic geograficzno-opisowy* (Warszawa 1933). Po zwolnieniu z oflagu, w 1940 przyjął nazwisko Walerian Krzyżanowski i zaangażował się w polską konspirację niepodległościową (szef sztabu 7. Dywizji Piechoty „Orzeł”, Okręgu Armii Krajowej Radom-Kielce, Inspektoratu Częstochowa). Po wojnie w Polsce, zakonspirowany pod przybranym nazwiskiem. Pochowany w Dzierżonowie. Żonaty z Polką, Małgorzatą Chmielikowską.

¹⁸ L. Głowacki, *Obrona Warszawy i Modlina na tle kampanii wrześniowej 1939*, wyd. 5, Warszawa 1985, s. 71, 149, 291; Z. Moszumiński, *Obrona Żoliborza w 1939 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2011, nr 12, s. 145.

¹⁹ Relacja dowódcy 40. Pułku Piechoty Dzieci Lwowskich, a następnie dowódcy pododcinka „Środkowego” (Wola) Odcinka „Warszawa Zachód” płk. piech. Józefa Kalandyka, [w:] *Obrona Warszawy we wrześniu 1939 w relacjach jej uczestników*, „Niepodległość i Pamięć”, 2010, nr 31, dok. 8, s. 308.

dywizji piechoty, czyli największym ugrupowaniem jakim kiedykolwiek dowodził oficer kontraktowy²⁰. Płk Tadeusz Tomaszewski, szef sztabu Dowództwa Obrony Warszawy, tak go zapamiętał z tych dni heroicznej obrony: „jak krzemień twardy [...] Spełnił pokładane w nim zaufanie do końca, mimo niezwykle trudnych warunków. Był wzorem dla każdego”²¹. Za wykazane w kampanii wrześniowej męstwo i umiejętności wojskowe dowódca Armii „Warszawa” gen. dyw. Juliusz Rómmeł uhonorował go najwyższym polskim odznaczeniem wojskowym – krzyżem Orderu „Virtuti Militari” V klasy²². Po kapitulacji znalazł się w niewoli niemieckiej, prawdopodobnie w Oflagu XI A Osterode Harz, z którego po jakimś czasie jako Gruzyn, nie mający obywatelstwa polskiego został zwolniony²³.

Wybuch wojny zaskoczył w Warszawie mjr. piechoty Artemiego Aroniszydze²⁴, który skierowany został w sierpniu 1939 r. do stolicy z macierzystego 63. Toruńskiego Pułku Piechoty na studia do Wyższej Szkoły Wojennej. Pozostał w mieście, wykonując początkowo rozkaz zorganizowania batalionu w improwizowanym w warunkach toczącej się wojny 330. pułku piechoty²⁵. W obronie miasta znalazł się ostatecz-

²⁰ *Gruzini w Wojsku Polskim II RP*, www.jpilsudski.org/artykuly-ii-rzeczpospolita.

²¹ T.R. Tomaszewski, *Byłem szefem sztabu obrony Warszawy w r. 1939*, Orbis, Londyn 1961, s. 60.

²² Fakt odznaczenia, nie odnotowany w odpowiedniej dokumentacji (Dziennik), został ujawniony znacznie później – por. Relacja ppłk. dypl. Veli bek Jedigara z grudnia 1948 [w:] P. Adamczewski i, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego*, s. 167-168. Zob. też: <http://www.dobroni.pl/rekonstrukcja-zdjecia,163153>. Nie uwzględnia go podstawowy w tej kwestii informator – por. *Kawalerowie Virtuti Militari 1792-1945. Wykaz odznaczonych za czyny z lat 1863-1864, 1914-1945*, oprac. G. Łukomski, B. Polak, A. Suchcitz, Koszalin 1997.

²³ W 1940 r. Niemcy zwolnili wszystkich internowanych w obozach wojskowych Gruzinów, co zapewne łączyć należy z planami wykorzystania ich w kampanii na Wschodzie. Zwolnienia te zaczęły się już na przełomie października i listopada 1939 r., na skutek interwencji Komitetu Gruzinińskiego w Warszawie.

²⁴ Artemi Aroniszydze (20.X.1891-22.IV.1950), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1915, absolwent Szkoły Oficerskiej w Tbilisi, dowódca batalionu karabinów maszynowych w armii Republiki Gruzinińskiej, przybył do Polski w randze kapitana, hospitant w III turnusie kursów dla dowódców pułków w Doświadczalnym Centrum Wyszkozenia Armii w Rembertowie (1922-1923), absolwent Centralnej Szkoły Strzelniczej w Toruniu, oficer kontraktowy Wojska Polskiego, pierwszy przydział: dowódca kompanii w 63. Toruńskim Pułku Piechoty, absolwent kursu majorskiego w Rembertowie (1934), nast. dowódca II. batalionu w 63. pp (co najmniej do marca 1939). Po kapitulacji stolicy w obozach jenieckich (1939-1942), nast. w Armii Krajowej pod nazwiskiem Jan Pilecki (1944 komendant Inspektoratu Piotrków Trybunalski Okręgu AK Łódź). Po wojnie w Polsce. Żonaty (1927 r.) z Polką, Lidią Stałą. Por. J. Aroniszydze, *Major Artemi Aroniszydze*, „Pro Georgia”, nr II, Warszawa 1992, s. 44-46. Zweryfikowany stopień majora, w którym jakoby przybył do Polski (II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego, s. 73).

²⁵ Do jego sformowania jednak nie doszło, wypadki toczyły się zbyt szybko. Udało się sformować tylko dziewięć takich improwizowanych samodzielnych jednostek czasu wojny: 1. pp „Obrony Pragi”, 178. pp, 179. pp, 180. pp, 182. pp, 183. pp, 184. pp, 360. pp oraz 336. pp, zwany też 2. pp „Obrony Pragi”.

nie na Ochocie, której broniły II. batalion 41. Suwalskiego Pułku Piechoty im. Marszałka Józefa Piłsudskiego dowodzony przez mjr piech. Romana Zagłoba-Kaniowskiego, oraz II. batalion 40. pułku piechoty dowodzony przez mjr. piechoty Antoniego Kassiana. Najcięższe walki z oddziałami niemieckiej 4. Dywizji Pancernej obrońcy Ochoty stoczyli w dniach od 8 do 10 września, a następnie od 24 września do kapitulacji stolicy (28 września). W ich trakcie 10, 11 bądź 13 września mjr Aroniszydze przejął od nie radzącego sobie ze skalą odpowiedzialności mjr. Kaniowskiego dowództwo 2. batalionu 41. Pułku²⁶. Z wielkim poświęceniem sprawował je do końca kampanii²⁷. Słynny pomnik „1939” na ulicy Grójeckiej stoi w miejscu barykady, która była centralnym punktem utrzymywanej przezeń aż do dnia kapitulacji obrony. Za bohaterską postawę w boju odznaczony został krzyżem Orderu „Virtuti Militari” V klasy²⁸

Mjr dypl. artylerii Dawid Kutateladze²⁹ w momencie wybuchu wojny prawdopodobnie służył w 1. Dywizjonie Artylerii Konnej im. Gen. Józefa Bema (Garnizon Warszawa), dowodzonym przez ppłk. art. Tadeusza Pietscha. Dywizjon był organicznym pododdziałem artylerii Mazowieckiej Brygady Kawalerii. Dowodzona przez płk. dypl. Jana Karcza Brygada wchodziła w skład Armii „Modlin” (dowódca gen. bryg. Emil Krukowicz-Przedrzymirski). Broniła pozycji koło Mławy, które atakowała niemiecka 12. Dywizja Piechoty gen. Ludwiga von Leyena. W warunkach rażącej dysproporcji siły, 3 września zmuszona została do ustąpienia na linię obrony na południe od Przasnysza. Cztery baterie

²⁶ W kwestii momentu przejścia dowództwa batalionu sprzeczności są nawet w ramach jednej, podstawowej dla tego tematu pozycji – zob. L. G ł o w a c k i, *Obrona Warszawy i Modlina*, s. 149, 298. Jego kwatery dowodzenia (m.p.) mieściła się w Domu Akademickim na pl. Narutowicza.

²⁷ „Dowództwo 11/41 pp objął major Aroniszydze Artemi, jeden z doskonalszych później mych dowódców batalionów na odcinku środkowym” – Relacja płk. piech. Józefa Kalandyka, s. 313.

²⁸ Informację tę zawiera baza internetowa http://www.stankiewiczze.com/vm/vm_a.htm, natomiast nie potwierdza jej podstawowy informator *Kawalerowie Virtuti Militari 1792-1945. Wykaz odznaczonych*.

²⁹ Dawid Kutateladze (ur. 10.IV.1894), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1914, przybył do Polski w randze kapitana, hospitant w III turnusie kursów dla dowódców pułków w Doświadczalnym Centrum Wyszczolenia Armii w Rembertowie (1922-1923), Oficerska Szkoła dla Podoficerów w Bydgoszczy (1924), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: dowódca baterii w 15. pułku artylerii lekkiej w Bydgoszczy, kursant w Wyższej Szkole Wojennej (1926-1928), przydział po WSWoj.: 1. pułk artylerii najcięższej (Góra Kalwaria), według stanu na marzec 1939 major w 1. dywizjonie artylerii konnej w Warszawie. W latach wojny w 2. Korpusie Polskim. W dokumentacji dane Biżyny Kutateladze i Dawida Kutateladze przemieszane w sposób oczywisty (por. np. „Pro Georgia” 2009, nr 18, s. 206 (tabela); T. K r y s k a-K a r s k i, *Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 19, Londyn 1986, s. 73; *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, s. 137, 144-145); w niniejszym artykule rozdzielone arbitralnie.

konne 1. Dywizjonu walczyły w ramach Brygady. Na kanwie pozostałych, w alarmie I i II rzutu mobilizacji powszechnej, sformowano sześć kolejnych jednostek³⁰. Nadto, 2 września sformowano dodatkową baterię pod dowództwem kpt. Stanisława Koziki, która wzięła udział w obronie stolicy. Przydziału mjr. Kutateladze nie zdołano ustalić, podobnie jak jego udziału w kampanii.

Płk piech. Konstanty Kwikwidze³¹ prawdopodobnie wziął udział w kampanii wrześniowej w szeregach stacjonującego w Warszawie 30. Pułku Strzelców Kaniowskich. W trzecim dniu kampanii pułk włączony został w skład Armii „Łódź” i dyslokowany w okolice Sieradza do walk z 10. Górnobawarską Dywizją Piechoty gen. por. Conrada von Cochenhausena. Początkowo strzelcami dowodził ppłk piechoty Włodzimierz Szymd, który – ciężko ranny – 4 września na polu bitwy przekazał dowództwo mjr. piech. Bronisławowi Kamińskiemu; dwa dni później przejął je szef Oddziału III sztabu Armii „Łódź” ppłk. dypl. Stanisław Rutkowski. Pod naporem wojsk niemieckich 30. pp wycofał się w kierunku Warszawy i wziął udział w jej obronie. Najcięższe walki na rubieży od Młocin do wsi Placówka toczył jego 1. batalion (dowódca mjr. Bronisław Kamiński), ponosząc kolosalne straty (ponad 600 zabitych). Po kapitulacji miasta część żołnierzy i kadry oficerskiej dostała się do niewoli, w ich liczbie prawdopodobnie też płk Kwikwidze.

Mjr kontr. Władimir Siamaszwili³² bronił prawobrzeżnej Warszawy w szeregach 2. pułku piechoty „Obrony Pragi”. Jego macierzysty 36. Pułk Piechoty Legii Akademickiej, dowodzony przez ppłk. dypl.

³⁰ Oficerowie kontraktowi nie brali udziału w pracach mobilizacyjnych, natomiast mogli być wcielani do powoływanych w mobilizacji alarmowej czy też w I i II rzucie mobilizacji powszechnej jednostek. Por. W. Kozłowski, *Zgierska 41. samodzielna kompania czołgów rozpoznawczych w 1939 roku*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, 1986, nr 24, s. 93.

³¹ Konstanty (Kote) Kwikwidze (ur. 14.III.1884), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1903, przybył do Polski w randze pułkownika, Oficerska Szkoła dla Podoficerów w Bydgoszczy (1924), uczestnik kursu dowódców pułków w Doświadczalnym Centrum Wyszkożenia w Rembertowie (1924), przydział do 66. Kaszubskiego Pułku Piechoty im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Chełmnie (1924), nast. przydział: 20. Pułku Piechoty Ziemi Krakowskiej Garnizonu Kraków (X.1926, adnotacja: „niezakontraktowany”), kontrakt (przed XII.1927), przydział: 30. Pułk Strzelców Kaniowskich (Warszawa). Według stanu na marzec 1939 nadal 30. pp. Po wojnie w Wielkiej Brytanii, w Polskim Korpusie Przysposobienia i Rozmieszczenia. Pochowany na cmentarzu w Wrexham.

³² Władimir (Włodzimierz) Siamaszwili (9.XII.1890-1940?), przybył do Polski w randze majora, Oficerska Szkoła dla Podoficerów w Bydgoszczy (1924), uczestnik kursu dowódców pułków w Doświadczalnym Centrum Wyszkożenia w Rembertowie (1924), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: major w 57. Pułku Piechoty Wielkopolskiej Karola II Króla Rumunii w Poznaniu (co najmniej do 1927); nast. dowódca batalionu w 36. Pułku Piechoty „Legii Akademickiej”, wchodzącym w skład warszawskiej 28. Dywizji Piechoty (co najmniej do marca 1939). Według jednego z opracowań poległ w trakcie kampanii wrześniowej (Z.G. Kowalski, *Najlichnieszka mniejszość*, s. 185).

piechoty Karola Ziemskiego, w sytuacji narastającego zagrożenia dla prawobrzeżnej Warszawy, praktycznie odsłoniętej na uderzenia wroga, stał się jednym z centrów mobilizacji jednostek stanu wojennego. W swych koszarach przy ul. 11 listopada już w pierwszych dniach września rozpoczął formowanie oddziałów, których nie przewidywały plany mobilizacyjne: 1 i 2 pułku piechoty „Obrony Pragi”, rekrutowanych w znacznym stopniu z młodzieży harcerskiej³³. Do tego drugiego, zwanego też 336. pułkiem piechoty, skierowany został mjr Siamaszwili, obejmując w nim dowództwo jednego z batalionów³⁴. Z rozkazu gen. bryg. Waleriana Czumy oba pułki miały wspierać obronę miasta od strony północno-wschodniej. Intensywność walk była zmienna, jako że po niepowodzeniu prób opanowania stolicy od zachodu przez wzmocnioną 4. Dywizję Pancerną, Niemcy – w oczekiwaniu na rozstrzygnięcie bitwy nad Bzurą – ograniczyli się do blokowania miasta, jego intensywnego ostrzału i bombardowań z powietrza. Stopniowo jednak otaczali prawobrzeżną Warszawę, by około 15 września zamknąć okrążenie. Podjęta wówczas frontalna próba opanowania Pragi (15-17 września) została odparta z dużymi stratami wroga. Walki ze zmienną intensywnością trwały aż do kapitulacji miasta³⁵. Być może mjr Siamaszwili zginął w ich trakcie³⁶.

Mjr dypl. kawalerii Dimitri Szalikaszwili³⁷ walczył w kampanii wrześniowej w szeregach elitarnego 1. Pułku Szwoleżerów Józefa Pił-

³³ G. Nowik, *Straż nad Wisłą*, t. 1: Okręg Szarych Szeregów Warszawa-Praga 1939-1942, Warszawa 2001, s. 49-50.

³⁴ *Historia Wojskowa*, portal historyczno-wojskowy, <http://phw.org.pl/gruzini-w-wojsku-polskim-ii-rp/>. Natomiast według Tadeusza Kryski-Karskiego mjr Siamaszwili był w dyspozycji dowódcy 1. pp „Obrony Pragi” (*Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 13, Londyn 1984, s. 12, nr 9756).

³⁵ Szerzej: *Praga 1939 w dokumentach i wspomnieniach*, cz. 1, Warszawa 2015.

³⁶ Figuruje w wykazie Studium Polski Podziemnej osób, „które straciły życie po 1 września 1939 r.” – P. A d a m c z e w s k i, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego*, s. 170.

³⁷ Dimitri (Dymitri, Boris) Szalikaszwili (16.II.1896-1978), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1916, przybył do Polski w randze porucznika kawalerii, w Wojsku Polskim od grudnia 1922, Oficerska Szkoła dla Podoficerów w Bydgoszczy (1924), kursant Centralnej Szkoły Kawalerii w Grudziądzu (1924-1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: porucznik w 11. Pułku Ułanów Legionowych w Ciechanowie (1925-1926), kursant w Wyższej Szkole Wojennej (1926-1928), przydział po WS Woj.: rotmistrz dypl. w 1. Pułku Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego w 2. Dywizji Kawalerii w Warszawie (co najmniej do marca 1939). Po kampanii wrześniowej prawdopodobnie w niewoli jenieckiej. W Legionie Gruzińskim (zastępca dowódcy), nast. w niewoli angielskiej (1945-1946), po zwolnieniu pozostał w Bawarii (do 1952), nast. w Stanach Zjednoczonych. Żonaty z Marią Rudiger-Bielajewą (1932). Ojciec gen. Johna Shalikashvili (1936-2011), przewodniczącego Kolegium Szefów Sztabów Sił Zbrojnych Stanów Zjednoczonych w latach 1993-1997. Jego brat, płk Dawid Szalikaszwili, służył we francuskiej Legii Cudzoziemskiej, z której bez powodzenia usiłował przenieść się w latach 1930-1931 na kontrakt do Wojska Polskiego (*II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, t. 1, s. 229-231).

sudskiego jako drugi zastępca dowódcy płk. dypl. Janusza Albrechta. Pułk w warunkach wojny działał w składzie Mazowieckiej Brygady Kawalerii w Armii „Modlin” gen. bryg. Emila Krukowicza-Przedzrymirskiego. Początkowo obsadzał wysuniętą pozycję obronną, lecz wkrótce został przeniesiony w rejon Przasnysza. W dniach od 5 do 7 września utrzymywał pozycje obronne wzdłuż Narwi na rubieży Pułtusk- Serock, skąd zmuszony został wycofać się na linię Bugu. 11 września doszło do podziału pułku. Część w sile szwadronu liniowego, szwadronu ciężkich karabinów maszynowych i sztabu (z mjr. Szalikaszwilim) weszła w skład improwizowanej w trakcie walk Grupy Operacyjnej Kawalerii gen. bryg. Władysława Andersa. Jej zadaniem był dozór wzdłuż Wisły – od Warszawy w kierunku południowym, do rzeczki Promnik, obserwacja ruchów wojsk niemieckich w kierunku Maciejowic oraz osłanianie od południa Grupy Operacyjnej gen. bryg. Juliusza Zulaufa. Działając w ramach Grupy Operacyjnej ta część pułku broniła stolicy na odcinku „Warszawa-Wschód” (Praga), aż do kapitulacji miasta. Oficerowie, w ich liczbie mjr Szalikaszwili trafili do obozów jenieckich³⁸. Pozostała część pułku, w sile trzech szwadronów liniowych, wycofała się na wschód i 2 października została rozbrojona przez Armię Czerwoną.

W obronie Warszawy, wśród kadry Ośrodka Zapasowego Artylerii Przeciwlotniczej nr 1 w Warszawie (nast. Lwów), dowodzonego przez mjr. Wiesława Sokołowskiego, znajdujemy też nazwisko ppłk. br. panc. Platona Takaiszwili³⁹. Jago macierzysty 7. dywizjon artylerii przeciwlotniczej z Poznania, dowodzony przez mjr. art. Mieczysława Zylberta, w warunkach wojny podporządkowany został dowództwu 1. Grupy Artylerii. Objęła ona oddziały i pododdziały artylerii organicznej wielkich jednostek piechoty i kawalerii oraz artylerii Odvodu Naczelnego Wodza, stacjonujące na terenie Okręgu Korpusu nr I (Warszawa). Grupą dowodził płk. art. Michał Gałązka, dowódca artylerii Armii „Modlin”. Zgodnie z planem mobilizacyjnym „W” jednostką mobilizującą był warszawski 1. Pułk Artylerii Przeciwlotniczej im. Marszałka Edwarda Rydz-Śmigłego, który ze ściągniętych do stolicy oddziałów

³⁸ D. K o l b a i a, *Pod skrzydłami Rzeczypospolitej*, s. 199.

³⁹ Platon (Patiko) Takaiszwili (27.I.1899-1965), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47 i 48, absolwent nr 11), absolwent Oficerskiej Szkoły Artylerii w Toruniu (1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, pierwszy przydział: ppor. w 14. Wielkopolskim Pułku Artylerii Lekkiej (Poznań), Według stanu na sierpień 1938 dowódca 1. baterii w 7. dywizjonie artylerii przeciwlotniczej w Garnizonie Poznań na terenie okręgu Korpusu nr VII. W marcu 1939 w stopniu kapitana w tymże dywizjonie. Po wojnie w Polsce, zmarł w Poznaniu.

i pododdziałów utworzył 26 samodzielnych pododdziałów, w ich liczbie dowodzony przez mjr. Zylberta 103. Dywizjon Półstały Artylerii Przeciwlotniczej, oparty o 7. dywizjon ppłk. Takaiszwili. Zabezpieczał, on ochronę przeciwlotniczą stolicy na kierunku „Wschód”. Walcząc w obronie stolicy 103. dywizjon dysponował 4 armatami przeciwlotniczymi kalibru 75 mm wz. 97 oraz 12 armatami wz. 97/25. Jego działania uznać należy za skuteczne⁴⁰. Po kapitulacji miasta ppłk Takaiszwili zdołał uniknąć niewoli. Ewakuował się do Lwowa, skąd po zakończeniu działań wojennym przeszedł przez sowiecko-niemiecką linię demarkacyjną i zamieszkał w Piotrkowie Trybunalskim⁴¹.

Prawdopodobnie udział w obronie Warszawy wziął także mjr dypl. intendenty Konstanty Teriaszwili⁴². Jego macierzyste Szefostwo Intendenty Okręgu Korpusu VII Poznań w momencie wybuchu wojny zostało przeorganizowane na dwa dowództwa: Grupy Operacyjnej „Koło” (dowódca gen. bryg. Edmund Knoll-Kownacki) oraz Etapów Armii „Poznań” (dowódca płk dypl. Romuald Wolikowski). Prawdopodobnie wraz z GO „Koło” (od 6 września: Grupa Operacyjna gen. Knoll-Kownackiego), wycofywał się w kierunku wschodnim mjr Teriaszwili. W toczonych przez Grupę walkach odwrotowych niewątpliwie najważniejszym wysiłkiem był udział w bitwie nad Bzurą (9-12 września), w której wykonała ona pierwsze uderzenie – na Stryków, na przemieszczającą się niemiecką 30. Dywizję Piechoty gen. mjr. Kurta von Briesena, której w trzydniowych walkach zadała ciężkie straty. Sama poniosła równie dotkliwe. Przez skraj Puszczy Kampinoskiej wycofała się do Warszawy, w której obronie uczestniczyła do kapitulacji miasta (28 września). Mjr Teriaszwili prawdopodobnie poległ w ostatniej fazie walk w obronie stolicy⁴³.

⁴⁰ Szerzej: M. K o p c z e w s k i, Z. M o s z u m a ń s k i, *Polska obrona przeciwlotnicza w latach 1920-1939*, Warszawa 1996.

⁴¹ W. K o z ł o w s k i, *Gruzińskie tropy. Rzecz o niektórych oficerach kontraktowych w armii II Rzeczypospolitej*, „Pro Georgia”, 1999, nr VIII, s. 42.

⁴² Konstanty Teriaszwili (ur. 14.IX.1894), przybył do Polski w randze majora, w Wojsku Polskim od listopada 1922, Oficerska Szkoła dla Podoficerów w Bydgoszczy (1924), kursant w Wyższej Szkole Intendenty (samodzielny wydział Wyższej Szkoły Wojennej) w Warszawie (1924-1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, pierwszy przydział: Dowództwo Okręgu Korpusu nr VII Poznań, według stanu na XII.1927 w Szkole Intendenty DOK VII. Według stanu na marzec 1939 w WZZ Intendenty i Taborów w Szefostwie Intendenty DOK VIII w Toruniu. Żonaty z Polką. Jego syn, Jan Teriaszwili był żołnierzem Armii Krajowej. W literaturze niekiedy błędnie jako „mjr rez. pilot Konstanty Ferjaszwili”.

⁴³ W wykazach Studium Polski Podziemnej mjr Teriaszwili figuruje jako osoba, która „straciła życie po 1 września 1939 r.” – P. A d a m c z e w s k i, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego*, s. 170.

Kilku oficerów kontraktowych Gruzinów pracowało w wojskowych instytucjach centralnych i w momencie wybuchu wojny z dużym stopniem prawdopodobieństwa przebywało w Warszawie. Nie można więc wykluczyć ich udziału w walkach w obronie miasta z bronią w rękę. Należeli do nich m.in. oficer w etacie Okręgu Korpusu kpt. intendentyry Aleksander Kobiaszwili⁴⁴, kpt dypl. intendentyry Dawid Lagidze⁴⁵ i płk intendentyry Aleksander Bagrationi⁴⁶. Prawdopodobnie jeszcze przed 1 września znalazł się w Paryżu płk. inż. Nikołoz Kandelaki⁴⁷, ale być może trafił tam dopiero po upadku stolicy.

W obleganej Warszawie pozostał przedstawiciel rządu gruzińskiego w Rzeczypospolitej gen. dyw. Aleksander Zakariadze⁴⁸. Pozostali

⁴⁴ Aleksander (Aleks) Kobiaszwili (12.VI.1892 - zm. w trakcie wojny), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1914, przybył do Polski w randze kapitana piechoty, Oficerska Szkoła dla Podoficerów w Bydgoszczy (1924), absolwent Centralnej Szkoły Strzelniczej w Toruniu, oficer kontraktowy Wojska Polskiego, pierwszy przydział: 63. Toruński Pułk Piechoty (co najmniej od X.1924), kursant Wyższej Szkoły Intendentyry (co najmniej od X.1926). Według stanu na marzec 1939 w Szefostwie Intendentyry Okręgu Korpusu I (Warszawa). Żonaty z Tamarą Kutateladze (1926).

⁴⁵ Dawid Lagidze (Łagodze) (ur. 7.VII.1898), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziniński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47/48, absolwent nr 6), absolwent Oficerskiej Szkoły Artylerii w Toruniu (1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: por. w 11. Karpackim Pułku Artylerii Lekkiej w Stanisławowie, słuchacz Wyższej Szkoły Intendentyry w Warszawie (1927-1928). Według stanu na marzec 1939 w Szefostwie Intendentyry Okręgu Korpusu I (Warszawa). Po wojnie we Francji.

⁴⁶ Aleksander Bagrationi (Bagration) (1877-1955), oficer intendentyry armii rosyjskiej, ppłk armii Republiki Gruzinińskiej, hospitant w IV turnusie kursów dla dowódców pułków w Doświadczalnym Centrum Wyszkozenia Armii w Rembertowie (1923), praktyka w Departamencie VII (Intendentyra) Ministerstwa Spraw Wojskowych (1923), przydział: Wyższa Szkoła Intendentyry w Warszawie, według stanu na X.1926 bez kontraktu, nast. kontrakt w Wojsku Polskim (25.III.1927), przydział: w randze ppłk. do Korpusu Kontrolerów Wojskowej Kontroli Generalnej. Według stanu na marzec 1939 w Biurze Budżetowym Ministerstwa Spraw Wojskowych RP. Po kapitulacji Warszawy w niemieckich obozach jenieckich. Po wojnie w Wielkiej Brytanii, pochowany na cmentarzu Brompton. Żonaty z Barbarą Urosz Mielikową. Por. D. K o l b a i a, *Pod skrzydłami Rzeczypospolitej*, s. 186.

⁴⁷ Nikołoz (Mikołaj, Michel) Kandelaki (1886-1950), absolwent Akademii Wojskowej w Petersburgu (1914), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1914, absolwent Wojskowej Akademii Inżynierijnej w Petersburgu (1917), w armii Republiki Gruzji, przybył do Polski w randze pułkownika inż., przyjęty do Wojska Polskiego w stopniu pułkownika (1922), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, pierwszy przydział: 8. pułk saperów w Toruniu, nast. w Budownictwie Wojskowym, wykładowca w Szkole Podchorążych Inżynierii w Warszawie (1925-1930), w dyspozycji Ministerstwa Robót Publicznych (1930). W maju 1931 rozwiązanie kontraktu. Od 1939 w Paryżu, po wojnie w Wielkiej Brytanii, pochowany na cmentarzu w Wrexham w Walii. Uznawany za „zwariowanego ultraprawowca” – ks. H. P a p r o c k i, *Analiza dokumentów odnoszących się do sprawy aresztowania w 1939 r. w Warszawie trzech Gruzinów*, „Pro Georgia”, 1994, nr IV, s. 64. Żonaty z Polką, Rozalią Pelczewską (1931).

⁴⁸ Aleksander Zakariadze (Zachariadze) (4.II.1884-12.V.1957), w sztabie rosyjskiego 27. Korpusu Armijnego w randze pułkownika (1917), szef sztabu armii Republiki Gruzinińskiej z jednoczesnym awansem na generała (1919), przybyły do Polski w randze generała dywizji, hospitant w IV turnusie kursów dla dowódców pułków w Doświadczalnym Centrum Wyszkozenia Armii w Rember-

zapewne też generałowie i oficerowie, którzy w maju 1931 r. stracili kontrakty: gen. bryg. Aleksander Czcheidze⁴⁹, gen. bryg. Aleksander Koniaszwili⁵⁰, sędziwy gen. bryg. Iwane Kazbek⁵¹ i kpt. mar./geogr. kontr. Wasil Indzia⁵², a być może w także ppłk inż. Walerian Sidamon-

owie (1922-1923), praktyka w sztabie 1. Dywizji Piechoty Legionów w Wilnie (1923), hospitant w Wyższej Szkole Wojennej (kurs doszkolenia, 1923-1924), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział po WSWoj.: Wyższa Szkoła Wojenna, we wrześniu 1939 r. w dyspozycji komendanta Wyższej Szkoły Wojennej, po 28 września w niewoli niemieckiej, a następnie w okupowanej Warszawie (do upadku Powstania Warszawskiego). Po wojnie na Zachodzie (Niemcy, Francja). Pochowany na cmentarzu w Leuville-sur-Orge (Francja), w kwaterze emigracji gruzińskiej, obok m.in. płk. Kakacy Czołokaszwili – https://en.wikipedia.org/wiki/Leuville_cemetery.

⁴⁹ Aleksander Czcheidze (1874-1941?), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1893, w randze pułkownika dowódca pułku piechoty na Froncie Południowym (1915), komendant Szkoły Podchorążych (Junkrów) w Tbilisi (1919-1920), przybył do Polski w randze generała brygady, hospitant w III turnusie kursów dla dowódców pułków w Doświadczalnym Centrum Wyszkozenia Armii w Rembertowie (1922-1923), hospitant na kursie w Centralnej Szkole Kawalerii w Grudziądzu (1923-1924), staż w Oficerskiej Szkole Kawalerii 16. Dywizji Piechoty w Grudziądzu (1924-1926), skierowany bez kontraktu do Centralnej Szkoły Kawalerii (X.1926), oficer kontraktowy Wojska Polskiego (1927), przydział: dowódca piechoty dywizyjnej w 14. Dywizji Piechoty w Poznaniu (1927-1931). W dyspozycji Dowództwa Okręgu Korpusu nr VII Poznań, w maju 1931 rozwiązanie kontraktu. Prawdopodobnie rozstrzelany w Moskwie w początkach 1941.

⁵⁰ Aleksander Koniaszwili (1873-1955), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1897, dowódca szturmu na turecką twierdzę Erzurum, przybył do Polski w randze generała brygady, hospitant w III turnusie kursów dla dowódców pułków w Doświadczalnym Centrum Wyszkozenia Armii w Rembertowie (1923-1924), bez kontraktu w Wyższej Szkole Wojennej (1924-1926), kurs dowódców pułków artylerii w Toruniu, oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: 28. Dywizja Piechoty (Garnizon Warszawa). W maju 1931 rozwiązanie kontraktu. W Legionie Gruzinijskim (1942-1945), nast. w niewoli angielskiej (1945-1946). Po zwolnieniu na emigracji. Zmarł w Argentynie. Żonaty z Polką, Ludmiłą Pobojewską (1926). Na płycie pomnika na dziedzińcu Muzeum Powstania Warszawskiego figuruje jako Aleksander Koziaszwili; podobna forma nazwiska: pl.cyclopaedia.net/wiki/Dmitri_Kipiani.

⁵¹ Iwane Kazbek (1860-1944), gen. mjr armii carskiej, w wojsku Republiki Gruzinijskiej w stopniu pułkownika, przybył do Polski w randze generała brygady, hospitant w IV turnusie kursów dla dowódców pułków w Doświadczalnym Centrum Wyszkozenia Armii w Rembertowie (1923), kurs artyleryjski dla dowódców pułków piechoty i artylerii w Szkole Strzeleckiej Artylerii w Toruniu, wykładowca w Obozie Szkolnym Artylerii w Toruniu (1925-1926), nast. w Doświadczalnym Centrum Wyszkozenia w Rembertowie, wykładowca w Centrum Wyszkozenia Piechoty w Rembertowie (X.1926 – bez kontraktu), nast. oficer kontraktowy Wojska Polskiego (do maja 1931; rozwiązanie kontraktu). Zmarł w Warszawie, pochowany na Cmentarzu Komunalnym na Powązkach – S. Kuruliszwili, A. Woźniak, *Gruzinijskie groby na polskich cmentarzach*, „Pro Georgia”, 1992, nr 2, s. 63 (zdjęcie).

⁵² Wasil (Bazyli) Indzia (Indza, Indzia) (ur. 1894), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1913, przybył do Polski w randze kapitana piechoty, Oficerska Szkoła dla Podoficerów w Bydgoszczy (1924), słuchacz Oficerskiej Szkoły Topografów w Warszawie (1924-1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: Wojskowy Instytut Geograficzny, w maju 1931 rozwiązanie kontraktu. Wymieniony w Dzienniku Personalnym WIG z listopada 1936 jako absolwent Oficerskiej Szkoły Topografów przy Instytucie Wojskowo-Geograficznym w Warszawie, któremu nadano znak naukowy ustanowiony „Dziennikiem Rozkazów” Nr 2/35. We wspomnieniach gen. Zakariadze jest wzmianka, iż „znał się pod okupacją bolszewicką w Polsce w 1945” – *Ze wspomnień gen. Aleksandra Zachariadze*, s. 51. Zob. też: <http://www.dws.org.pl/viewtopic.php?f=159&t=9431&p=1642518&hilit=ind%C5%BCia#p1642518>.

-Eristavi⁵³, o którym w dostępnych źródłach brakuje jakiegokolwiek informacji – poza wyżej wspomnianą, incydentalną wzmianką o ograniczonej wiarygodności we wspomnieniach gen. Zakariadze.

Walki z Wehrmachtem poza stolicą

Co najmniej kilkunastu oficerów kontraktowych Gruzinów znalazło się w ogniu walk już w pierwszej fazie starcia z Niemcami. Pozostali weszli w nie poczynając od drugiego tygodnia wojny, gdy po przegraniu tzw. bitwy granicznej doszło do kluczowego starcia całej kampanii – bitwy nad Bzurą (9-18 września). Ogromna dysproporcja sił przesądziła jej rezultat. Próby zorganizowania obrony na linii Narew-Wisła-San, w warunkach rozpoczętego 17 września najazdu sowieckiego, nie mogły powstrzymać biegu wypadków. 18 września rząd i wódz naczelny przeszli granicę z Rumunią i zostali internowani. 28 września padła stolica. Walki, nie koordynowane już przez pozbawione łączności Naczelne Dowództwo, stopniowo wygasły. W pierwszych dniach października stoczona została ostatnia bitwa kampanii – pod Kockiem.

W obronie północnego podejścia do Warszawy walczył oficer 13. pułku piechoty 8. Dywizji Piechoty (Modlin) kpt. piech. dypl. Wachtang Abaszycze⁵⁴. Pułk działał w składzie Armii „Modlin” gen. bryg. Emila Krukowicz-Przedzimirskiego, która w oparciu o pozycję mławską broniła stolicy przed zagrożeniem od strony Prus Wschodnich. W pierwszym rzucie mobilizacji pułk sformował własny IV. batalion

⁵³ Walerian Sidamon-Eristawi (Eristawi, Eristow) (ur. 1882), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1902, przybył do Polski w randze majora (ppłk/plk), Oficerska Szkoła dla Podoficerów w Bydgoszczy (1924), kursant w Oficerskiej Szkole Czołgów i Samochodów w Warszawie, przydział bez kontraktu: Szkoła Samochodowa w Warszawie (co najmniej do 1928). We wspomnieniach gen. Zakariadze jest wzmianka, iż „zmarł w wyniku działań wojennych” – *Ze wspomnień gen. Aleksandra Zachariadze*, s. 51. W innej relacji czytamy: „opuścił służbę wojskową [najprawdopodobniej przed 1939 – W.M.] i zmarł w Paryżu” – N. M a t i k a s z w i l i, M. K w a l i a s z w i l i, *Podchorążowie*, s. 69.

⁵⁴ Wachtang Abaszycze (16.X.1901-1963), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziniński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47/48, absolwent nr 12), absolwent Oficerskiej Szkoły Piechoty w Warszawie (1925), przydział (X.1926): ppor. w 13. Pułku Piechoty Dzieci Krakowa w Pułtusk, kursant w Centralnej Wojskowej Szkole Gimnastyki i Sportów w Poznaniu (1927-1928), na przełomie 1938 i 1939 awansowany do stopnia kapitana piechoty, w marcu 1939 nadal 13. pp w Pułtusk. Po kampanii wrześniowej w obozie jenieckim, członek Armii Krajowej, podobnie jak jego żona (P. A d a m c z e w s k i, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego*, s. 169), przed Powstaniem Warszawskim wyjechał do Niemiec (17 lipca 1944 r. Komenda Główna AK nakazała oficerom z Kaukazu opuszczenie ziem polskich przed nadejściem Armii Czerwonej), jeniec Murnau (do 1945), po wojnie w Niemczech. Żonaty wpiery z Polką, Hanną Trebert (1937-1947), następnie z Polką, Wandą Domagalską. W lipcu 1945 zwolniony z Oflagu VII C w Laufen (płd. Bawaria). Od listopada 1945 dowódca kompanii w Polskich Oddziałach Wartowniczych US Army. Od 1947 w Stanach Zjednoczonych. Brat Swimona Abaszycze – listy prof. Eamonna Judge do mnie z 1 VII 2010 i 20 III 2016 (bracia Abaszycze byli krewnym jego żony).

marszowy, którego dowództwo objął przydzielony do Ośrodka Zapasowego 8. Dywizji w Modlinie kpt. Abaszycze. Batalion odkomenderowano w skład załogi Przedmościa „Pułtusk”, odpowiedzialnego za obronę Różana Od 4 do 6 września toczył ciężkie walki w obronie pozycji stałych pomiędzy Ciechanowem a Głinojeckiem, atakowanych przez niemiecki Korpus Armijny „Wodrig” (dowódca gen. por. Albert Wodrig). W nocy z 6 na 7 września zmuszony był opuścić pozycje i po nieudanej próbie utrzymania się na linii Narwi, kontynuować odwrót w kierunku linii Bugu-Wisły-Sanu. W jakiejś fazie tego odstępowania w walkach kpt. Abaszycze znalazł się w niewoli niemieckiej⁵⁵.

Prawdopodobnie w rejonie Przemyśla (Ośrodek Broni Pancernych nr 3 w Żurawicy) znalazł się w kampanii wrześniowej mjr br. panc. Aleksander Alawidze⁵⁶. Tam zgodnie z planem „W” przeniesiona została ze Zgierza tzw. baza 10. Batalionu Pancernego (załoga parku, nadwyżki rezerwistów), w którym służył w momencie wybuchu wojny⁵⁷. Stacjonował tam 2. Batalion Pancerny, największy tego typu batalion w Wojsku Polskim, spełniający zadania mobilizacyjne wobec oddziałów i pododdziałów pancernych w momencie zaistnienia czasu „W” (wojna). W mobilizacji alarmowej 2. Batalion sformował kilkanaście jednostek, w ich liczbie batalion i cztery kompanie czołgów. Sformował także trzy kolumny samochodowe, w tym kolumnę samochodów ciężarowych dla Armii „Prusy”. Jest prawdopodobne, że do tej ostatniej przydzielony został mjr Alawidze, ekspert od wojskowych samochodów ciężarowych.

Rtm. Wano Bakradze⁵⁸ uczestniczył w kampanii wrześniowej jako dowódca 2. szwadronu marszowego 17. pułku Ułanów Poznańskich

⁵⁵ Trafiał do Ofłagu II B Arnswalde, gdzie przetrzymywany był do grudnia 1939. Por. T. K r y s k a - K a r s k i, *Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 19, Londyn 1986, s. 45.

⁵⁶ Aleksander Sergo (Sergiusz) Alawidze (ur. 14.II.1891), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1911, przybył do Polski w stopniu kapitana piechoty, hospitant w III turnusie kursów dla dowódców batalionów w Doświadczalnym Centrum Wyszkozenia Armii w Rembertowie (1922-1923), kursant w Oficerskiej Szkole Czołgów i Samochodów w Warszawie, przydział (X.1924): 7. Dywizjon Samochodowy Poznań (co najmniej do XII.1927), w Kadrcze 4. Dywizjonu Samochodowego Garnizonu Łódź (Okręg Korpusu nr IV), w początkach lat 30. w Kadrcze 7. Dywizjonu Samochodowego w Poznaniu, awans na majora przed 1934, według stanu na marzec 1939 r. w 10. Batalionie Pancernym w Zgierzu (od X.1937 dubler zastępcy dowódcy). W okresie okupacji w Armii Krajowej. Po wojnie w Polsce. Na pomniku ku czci oficerów kontraktowych na dziedzińcu Muzeum Powstania Warszawskiego figuruje dwukrotnie, jako „Aleksander Alawidze” i Sergo „Alawidze”. Por. <http://www.dws.org.pl/viewtopic.php?f=159&t=9431&p=1274336&hilit=a%C5%82awidze#p1274336>; W. K o z ł o w s k i, *Gruzińskie tropy*, s. 38-39; A. S u c h a t z, „*Non omnis moriar...*” *Polacy na londyńskim cmentarzu Brompton*, Warszawa 1992, s. 43.

⁵⁷ W. K o z ł o w s k i, *Gruzińskie tropy*, s. 39.

⁵⁸ Wano (Jan, Iwan) Bakradze (15.IV.1899), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1921-1922, kl. 41 i 44, absolwent nr 257),

(Leszno Wielkopolskie) Wielkopolskiej Brygady Kawalerii (Poznań). Szwadron według instrukcji na czas wojny skierowano do Ośrodka Zapasowego Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w Kraśniku, dowodzonego przez mjr. kaw. Juliana Fischer-Drauenegga. Początkowo, do 6 września rtm. Bakradze pełnił funkcję dowódcy szwadronu pieszego w 17. pułku. Po zreorganizowaniu zgromadzonych w Ośrodku jednostek w Pułk Zapasowy „Kraśnik”, objął w nim analogiczną funkcję dowódcy szwadronu marszowego⁵⁹. Pułk skierowano do obrony linii Wisły na wysokości Annopola. Włączony został do zgrupowania kawalerskiego Grupy „Dubno” dowodzonej przez gen. bryg. Stefana Strzemieńskiego, którego wkrótce zastąpił płk kaw. Stefan Hanka-Kulesza. 18 września Grupa podjęła marsz w kierunku Lwowa, zbierając po drodze resztki rozbitych oddziałów. 21 września pod Kamionką Strumilowską stoczyła zwycięską bitwę z oddziałami niemieckiej pancernej 4. Dywizji Lekkiej gen. mjr. Alfreda Rittera von Hubickiego. Niedługo później wstąpiła w bój z zaporą pancerną niemieckiej 2. Dywizji Pancernej gen. mjr. Rudolfa Veieła. Przeciagające się ciężkie walki zmusiły dowódcę Grupy do rezygnacji z dalszych prób przebijania się w kierunku Lwowa (tzw. przedmościa rumuńskiego) i podjęcia decyzji o jej rozwiązaniu. Nastąpiło ono 24 września w Michałowicach. Część żołnierzy rozproszyła się, część (około 2 tys.) dostała do niewoli niemieckiej. Prawdopodobnie wśród nich był rtm. Bakradze.

W tym samym Ośrodku Zapasowym znaleźli się rotmistrzowie Micheil Kwaliaszwili⁶⁰ oraz Witali Ugrechelidze-Ugorski⁶¹.

absolwent Centralnej Szkoły Kawalerii w Grudziądzu (1923), kurs doszkolenia wojsk łączności (Zegrze), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: ppor. w 17. Pułku Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego w Lesznie/Gnieźnie (co najmniej do marca 1939). W Legionie Gruzińskim (799. Batalion Piechoty). Po 1945 na Zachodzie.

⁵⁹ Por.: <http://www.dws.org.pl/viewtopic.php?f=86&t=9431>.

⁶⁰ Micheil (Micha, Michał) Kwaliaszwili (7.VII.1901-6.VII.1981), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1921-1922, kl. 41 i 44, absolwent nr 259), absolwent Centralnej Szkoły Kawalerii w Grudziądzu (1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział po ukończeniu CSzK: 15. Pułk Ułanów Poznańskich, nast. oficer łącznikowy w 17. Pułku Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego w Lesznie/Gnieźnie (nie wcześniej niż 1928), według stanu na sierpień 1938 w 15. pułku ułanów Garnizonu Poznań. Po zwolnieniu z niemieckiego obozu jenieckiego w podziemiu niepodległościowym (Armia Krajowa). Odznaczony krzyżem Orderu „Virtuti Militari” V klasy (nr 13.386). Jako żołnierz Armii Krajowej, w kwietniu 1945 po wejściu Wojska Polskiego do Poznania zgłosił się do służby, ale został aresztowany przez sowiecki kontrwywiad wojskowy (Smiersz). Skazany na 10 lat katorgi (1945-1956), nast. w Polsce. Żonaty z Polką, Stanisławą Prandota-Trzczińską. Znakomity jeździec sportowy, członek drużyny mistrza Polski w polo.

⁶¹ Witali (Witalis, Waliko, Taliko) Ugrechelidze-Ugorski (11.V.1902-8.I.1983), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1921-

Bezpośrednio przed wybuchem wojny rtm. Kwaliaszwili dowodził 1. szwadronem marszowym 15. Pułku Ułanów Poznańskich (dowódca ppłk Tadeusz Mikke) Wielkopolskiej Brygady Kawalerii. Jako oficer kontraktowy zgodnie z planem „W” znalazł się w Ośrodku Zapasowym w Kraśniku. Włączony został początkowo do sztabu utworzonego przez mjr. Fischer-Drauenegga Pułku Zapasowego „Kraśnik”, a następnie objął dowództwo szwadronu marszowego. Przeszedł szlak bojowy analogiczny do tego, co rtm. Bakradze. W jakiejś jego fazie dostał się do niewoli niemieckiej, z której – jak i inni wojskowi Gruzini – wkrótce został zwolniony.

Rtm. Ugrechelidze-Ugorski w przededniu wojny służył w 7. Pułku Strzelców Konnych Wielkopolskich, dowodzonym przez płk. kawalerii Stanisława Królickiego, stacjonującym w Biedrusku pod Poznaniem. W ramach mobilizacji wojennej skierowany został do Ośrodka Zapasowego Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w Kraśniku. Przeszedł analogiczny szlak bojowy jak koledzy Gruzini skierowani do tego ośrodka⁶².

Z bronią w ręku walczył w kampanii wrześniowej pracownik Departamentu Intendentury Ministerstwa Spraw Wojskowych mjr dypl. intendenty Bidzina Kutateladze⁶³. Zgodnie z planem „W” skierowany został do Ośrodka Zapasowego Artylerii Konnej nr 1 w Mińsku Mazowieckim, dowodzonego przez mjr. Zygmunta Fischera. Ośrodek w warunkach wojny wyłonił baterię dla wsparcia obrony Warszawy

1922, kl. 41 i 44, absolwent nr 266), absolwent Centralnej Szkoły Kawalerii w Grudziądzu (1923), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, pierwszy przydział: ppor. w 19. Pułku Ułanów Wołyńskich w Ostrogu nad Horyniem, Kurs Instruktorów Jazdy Konnej w Centrum Wyszczolenia Kawalerii Garnizonu Grudziądz (1927-1928), nast. w 14. Pułku Ułanów Jazłowieckich we Lwowie, według stanu na marzec 1939 w 7. pułku strzelców konnych w Biedrusku. Po kampanii wrześniowej jeniec obozów Arnswalde i Lukenwalde, po zwolnieniu do 1944 w konspiracji (Związek Walki Zbrojnej / Armia Krajowa), nast. w szeregach 2. Korpusu Polskiego. Odznaczony krzyżem Orderu „Virtuti Militari” V klasy (nr 13.800). Żonaty z Polką, Haliną Troicką (1934). Pochowany w Londynie. Tłumacz na gruziński poematu *Pan Tadeusz* Adama Mickiewicza. Wybitny jeździec sportowy.

⁶² T. K r y s k a-K a r s k i, *Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 19, Londyn 1986, s. 68.

⁶³ Bidzina (Aleksander) Kutateladze (5.V.1890-1958), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1914, przybył do Polski w randze majora, Oficerska Szkoła dla Podoficerów w Bydgoszczy (1924), kursant w Wyższej Szkole Intendentury, oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział do 66. Kaszubskiego Pułku Piechoty im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Chełmnie, kursant w Wyższej Szkole Intendentury (1926-1928), przydział: Departament Intendentury Ministerstwa Spraw Wojskowych RP (co najmniej od XII.1927). Według stanu na marzec 1939 nadal w Departamencie Intendentury. Po wojnie na Zachodzie, pochowany na londyńskim cmentarzu Streattham Park. W dokumentacji dane Bidziny Kutateladze i Dawida Kutateladze przemieszane w sposób oczywisty (por. np. „Pro Georgia” 2009, nr 18, s. 206, tabela; T. K r y s k a-K a r s k i, *Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 19, Londyn 1986, s. 73; *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, s. 137, 144-145); w niniejszym artykule rozdzielone arbitralnie.

oraz dywizjon dla Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Polesie” gen. bryg. Franciszka Kleeberga. Przydziału mjr. Kutateladze nie udało się ustalić, podobnie jak jego losów w trakcie i bezpośrednio po kampanii.

Kpt. broni panc. Zakaria Cercwadze⁶⁴ w przededniu wybuchu wojny służył prawdopodobnie w 4. Batalionie Pancernym w Brześciu, który był jednostką mobilizującą. W trzeciej dekadzie marca 1939 r., zgodnie z założeniami planu mobilizacyjnego „W”, batalion sformował w mobilizacji alarmowej pięć pododdziałów, a od 31 sierpnia w pierwszym rzucie mobilizacji powszechnej kolejnych pięć. Przydziału kpt Cercwadze nie udało się ustalić, podobnie jak jego losów w kampanii wrześniowej. Wiadomo tylko, iż wziął w niej udział⁶⁵.

We wrześniu 1939 r. kpt. piech. Gedeon Chundadze⁶⁶ walczył jako dowódca 2. kompanii w szeregach 44. Pułk Strzelców Legii Amerykańskiej (Równne), dowodzonego przez płk. piech. Józefa Frączka⁶⁷. Jego pułk wraz z całą 13. Kresową Dywizją Piechoty (dowódca płk dypl. Władysław Zubosz-Kaliński) zgodnie z reżimem mobilizacyjnym na wypadek konfliktu z Niemcami przerzucony został transportem kolejowym celem wsparcia odwodowej Armii „Prusy” gen. dyw. Stefana Dąb-Biernackiego – początkowo w rejon Bydgoszczy, a 1 września w kierunku na Koluszki. W warunkach ciężkich bombardowań do stacji docelowej dotarto dopiero

⁶⁴ Zakaria (Szarko, Zachariusz) Cercwadze (Cerewadze) (ur. 10.III.1900), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1921-1922, kl. 41 i 44, absolwent nr 270), absolwent Oficerskiej Szkoły Piechoty w Warszawie (1923), przydział: ppor. w 66. Kaszubskim Pułku Piechoty im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Chełmnie, od V.1927 porucznik w 8. Dywizjonie Samochodowym w Bydgoszczy, kurs samochodowy (1927-1928). Według stanu na sierpień 1938 w 6. Batalionie Pancernym we Lwowie. Według stanu na marzec 1939 w 4. Batalionie Pancernym w Brześciu. W dokumentacji Biura Personalnego figuruje jako „Szarko Cercwadze Werdisani” – *Rocznik oficerski 1939*, s. 954.

⁶⁵ Przeżył wojnę i znalazł się wraz z synem w Wielkiej Brytanii, w składzie Polskiego Korpusu Przystosobienia i Rozmieszczenia – Relacja ppłk. dypl. Veli bek Jedigara z grudnia 1948, s.167. Według tego samego źródła, jego syn był żołnierzem Armii Krajowej.

⁶⁶ Gedeon (Genadi, Geno, Gedowan) Chundadze (Chmudadze) (13.XII.1901-1942/1943), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1921-1922, kl. 41 i 44, absolwent nr 271), absolwent Oficerskiej Szkoły Piechoty w Warszawie (1923), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: porucznik w 25. Pułku Piechoty im. Tadeusza Kościuszki w Piotrkowie Trybunalskim, według stanu na marzec 1939 r. oficer w 44. Pułku Piechoty Strzelców Kresowych w Równnem (przemianowanym w 1939 na: Pułk Strzelców Legii Amerykańskiej). W latach okupacji w Związku Walki Zbrojnej (od lutego 1942 – Armia Krajowa), stracony przez Niemców za „zwalczanie antypolskiej propagandy wśród Gruzinów” (słowa Veli bek Jedigara – za: H. P a p r o c k i, *Analiza dokumentów*, s. 77). Według jednej z relacji, kpt. Chundadze walczył w kampanii wrześniowej w szeregach 25. pułku piechoty – N. M a t i k a s z w i l i, M. K w a l i a s z w i l i, *Podchorążowie*, s. 67. Według jednego z opracowań poległ w trakcie kampanii wrześniowej (Z. G. K o w a l s k i, *Najlicniejsza mniejszość*, s. 185).

⁶⁷ T. K r y s k a - K a r s k i, *Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 18, Londyn 1986, s. 47.

nocą z 5 na 6 września. Dywizję rozśrodkowano w obszarze Tomaszów Mazowiecki – Ujazdów, z zadaniem obrony podejścia do stolicy. Natychmiast uwikłana została w ciężkie walki z niemieckim XVI. Korpusem Armijnym gen. płk. Ericha Höpnera – jako jedyna w całej kampanii wrześniowej polska dywizja, mierząca się samotnie z korpusem pancernym. W trakcie odstępowania 2. kompanii znad Pilicy w kierunku Tomaszowa Mazowieckiego kpt. Chundadze został ranny⁶⁸. Zdziętkowana dywizja, zgodnie z rozkazem dowódcy Armii wycofała się przez Lubochnię, Spałę i Inowłódz. 11 września zniszczywszy ciężkie uzbrojenie 13. Dywizja przeprawiła się przez Wisłę w okolicach Maciejowic. Jej część wycofywała się dalej w kierunku na Wołyń, ale do 23 września w ciężkich walkach uległa rozproszeniu. Pozostali, pod dowództwem płk. dypl. Władysława Zubosz-Kalińskiego, do 16 września utrzymywali obronę na odcinka Wisły – od wsi Tarnów do Maciejowic. Zagrożeni okrążeniem podjęli próbę przebiccia się do Warszawy. W nieustających walkach między 20 a 22 września dotarło tam zaledwie około 600 żołnierzy. Wśród nich prawdopodobnie był kpt. Chundadze⁶⁹.

Kpt. artylerii Grigol Citlanadze⁷⁰ w momencie wybuchu wojny służył najprawdopodobniej w 4. pułku artylerii lekkiej w Inowrocławiu (dowódca płk dypl. Andrzej Czerwiński), skierowanym w rejon jezior brodnickich i Drwęcy. W przegrupowaniu do obrony i w walce dowodził nim mjr Michał Szczepański, etatowo dowódca III. dywizjonu. Pułk działał w ramach Grupy Operacyjnej „Wschód gen. bryg. Mikołaja Bołtucia, broniąc wschodniej części Pomorza w pobliżu granicy z Prusami Wschodnimi i zabezpieczając drogę wycofywania się wojsk polskich z tzw. korytarza pomorskiego. Odpierał ataki jednostek niemieckich z XXI. Korpusu Armijnego gen. por. Nikolausa von Falkenhorsta. Silnie

⁶⁸ L. Głowa c k i, *Obrona Warszawy i Modlina*, s. 67.

⁶⁹ W okresie okupacji w Związku Walki Zbrojnej / Armii Krajowej (Obszar Warszawa, Podokręg „Wschód”, Obwód Radzymin). Złapany przez Niemców i zamordowany (między wrześniem 1943 a lipcem 1944).

⁷⁰ Grigol (Tadeusz) Citlanadze (Cytlanadze, Cytławadze) (20.VIII.1898-1986), podchorąży (jun-
kier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1921-
1922, kl. 41 i 44, absolwent nr 255), absolwent Oficerskiej Szkoły Artylerii w Toruniu (1924), pod-
porucznik (X 1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, pierwszy przydział: 17. pułk artylerii
lekkiej w Gnieźnie (1925), nast. 4. Kujawski Pułk Artylerii Lekkiej w Inowrocławiu (co najmniej
od X.1926), według stanu na marzec 1939 kapitan nadal w 4. pal. W sporządzonych po wojnie
w oparciu o relacje spisach Studium Polski Podziemnej (Londyn) figuruje jako „na Wschodzie – losy
nieznane” – P. A d a m c z e w s k i, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego*, s. 171. Po woj-
nie mieszkał „na zachodzie Polski” (N. M a t i k a s z w i l i, M. K w a l i a s z w i l i, *Podchorążowie*,
s. 68). Pochowany jako „Tadeusz Cytlanadze” na Cmentarzu Parafii Św. Janów w Toruniu (sygn.
akt 3/B/III/12) z informacją: „Oficer zwiadu WP II Rzeczypospolitej”.

bombardowany zmuszony był opuścić pozycje, ale zachował zdolność bojową. Od 11 września wziął udział w bitwie nad Bzurą, staczając najcięższe potyczki pod Łowiczem i Dąbkowicami. W walkach pod Hłowicami (17-18 września) został rozbity. Kpt. Citlanadze prawdopodobnie znalazł się w niewoli jenieckiej.

Mjr dypl. piechoty Boris Gogoberidze⁷¹ z 61. pułku piechoty 15. Wielkopolskiej Dywizji Piechoty (Bydgoszcz) walczył w składzie Armii „Pomorze” gen. dyw. Władysława Bortnowskiego. W pierwszych dniach kampanii jego pułk bronił przedmościa Bydgoszczy, obsadzając pozycje między Brdą a Kanałem Bydgoskim. Musiał odstąpić z nich w ciężkich walkach na linię Solec Kujawski – Łabiszyn, której też nie zdołał utrzymać. Od 9 do 14 września znalazł się w ogniu bitwy nad Bzurą, starając się utrzymać osłonę kierunku północno-zachodniego. Od 16 września rozpoczął odwrót skrajem Puszczy Kampinoskiej. Jego resztki włączyły się około 19 września do walk w obronie stolicy. Na tym szlaku pułk poniósł ogromne straty, przekraczające 900 żołnierzy i oficerów. Nie było wśród nich mjr. Gogoberidze⁷².

Funkcję dowódcy Obszaru Warownego „Kraków” pełnił w początkowej fazie kampanii wrześniowej płk dypl. łączności kontr. Roman Gwelesiani⁷³. Był jedynym oficerem kontraktowym Gruzinem, który w warunkach wojny sprawował samodzielne dowództwo. Podlegało mu zgrupowanie oddziałów asystencyjnych, wartowniczych i improwi-

⁷¹ Boris Gogoberidze (ur. 1891), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1910, przybył do Polski w randze kapitana, hospitant w IV turnusie kursów dla dowódców pułków w Doświadczalnym Centrum Wyszkożenia Armii w Rembertowie (1923), kursant Szkoły Oficerskiej dla Podoficerów Piechoty w Bydgoszczy (1924), major (1924), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, pierwszy przydział: 61. Pułk Piechoty Wielkopolskiej w Bydgoszczy (co najmniej do 1928), absolwent kursu obserwatorów lotniczych dla oficerów innych broni, w latach 30. oficer sztabowy 15. Dywizji Piechoty (Bydgoszcz), według stanu na sierpień 1938 ponownie w 61. Pułku Piechoty Wielkopolskiej w Bydgoszczy.

⁷² Jego losów po kampanii i w latach okupacji nie udało się ustalić. Po wojnie początkowo znalazł się w Londynie. W spisach Studium Polski Podziemnej figuruje jako „osoba przesiedlona” (DP, Displace Person), co może wskazywać na zwolnienie z obozu – P. A d a m c z e w s k i, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego*, s. 171.

⁷³ Roman Gwelesiani (17.VIII.1888-1949), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1909, przybył do Polski w randze pułkownika, Oficerska Szkoła dla Podoficerów w Bydgoszczy (1923), absolwent kursu doszkożenia w Wyższej Szkole Wojennej (1923-1924), przydział po WSWoj.: bez kontraktu w Wyższej Szkole Wojennej w Warszawie, oficer kontraktowy Wojska Polskiego (po X.1926), przydział: zastępca dowódcy 2. Pułku Saperów Kaniowskich w Puławach (1927-1929), dowódca piechoty dywizyjnej w 4. Dywizji Piechoty w Toruniu (1932-1934), w 16. pułku piechoty w Tarnowie (1935-1938), od marca 1938 zastępca dowódcy piechoty dywizyjnej („dubler”) w 6. Dywizji Piechoty w Krakowie (dowódca gen. bryg. Bernard Mond), przed wrześniem 1939 dowódca Obszaru warownego „Kraków”. W okresie okupacji współpracował ze Związkiem Walki Zbrojnej („Pro Georgia”, 2007, nr 15, s. 227). Po wojnie w Wielkiej Brytanii. Pochowany na londyńskim Cmentarzu Brompton. Żonaty z Polką, Haliną Wysocką I voto Rydzewską (1928).

zowanych, przydzielonych z nadwyżek i Ośrodków Zapasowych oraz Przystosowania Wojskowego. Od pierwszego dnia wojny obszar krakowsko-śląski, broniony przez Armię „Kraków” gen. bryg. Antoniego Szyllinga, znalazł się w ogniu najcięższych walk. Już w ich drugim dniu, po niespodziewanym ataku od strony Słowacji niemieckiej 2. Dywizji Pancernej gen. mjr. Rudolfa Veieła i pancerniej 4. Dywizji Lekkiej gen. mjr. Alfreda Ritter von Hubickiego, Armia „Kraków” zmuszona została do podjęcia zorganizowanego odwrotu w kierunku Lubelszczyzny. W tych warunkach nie było szans na skuteczną obronę Krakowa przez podległe płk. Gwelesianemu siły, słabo skoordynowane i niedostatecznie uzbrojone. Zapadła decyzja opuszczenia miasta. Odwrotem w kierunku południowej Lubelszczyzny dowodził płk piech. Waław Klaczyński, dotychczasowy dowódca grupy fortecznej Obszaru Warownego „Śląsk”, któremu od 4 września podporządkowany został płk Gwelesiani. Od 8 do 13 września oddziały polskie toczyły ciężkie walki odwrotowe wzdłuż Wisły, w których trakcie udało się im dotrzeć do przeprawy mostowej w Baranowie i przerzucić ciężki sprzęt na drugą stronę rzeki. Było to istotne w skali całego frontu, dla związania przeszło połowy sił niemieckiej 14. Armii gen. płk. Wilhelma Lista. Realizując otrzymane zadanie odwrotowe, płk Gwelesiani dotarł z podległymi sobie oddziałami do Nowego Korczyna, zorganizował przeprawę części sił polskich przez Wisłę, a po jej zakończeniu – wysadził most. Następnie bronił kolejnego mostu, w Szczuczynie, który w ostatniej chwili wysadził wraz z wkraczającymi nań Niemcami⁷⁴. Według nie zweryfikowanych informacji dotarł do Przemysła, gdzie do 14 września był w sztabie dowódcy etapów Armii „Karpaty” gen. bryg. Bolesława Jacyna-Jatelnickiego. Następnie dołączył do Grupy Operacyjnej „Dniestr”, dowodzonej przez gen. bryg. Maksymiliana Milan-Kamskiego. Początkowo pozostawał w dyspozycji dowódcy, a następnie objął funkcję jego zastępcy. Organizowana przez GO „Dniestr” obrona na odcinku Halicz-Uścieszka, centralna dla utrzymania tzw. przyczółka rumuńskiego, w momencie agresji na Rzeczpospolitą Armią Czerwoną straciła sens. Płk Gwelesiani wraz ze sztabem Grupy i resztkami żołnierzy przekroczył południową granicę⁷⁵.

⁷⁴ Szerzej: M. P o r w i t, *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 roku*, t. 2, Warszawa 1983; W. S t e b l i k, *Armia „Kraków” 1939*, Warszawa 1989.

⁷⁵ Służył w Armii Polskiej we Francji, a po jej upadku przedostał się na Wyspy Brytyjskie, gdzie wstąpił do 1. Korpusu Polskiego w Szkocji. Po wojnie w Londynie, w Polskim Korpusie Przystosowania i Rozmieszczenia. W. K o z ł o w s k i, *Gruzińskie tropy*, s. 37-38; A. S u c h c i t z, „*Non omnis moriar*”, s. 18; P. A d a m c z e w s k i, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego*, s. 171.

Kpt. Wano Iaszwili⁷⁶ w kampanii wrześniowej walczył prawdopodobnie w szeregach 7. Pułku Strzelców Konnych Wielkopolskich, działającego w ramach Wielkopolskiej Brygady Kawalerii gen. bryg. Romana Abrahama. Pułk toczył ciężkie boje odwrotowe na szlaku od Noteci (bitwa 3 września), przez Wolę Zbożkową, Brochów, Górki, Zamość, Sieraków, Truskaw, Laski, by w ostatniej fazie kampanii wesprzeć obronę Warszawy. Złożył broń po kapitulacji miasta (28 września); kadra oficerska trafiła do obozów jenieckich. Kpt. Iaszwili, po interwencji Komitetu Gruzińskiego, został zwolniony z obozu, ale za lat kilka czekała go gorsza niewola, sowiecka⁷⁷.

W opisach walk Pomorskiej Brygady Kawalerii znajdujemy nazwisko jej szefa sztabu rtm. dypl. Swimona Kobiaszwili⁷⁸. Brygada, dowodzona przez płk. kawalerii Adama Zakrzewskiego, w warunkach wojny weszła w skład Grupy Operacyjnej „Czersk” (dowódca gen. bryg. Stanisław Grzmot-Skotnicki) Armii „Pomorze” (dowódca gen. dyw. Władysław Bortnowski). Otrzymała tragiczne w swej wymowie zadanie opóźniania ruchów nieprzyjaciela poprzez wiązanie go walką. Od pierwszego dnia wojny Brygada toczyła ciężkie walki z niemiecką 3. Dywizją Pancerną gen. por. Leo Geyra von Schweppenburga o kontrolę dróg: Sępólno-Koronowo, Chojnice-Tuchola-Chełmno, Więcbork-Bydgoszcz, Chojnice -Tczew i Kościerzyna-Tczew. Jednym z najjaśniejszych epizodów kampanii wrześniowej Wojska Polskiego stała się przeprowadzona już w pierwszym dniu walk szarża pod Krojantami 18. Pułku Ułanów Pomorskich (dowódca płk. kaw. Kazimierz Masztalerz) na oddziały wojsk

⁷⁶ Wano (Jan, Grzegorz) Iaszwili (Jaszwili, Laszwili) (zm. 1955), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1921-1922, kl. 41 i 44, absolwent nr 254), absolwent Centralnej Szkoły Kawalerii w Grudziądzu (1923), ppor. (1926), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: porucznik w 7. pułku strzelców konnych w Biedrusku koło Poznania. Według stanu na sierpień 1938 nadal w 7. psk.

⁷⁷ Jako żołnierz Armii Krajowej, w kwietniu 1945 po wejściu Wojska Polskiego do zdobytego przez Armię Czerwoną Poznania zgłosił się do służby, ale został aresztowany przez sowiecki kontrwywiad wojskowy (Smiersz). Skazany na dziesięć lat łagrów, zwolniony został po zapadnięciu na gruźlicę. Uzyskał zezwolenie na pobyt u brata Symonike Iaszwili w Tbilisi, gdzie wkrótce zmarł – N. M a t i k a s z w i l i, M. K w a l i a s z w i l i, *Podchorążowie*, s. 69.

⁷⁸ Swimon (Siko, Symon, Szymon, Eugeniusz) Kobiaszwili (28.VIII.1901), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47/48, absolwent nr 1), absolwent Centralnej Szkoły Kawalerii w Grudziądzu (1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: podporucznik w 18. Pułku Ułanów Pomorskich (Toruń i Grudziądz), Kurs Instruktorów Jazdy Konnej w Centrum Wyszkozenia Kawalerii Garnizonu Grudziądz (1927-1928), kursant w Wyższej Szkole Wojennej w Warszawie (1935-1937), przydział po WSWoj.: rotmistrz w Pomorskiej Brygadzie Kawalerii w Bydgoszczy. W Legionie Gruzińskim (początkowo 799. Batalion Piechoty, od 1943 dowódca LG). W niewoli angielskiej (1945-1946), nast. w Stanach Zjednoczonych.

niemieckiej 2. Dywizji Piechoty Zmotoryzowanej gen. por. Paula Badera, zakończona ich niemal całkowitym rozbiciem. W trzecim dniu wojny Brygada uderzyła na pozycje zajęte przez Wehrmacht, by umożliwić wycofanie się z „korytarza pomorskiego” 9. Dywizji Piechoty płk. dypl. Józefa Werobeja. Mimo wykazanej ogromnej determinacji, nie udało się zapobiec zagładzie 9. Dywizji. Po poniesieniu dużych strat Brygada wycofała się z Borów Tucholskich i weszła w skład Grupy Operacyjnej gen. Juliusza Drapelli. Jej resztki wzięły udział w bitwie nad Bzurą, a następnie w obronie Warszawy (20-28 września).

Kpt. dypl. Ilarion Lobzanidze⁷⁹ w momencie wybuchu wojny pracował w Szefostwie Intendentury Dowództwa Okręgu Korpusu nr II w Lublinie. Okręg obejmował swoim zasięgiem południową część województwa lubelskiego oraz południową część województwa poleskiego. 4 września zapadła decyzja o utworzeniu dla obrony środkowej Wisły Armii „Lublin”, której dowództwo objął gen. dyw. Tadeusz Piśkor. Ten nie przewidziany w planach obrony związek operacyjny za funkcjonował w ograniczonym zakresie, choć część współtworzących go jednostek znalazła się w walce już od 8 września. Próba zatrzymania Niemców na rubieży Wisły, wspólnie z Armią „Kraków”, nie miała jednak szans powodzenia. 14 września gen. Piśkor wraz ze sztabem i dowództwem Okręgu Korpusu opuścili Lublin. Podjęta próba przebiccia się w kierunku Lwowa nie powiodła się. Otoczeni w rejonie Tomaszowa Mazowieckiego 20 września złożyli broń. Oficerowie, w ich liczbie prawdopodobnie też por. Lobzanidze, trafili do niewoli jenieckiej.

Kpt. marynarki Wiktor Lomidze⁸⁰ w momencie wybuchu wojny był zastępcą dowódcy stawiacza min ORP „Gryf”, największego bojowego

⁷⁹ Ilarion (Julian) Lobzanidze (Łobzanidze) (ur. 6.II.1898), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47 i 48, absolwent nr 17), kursant w Oficerskiej Szkole Piechoty w Warszawie (1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział do 37. Łęczyckiego Pułku Piechoty im. Ks. Józefa Poniatowskiego (Kutno, Łęczyca), według stanu na grudzień 1927 w CSS [? może: Centrum Wyszczolenia Saperów w Modlinie], prawdopodobnie absolwent Wyższej Szkoły Intendentury, według stanu na marzec 1939 w stopniu kapitana w Szefostwie Intendentury Okręgu Korpusu II (Lublin). Po wojnie mieszkał w zachodniej Polsce – por. N. M a t i k a s z w i l i, M. K w a l i a s z w i l i, *Podchorążowie*, s. 67.

⁸⁰ Wiktor (Wachtang) Lomidze (7.II.1900-1956), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47/48, absolwent nr 3), absolwent Oficerskiej Szkoły Marynarki Wojennej w Toruniu (1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, w 1925 przydział do Marynarki Wojennej (Gdynia), zastępca dowódcy monitora ORP „Warszawa” we Flotyli Rzecznej Marynarki Wojennej (do 1931: Flotyli Pińskiej), dowódca ORP „Kujawiak” (1933-1934), dowódca ORP „Pomorzanin” (1934-1935), dowódca ORP „Jaskółka”, p.o. dowódcy Dywizjonu Minowców, słuchacz Kursu Wyższych Oficerów Marynarki Wojennej w Warszawie (1938-1939), po ukończeniu przydział na stanowisko zastępcy dowódcy na minowcu ORP

okrętu Dywizjonu Minowców we Flocie Wojennej i Obrony Wybrzeża. Wybuch wojny zastał okręt kotwiczący w porcie wojennym na Oksywiu. We wczesnych godzinach rannych w gęstej mgłę „Gryf” bez pomocy holownika popłynął do Jamy Kuźnickiej, gdzie uzupełnił zapas min. Mimo wykrycia przez niemieckie lotnictwo, około godz. 16 otrzymał rozkaz przystąpienia do realizacji Planu Rurka. Zakładał on postawienie w Zatoce Gdańskiej zagrody minowej, utrudniającej atak niemiecki od strony morza. „Gryfowi” asystować miały trałowce i kanonierki. Zespół ruszył, by zebrać się w okolicach portu helskiego. Akcję uniemożliwił jednak zmasowany atak powietrzny Luftwaffe, w którego trakcie zginął dowódca „Gryfa” komandor Stefan Kwiatkowski. 4 września kpt. Lomidze objął dowództwo jednostki. W obawie przed eksplozją podjął kontrowersyjną decyzję usunięcia z pokładu wszystkich min, także sprawnych. Mocno uszkodzony okręt wprowadził do portu w Helu. Sam ranny, zszedł z pokładu „Gryfa”, który 3 września z pozycji zacumowanej podjął pojedynkę artyleryjski z niszczycielami niemieckimi. Tego samego dnia, po kolejnym ataku niemieckiego lotnictwa „Gryf” został zatopiony⁸¹. W skrajnie trudnej sytuacji, dowodzący obroną półwyspu kontradmirał Józef Unrug zezwolił na wywiezienie rannych, w ich liczbie kpt. Lomidze, łodziami rybackimi i motorówkami⁸². Wylądowali na wybrzeżu Litwy, gdzie zostali internowani. Po kilku miesiącach kpt. Lomidze udaje się uciec z obozu i poprzez Szwecję dociera do Wielkiej Brytanii. Tam wraca do służby w sztabie szefa Kierownictwa Marynarki Wojennej kontradmirała Jerzego Świrskiego⁸³.

Kpt. dypl. artylerii Lado Macharadze⁸⁴ uczestniczył w kampanii wrześniowej jako szef sztabu dowodzonej przez gen. bryg. Mikołaja Bołtucia 4. Dywizji Piechoty z Garnizonu Toruń. Walczył wraz z dywizją

„Gryf” (nie wcześniej niż w marcu 1939). Po wojnie w Wielkiej Brytanii, pochowany na londyńskim cmentarzu Brompton. Por. T. Krysk a-K arski, *Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 19, Londyn 1986, s. 16. Być może ta sama osoba, co podoficer artylerii Meliton Lomidze syn Wiktora urodzony w 1899 w Kutaisi (*II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, s. 77).

⁸¹ A.S. Bartelski, D. Rusiecki. *Miny w Zatoce. Działania minowe na Zatoce Gdańskiej w czasie Wojny Polskiej 1939 roku*. „Morze, Statki i Okręty”, 2014, nr 4; M. Fran z, *Stawiacz min ORP „Gryf” w kampanii wrześniowej 1939 roku - założenia i realizacja*, „Okręty Wojenne”, 2010, nr 3.

⁸² W internecie można znaleźć informację, iż kpt. Lomidze znajdował się w grupie, która na rozkaz kontradm. Unruga 16 września wypłynęła pod dowództwem komandora por. Stanisława Hryniewieckiego z portu w Babim Dole kutrem rybackim „Albatros”, by pomóc w ucieczce internowanemu w Tallinie torpedowemu okrętowi podwodnemu ORP „Orzeł”. Nieudana akcja jakoby skończyła się 17 września ich internowaniem w lotewskiej Lipawie – http://facta-nautica.graptolite.net/press/Orzel_naszesygnaly.html; <http://blogpress.pl/node/7021>.

⁸³ Por. J. Tumani sz w ili, *Wspomnienia pisane za Oceanem*, „Pro Georgia”, 1992, nr II, s. 39-43.

⁸⁴ Lado (Włodzimierz) Macharadze (l.XI.1899-1939), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47/48, absolwent

w składzie Grupy Operacyjnej „Wschód” Armii „Pomorze” gen. dyw. Władysława Bortnowskiego. W następstwie walk pod Mielnem dywizja wycofała się z Pomorza i wzięła udział w bitwie nad Bzurą. Według potwierdzonej relacji kpt. Macharadze zginął na skutek wybuchu miny, prawdopodobnie 12 września w okolicach miejscowości Głowno⁸⁵.

Kpt. dypl. piech. Nikoloz Matikaszwili⁸⁶, adiutant szefa sztabu 19. Pułku Piechoty im. Obrońców Lwowa, wchodzącego w skład Armii „Pomorze”. W walkach pod Dobrzykowem (powiat płocki) od 12 do 15 września pułk, atakowany przez niemiecką 3. Dywizję Piechoty gen. mjr. Waltera Lichela, w pierw bronił przeprawy przez Wisłę, a następnie usiłował zlikwidować przyczółek niemiecki obejmujący Dobrzyków i Ciechomice. 15 września Niemcy po ciężkich walkach odstąpili. Kpt. Matikaszwili w walce pod Dobrzykowem odniósł ranę twarzy i dostał się do niewoli niemieckiej⁸⁷.

Płk artylerii Platon Mikeladze⁸⁸ już w warunkach trwającej wojny wyruszył, by objąć stanowiska dowódcy Ośrodka Zapasowego Artylerii

nr 13), absolwent Oficerskiej Szkoły Artylerii w Toruniu (1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: ppor. w 12. Dywizjonie Artylerii Konnej w Garnizonie Ostrołęka, kursant w Wyższej Szkole Wojennej (1928-1930), przydział po WSWoj.: porucznik w 4. Dywizji Piechoty w Toruniu, według stanu na marzec 1939 kapitan w tejże dywizji. Figuruje w wykazie Studium Polski Podziemnej osób, „które straciły życie po 1 września 1939 r.” – P. A d a m c z e s k i, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego*, s. 170. Pośmiertnie odznaczony krzyżem Orderu Vitruvi Militari V klasy (nr 11.913). Według jednego z opracowań poległ w trakcie kampanii wrześniowej (Z.G. K o w a l s k i, *Najlicniejsza mniejszość*, s. 185).

⁸⁵ Por. I. B o ł t u ć, *Gruzińscy oficerowie kontraktowi w Toruniu – jak ich zapamiętałam*, „Pro Georgia” 1999, nr VIII, s. 106; potwierdzenie: Karta poległego, <http://www.bohaterowie1939.pl/polegly-macharadze,lado,3058.html>. Według odosobnionej relacji, w przededniu wojny, kontrolując sytuację w terenie, kpt. Macharadze wjechał samochodem na zastawioną przez dywersantów niemieckich minę pułapkę i zginął wraz z kierowcą (N. M a t i k a s z w i l i, M. K w a l i a s z w i l i, *Podchorążowie*, s. 68).

⁸⁶ Nikoloz (Mikołaj) Matikaszwili (8.IV.1900-30.IX.1993), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47/48, absolwent nr 18), kurs doszkolenia wojsk łączności (Zegrze), absolwent Oficerskiej Szkoły Piechoty w Warszawie (1925), podporucznik, oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział do 13. Pułku Piechoty Dzieci Krakowa w Pułtusk, kursant w Wyższej Szkole Wojennej w Warszawie (1930-1932), przydział po WSWoj: porucznik w 13. pp, według stanu na marzec 1939 oficer taktyczny w sztabie 19. Pułku Piechoty im. Obrońców Lwowa (Lwów). Żonaty z Polką, Hanną Jadwigą Szode. Pochowany w Warszawie.

⁸⁷ N. M a t i k a s z w i l i, M. K w a l i a s z w i l i, *Podchorążowie*, s. 65-66; A. Woźniak, *Mikołaj (Nikoloz) Matikaszwili (8.IV.1900 – 30.IX.1993)*, „Pro Georgia”, 1993, nr III, s. 75; <http://www.dobroni.pl/rekonstrukcje,bitwa-dobrzykowska-1939>.

⁸⁸ Platon Mikeladze (ur. 1884), przybył do Polski w randze pułkownika, początkowo oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: 4. Kujawski Pułk Artylerii Lekkiej w Inowrocławiu (1924), po przyjęciu obywatelstwa polskiego oficer zawodowy, przydział: 22 pułk artylerii lekkiej w Przemyślu (1926), w grudniu 1926 w stopniu podpułkownika, nast. przydział dowódcą 1. dyonu w 14. Wielko-

Lekkiej nr 7, mobilizowanego przez 17. pułk artylerii lekkiej z Gniezna, który w pierwszych dniach września 1939 r. dyslokowano do Kielc. W ogniu walk nie zdołał jednak dotrzeć do jego nowej siedziby⁸⁹.

W szeregach dyslokowanego w trakcie działań wojennych z Równego do centralnej Polski 45. Pułku Strzelców Kresowych, dowodzonego przez płk. Stanisława Hojnowskiego, walczył jako dowódca 6. kompanii kpt. piechoty Giorgi Mrelnaszwili⁹⁰. Pułk wchodził w skład 27. Dywizji Piechoty (Kowel), która w związku ze spodziewaną agresją niemiecką 13 sierpnia włączona została do Korpusu Interwencyjnego gen. Bryg. Stanisława Skwarczyńskiego, mającego przeciwdziałać włączeniu Wolnego Miasta Gdańska do Rzeszy. Z uwagi na sytuację frontową, eszelony przewożące dywizję na stacji w Koluszkach zostały 3 września zatrzymane i rozśrodkowane w trójkącie: Ujazdów – Lubochnia - Tomaszów Mazowiecki. Dywizja miała wesprzeć Armie Odwodową „Prusy” (dowódca gen. dyw. Stanisław Dąb-Biernacki), broniącą kierunków operacyjnych na Warszawę i Dęblin przed atakującym XVI. Korpusem Pancernym gen. kaw. Ericha Hoepnera. W walkach o Tomaszów Mazowiecki kpt. Mrelnaszwili dowodził 6. kompanią II. batalionu, które to dowództwo objął zaledwie 14 sierpnia 1939 r. Poległ nocą z 6 na 7 września w Tomaszowie Mazowieckim⁹¹.

polskim Pułku Artylerii Lekkiej w Garnizonie Poznań (przed XII.1927), komendant Obozu Ćwiczeń Barycz na terenie Okręgu Korpusu IV Łódź (1929-1933), według stanu na styczeń 1934 w Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych. Artyleria. Nast. dowódca Ośrodka Zapasowego Artylerii Lekkiej nr 7. W 1939 prawdopodobnie w stanie spoczynku. Według jednego z opracowań, ppłk Mikeladze był komendantem Obozu Ćwiczeń Barycz w latach 1930-1934 – T. B a n a s z e k, *Obóz Ćwiczeń Barycz w latach 1919-1957*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2011, nr 12/2, s. 129.

⁸⁹ <http://www.dws.org.pl/search.php?sid=ddda0b4ebe9afcc20d5d5a2ff0306f24>.

⁹⁰ Giorgi Mrelnaszwili (8.IX.1900-6/7.IX.1939), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1921-1922, kl. 41 i 44, absolwent nr 268), absolwent Oficerskiej Szkoły Piechoty w Warszawie (1923), kurs w Szkole Samochodowej w Warszawie, oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: porucznik w 25. Pułku Piechoty im. Tadeusza Kościuszki w Piotrkowie Trybunalskim (od V.1926), nast. w 45. Pułku Strzelców Kresowych w Równem, w stopniu kapitana (co najmniej od marca 1939). W dokumentacji Szkoły Podchorążych jako „Jerzy Mrelaszwili” (*Szkoła Podchorążych Piechoty. Księga Pamiątkowa*, 465, poz. 268). Koledzy z Podchorążówki podają jego nazwisko w formie „Mrewliszwili” (zob. N. M a t i k a s z w i l i, M. K w a l i a s z w i l i, *Podchorążowie*, s. 67). Na pomniku ku czci oficerów kontraktowych na dziedzińcu Muzeum Powstania Warszawskiego figuruje jako „Mrelaszwili”; podobnie w dokumentacji z 1926 (*II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, s. 138, 145). Natomiast w materiałach dotyczących 45. pułku, na których opierał się historyk Witold Jarno, występuje wyłącznie jako „Mrelnaszwili” – 45. Pułk Strzelców Kresowych w obronie Tomaszowa Mazowieckiego we wrześniu 1939 r., „Przegląd Nauk Historycznych”, 2012, nr 2, s.159 (tabela); T. K r y s k a - K a r s k i, *Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 18, Londyn 1986, s. 48.

⁹¹ Natomiast w materiałach Studium Polski Podziemnej (Londyn) o dyskusyjnej wiarygodności, opartych głównie o relacje, figuruje na liście tych, którzy po kampanii wrześniowej znaleźli się na

Rotmistrz Parnaos Nacwłiszwili⁹² w kampanii wrześniowej znalazł się w Ośrodku Zapasowym Suwalskiej i Podlaskiej Brygady Kawalerii – początkowo w Białymstoku, następnie w Wołkowysku (dowódca płk kawalerii Edmund Tarnasiewicz-Heldut). Od 15 września dowództwo Ośrodka objął gen. bryg. Waław Przeździecki, który w oparciu o jego kadry utworzył Grupy Generała Przeździeckiego. W jej szeregach do 23 września walczył rtm. Nacwłiszwili. Po sowieckiej agresji Grupa m.in. broniła Grodna przed zajęciem przez Armię Czerwoną. W warunkach ogromnej dysproporcji sił gen. Przeździecki wydał rozkaz przebijania się do granicy litewskiej⁹³. Wśród tych, którym udało się tam dotrzeć i zostali internowani na Litwie znalazł się też rtm. Nacwłiszwili.

Kpt. dypl. piechoty Wano Nanuaszwili⁹⁴ w kampanii wrześniowej walczył jako oficer operacyjny (II adiutant) 39. Pułku Piechoty Strzelców Lwowskich (dowódca ppłk. dypl. Roman Szymański) 24. Dywizji Piechoty (Jarosław)⁹⁵. Pułk mobilizowany na rozkaz dowódcy Okręgu Korpusu nr X. (Przemyśl) gen. bryg. Waława Wieczorkiewicza został

Zachodzie – P. Adamczewski, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego*, s. 170. Z kolei w innej relacji czytamy, iż kampanię wrześniową odbył w szeregach 25. pułku piechoty (Piotrków Trybunalski), „zmarł i został pochowany w Niemczech” – N. Matikaszwili, M. Kwaliaszwili, *Podchorążowie*, s. 67. Podstawowe opracowanie o obronie podejść do stolicy stwierdza jedynie, iż dowodzonej przez kpt. Mrelnaszwilego 6. kompanii nie udało się w sposób uporządkowany wycofać z Tomaszowa Mazowieckiego – L. Głowaćki, *Obrona Warszawy i Modlina*, s. 344.

⁹² Parnaos Nacwłiszwili (22.IX.1896 - XII 1956), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47 i 48, absolwent nr 19), przydział: podchorąży w 7. Pułk Strzelców Konnych Wielkopolskich (Poznań, Biedrusko), kursant Oficerskiej Szkoły Kawalerii (1926), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: ppor. w 9. Pułku Strzelców Konnych im. Gen. Kazimierza Pułaskiego w Białymstoku (Grajewo, Osowiec), awans na porucznika wrzesień 1927. Według stanu na marzec 1939 rotmistrz nadal w 9. psk. Internowany na Litwie zbiegł do okupowanej Polski, w konspiracji (Związek Walki Zbrojnej / Armia Krajowa). Po wojnie w Londynie, w Polskim Korpusie Przystosowania i Rozmieszczenia, pochowany na londyńskim cmentarzu Brompton. W dokumentacji występuje też jako „Nacwłiszwili” (Zarys historii Szkoły Podchorążych Kawalerii w Grudziądzu 1922-1939, Warszawa 1989, s. 18) bądź „Nacwłiszwili” (*Szkoła Podchorążych Piechoty. Księga pamiątkowa*, s. 467). W 1922 podczas ćwiczeń pokazowych stracił oko przy odklinowywaniu armaty.

⁹³ Por. W. K. Roman, *General Waław Przeździecki w obozach na Litwie i w Związku Sowieckim*, „Lambinowski Rocznik Muzealny”, nr 32: Jeńcy w latach wojny światowej, Opole 2009, s. 29-45.

⁹⁴ Wano (Jan) Nanuaszwili (ur. 1.I.1902), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47/48, absolwent nr 14), kurs doszkolenia wojsk łączności (Zegrze), absolwent Oficerskiej Szkoły Piechoty w Warszawie (1925), od sierpnia 1925 oficer kontraktowy, przydział: ppor. w 62. pułku piechoty w Garnizonie Bydgoszcz, kursant w Wyższej Szkole Wojennej (1928-1930), przydział po WSWoj.: porucznik, II. adiutant dowódcy (ppłk. dypl. Roman Szymański) w 39. Pułku Piechoty Strzelców Lwowskich (Jarosław), według stanu na marzec 1939 w stopniu kapitana nadal w 39. pp. po wojnie w Londynie, w Polskim Korpusie Przystosowania i Rozmieszczenia.

⁹⁵ T. Kryskak-Arski, *Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 18, Londyn 1986, s. 17.

już 3 września przetransportowany eszelonami do Tarnowa, w rejon koncentracji 24. Dywizji Piechoty wspomagającej Armię „Kraków”. Otrzymał zadanie obrony wschodniego brzegu Dunajca, na odcinku Zgłobice – Zbylitowska Góra. Wszedł w walkę 6 września, ścierając się z oddziałami niemieckiej 4. Dywizji Lekkiej gen. mjr. Alfreda Ritter von Hubickiego. Prawdopodobnie kpt. Nanuaszwili przeszedł wraz z pułkiem cały szlak bojowy, walcząc nad Dunajcem, a następnie w walkach odwrotowych o Jawornik Ruski, Boguszówkę, Boratycze, Husakowo, Mużyłowice Kolonię, Rzęsnę Ruską oraz Hołosko. Wykrwawione resztki pułku przebiły się około 20 września do Lwowa. 22 września dowódca okręgu Korpusu „Lwów” gen. dyw. Władysław Langner nie chcąc, by miasto dostało się w ręce Niemców, podpisał honorową kapitulację z szefem sztabu 2. Korpusu Kawaleryjskiego Armii Czerwonej kombrygiem Pawłem Kuroczkinem. Jej warunki natychmiast po złożeniu broni przez załogę zostały złamane. Większość oficerów wywieziono bydłęcymi wagonami do obozów jenieckich⁹⁶. Prawdopodobnie nie było wśród nich kpt. Nanuaszwilego⁹⁷.

Mjr kawalerii Giorgi Pawleniszwili⁹⁸ służył w 4. Pułku Strzelców Konnych Ziemi Łęczyckiej w Płocku, dowodzonym przez ppłk Zygmunta Marszewskiego. W kampanii wrześniowej skierowany został do Ośrodka Zapasowego Mazowieckiej Brygady Kawalerii, Pomorskiej Brygady Kawalerii i Centrum Wyszkożenia Kawalerii w Garwolinie (dowódca płk kawalerii Tadeusz Komorowski). Ośrodek bronił przepraw na środkowej Wiśle, początkowo tocząc walki z Wehrmachtem na rubieży Działdowo – Lidzbark Welski. Kolejne potyczki miały miejsce pod Narzymbem (2 września), w rejonie Płocka (5-7 września), a następnie pod Mińskiem Mazowieckim, Kałuszynem, Majdanem i Sielca-

⁹⁶ Cz. Grzelak, *Kresy w czerwieni 1939. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę*, Warszawa 2008, s. 330-335.

⁹⁷ Znalazł się pod okupacją niemiecką, wstąpił do Legionu Gruzińskiego, a w 1943 przeszedł linię frontu do 2. Korpusu Polskiego, w którym zakończył wojnę – Relacja ppłk. dypl. Veli bek Jedigara z grudnia 1948, s. 167.

⁹⁸ Giorgi (Jerzy, Borys) Pawleniszwili (10.XII.1890), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1914, przybył do Polski w randze kapitana, hospitant w III turnusie kursów dla dowódców batalionów w Doświadczalnym Centrum Wyszkożenia Armii w Rembertowie (1922-1923), kurs oficerski w Centrum Wyszkożenia Kawalerii w Garnizonie Grudziądz, oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: kapitan w 4. Pułk Strzelców Konnych Ziemi Łęczyckiej w Płocku, według stanu na marzec 1939 major w tymże pułku. Prawdopodobnie w Legionie Gruzińskim. W spisach Studium Polski Podziemnej figuruje jako „osoba przesiedlona” (DP, Displace Person), co może wskazywać na pobyt w niemieckim [alianckim?] obozie jenieckim – P. A d a m c z e w s k i, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego*, s. 171. Zmarł w Wielkiej Brytanii (Edynburg). W dokumentacji Biura Personalnego „Pawleni-Szwili” – *Rocznik oficerski 1939*, s. 953.

mi. Dotkliwe straty poniesione w starciach pod Jacnią i Krasnobrodem przesądziły o rozwiązaniu jednostki, co miało miejsce 23 września. Major Pawleniszwili trafił prawdopodobnie do obozu jenieckiego⁹⁹.

Kpt. piechoty Melik Somchianc¹⁰⁰ w momencie wybuchu wojny trafił do Ośrodka Zapasowego 22. Dywizji Piechoty – początkowo zlokalizowanego w Samborze, a następnie w Stryju (dowódca ppłk piechoty Mieczysław Pretsch). Skierowany został jako dowódca batalionu do 6. pułku strzelców podhalańskich teje dywizji. Rozkazem Naczelnego Wodza 22. Dywizję dyslokowano w okolice Olkusza, celem wsparcia uwikłanej w ciężkie walki Grupy Operacyjnej „Śląsk” z Armii „Kraków”. Batalion kpt. Somchianca przeszedł szlak bojowy od Mieczowa, przez Raclawice do Buska. Najcięższe walki stoczył 25 września o wzgórze i wieś Zapiaski, m.in. powstrzymał wychodzące z miejscowości Podklasztor przeciwnatarcie Niemców. Zdziesiątkowany batalion zdołał przebić się na Węgry, gdzie został internowany¹⁰¹.

Pośrednim uczestnikiem kampanii wrześniowej w 1939 r., był ppor. marynarki Jerzy Tumaniszwili¹⁰², najmłodszy z Gruzynów oficerów kontraktowych Wojska Polskiego. 1 września jako oficer wachtowy na ORP „Burza” znajdował się na Morzu Północnym, w drodze do Wiel-

⁹⁹ Por. T. K r y s k a-K a r s k i, *Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 19, s. 61.

¹⁰⁰ Melik Somchianc (Somchjanc, Samchjanc) (ur. 1900), gruziński Ormianin, podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziniński), w 1918 w Legionie Ormiańskim w armii Republiki Gruzinińskiej, Szkoła Podchorążych w Warszawie (1921-1922, kl. 41 i 44, absolwent nr 258), kurs doszkolenia wojsk łączności (Zegrze), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: ppor. w 6. Pułku Strzelców Podhalańskich w Stryju (1930 dyslokowany do Drohobycza i Sambora), absolwent Oficerskiej Szkoły Piechoty w Warszawie (1923), przydział: porucznik ponownie w 6. psp. Według stanu na marzec 1939 kapitan, nadal w 6. psp.

¹⁰¹ Stamtąd łamiąc reżim internowania kpt. Somchianc przeprowadził 250 żołnierzy do Syrii, gdzie na rozkaz gen. Władysława Sikorskiego od kwietnia 1940 formowana była Brygada Strzelców Karpackich. W jej szeregach walczył pod Tobrukiem jako dowódca kompanii karabinów maszynowych. Nast. w 2. Korpusie Polskim gen. Władysława Andersa, jeden z bohaterów bitwy o Monte Cassino; odznaczony krzyżem Orderu Virtuti Militari V klasy (nr 8.626). Według: T. K r y s k a-K a r s k i, *Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 19, Londyn 1986, s. 54; Armenian Foundation, <http://fundacjaormianska.pl/major-melik-somchjanc/>; M. W a ń k o w i c z, *Bitwa o Monte Cassino*, Warszawa 2009, s. 322-324 i nast.

¹⁰² Jerzy Tumaniszwili (21.VI.1916-2010), syn wieloletniego Marszałka Szlachty Gruzinińskiej i prezesa Stowarzyszenia Gruziniško-Polskiego w Warszawie (do 1930) księcia Pawła Tumanoff-Tumaniszwili (1872-1935). Po maturze w suwalskim Gimnazjum Męskim im. Karola Brzostowskiego, słuchacz Szkoły Podchorążych Marynarki Wojennej w Toruniu (1935-1938), absolwent Oficerskiej Szkoły Marynarki Wojennej w Toruniu (1938), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, we wrześniu 1938 promowany na stopień ppor. marynarki, przydział do Marynarki Wojennej RP, w Kadrcze Floty w Gdyni, słuchacz Kursu Aplikacyjnego dla Podporuczników Marynarki (listopad 1938 – marzec 1939), od marca 1939 na ORP „Burza”, w dywizjonie kontrtorpedowców. Odznaczony krzyżem Orderu Virtuti Militari V klasy (nr 11.074). Jego matką była Polka, Jadwiga Szyszko. Obywatelstwo polskie uzyskał w trakcie wojny, we wrześniu 1941.

kiej Brytanii. W walkach wziął więc udział dopiero w 1940 r. w kampanii norweskiej (walki o Tobruk) i bitwie pod Calais¹⁰³.

Kpt. artylerii Grigol Turaszwili¹⁰⁴ w kampanii wrześniowej walczył jako dowódca 8. baterii w III. dywizjonie (haubice 100 mm) 25. Pułku Artylerii Lekkiej Ziemi Kaliskiej, stanowiącym organiczną artylerię 25. Dywizji Piechoty (Kalisz). W zarządzonej 24 sierpnia mobilizacji alarmowej w jego szeregach wcielono ponad 2100 żołnierzy, a więc trzykrotny stan czasu pokoju. W walki pułk wszedł już pierwszego dnia wojny, wspierając piechotę dywizyjną na odcinku „Proсна”. W ciężkich bojach wycofał się przez Czekanów na przedmoście „Koło”. Od 9 września uczestniczył w bitwie nad Bzurą, z największą intensywnością w okolicach Ozorkowa (12 września). Poniósłszy ciężkie straty w wyniku zmasowanych niemieckich bombardowań lotniczych w okolicach Brochowa (przeprawa przez Bzurę), 17 września rozpoczął dramatyczne przebijanie się w kierunku Modlina i Warszawy. Po kapitulacji stolicy resztki 25. pułku, wśród nich zapewne też kpt. Turaszwili, po kilkudniowym marszu znalazły się w jenieckim obozie przejściowym w Łowiczu, skąd oficerów skierowano do Oflagu II C Woldenberg (obecnie Dobiegniew)¹⁰⁵.

W walkach od Wielkopolski poczynając, na obronie twierdzy Modlin kończąc wziął udział płk dypl. piech. Nikołoz Wacznadze¹⁰⁶. Pełnił obowiązki drugiego dowódcy (tzw. dublera) piechoty dywizyjnej w 28. Dywizji Piechoty gen. bryg. Władysława Bończa-Uzdowskiego (Garnizon

¹⁰³ Szerzej: J. Aronisz y d z e, *Kapitan Jerzy Tumaniszwili*, „Pro Georgia”, 1992, nr II, s. 37-38; J. T u m a n i s z w i l i, *Wspomnienia pisane za Oceanem, tamże*, s. 39-43; Marynarka Wojenna, <http://www.mw.mil.pl/index.php?akcja=news&id=18824>.

¹⁰⁴ Grigol (Grzegorz, Jerzy) Turaszwili (26.VI.1901-1977), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziniński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1921-1922, kl. 41 i 44, absolwent nr 253), absolwent Oficerskiej Szkoły Artylerii w Toruniu (1924), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, pierwszy przydział: ppor. w 6. pułku artylerii lekkiej w Garnizonie Kraków, awans na kapitana maj 1938, według stanu na marzec 1939 nadal w 6. pal. W sporządzonych po wojnie w oparciu o relacje spisach Studium Polski Podziemnej (Londyn) figuruje na liście „na Wschodzie – losy nieznanne” – P. A d a m c z e w s k i, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego*, s. 171. W dokumentacji Biura Personalnego „Tuszaszwili” – *Rocznik oficerski 1939*, s. 954.

¹⁰⁵ T. D a l i n k i e w i c z, *25 pułk artylerii lekkiej Ziemi Kaliskiej*, <http://przedmoscie-kalisz.pl/tl/25-pal.htm>.

¹⁰⁶ Nikołoz (Mikołaj, Aleksander) Wacznadze (21.VII.1884-1940), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1904, przybyły do Polski w stopniu pułkownika, absolwent kursu doszkolenia w Wyższej Szkole Wojennej (1923-1924), przydział do Wyższej Szkoły Wojennej (bez kontraktu), nast. oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: 5. pułk strzelców podhalańskich (Przemyśl); nast. 21. Pułk Piechoty „Dzieci Warszawy” w Cytadeli Warszawskiej (co najmniej od grudnia 1927). W maju 1931 rozwiązanie kontraktu (*II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, s. 231), ale najprawdopodobniej wkrótce podpisanie kolejnego albo przyjęcie obywatelstwa polskiego. Według stanu na marzec 1939 w 5. pułku strzelców podhalańskich w Przemyślu, nast. dubler dowódcy w warszawskiej 28. Dywizji Piechoty. Po kampanii wrześniowej prawdopodobnie w niewoli niemieckiej, pochowany w Buchenwaldzie.

Warszawa)¹⁰⁷. Dywizja, podporządkowana operacyjnie Armii „Łódź”, już 1 września weszła w walki z niemiecką pancerną 1. Dywizją Lekką gen. mjr. Friedricha von Loepera. Początkowo skutecznie odpierała jej ataki w rejonie Masłowic, Łagiewnik i Raczyna, jednak już następnego dnia rozpoczęła na rozkaz dowódcy Armii „Łódź” gen. dyw. Juliusza Rómmla odwrót za Wartę, na nową linię obrony. 7 września 28. Dywizja obsadziła pozycje obronne pod Pabianicami, atakowane przez 17. Dywizję Pancerną gen. mjr. Herberta Locha. Począwszy od 9 września, w ciężkich walkach, ponosząc duże straty wycofywała się przez Grodzisk Mazowiecki i Pruszków w kierunku na Warszawę. Nie mogąc przebić się przez połączone siły dwu niemieckich korpusów pancernych (XI. i XVI), 13 września zmieniła kierunek na twierdzę Modlin, ryglującą północne podejście do Warszawy. Dotarła tam następnego dnia, zajmując linię obrony na odcinku „Pomiechówek”, który utrzymywała aż do kapitulacji twierdzy modlińskiej (29 września). Jest potwierdzenie, iż w tej ostatniej fazie obrony twierdzy wyróżnił się kpt. Wacznadze, przedstawiony do odznaczenia Krzyżem Walecznych¹⁰⁸. Po kapitulacji znalazł się on w Oflagu III A (Luckenwalde w Brandenburgii), gdzie zmarł.

Kpt. piechoty Józef Zautaszwili¹⁰⁹, dowódca baterii w stacjonującej w Gnieźnie 17. Dywizji Piechoty, w momencie wybuchu wojny skierowany został do Kielc celem zorganizowania oddziałów zapasowych pułku. Stracił jednak kontakt z macierzystą jednostką i walczył w oddziałach formowanych z grup rozproszonych żołnierzy w Łukowie i Białej Podlaskiej. Kampanię skończył walcząc w obronie Twierdzy Brzeskiej. Po jej upadku, 16 września zaczął wycofywać się w kierunku zachodnim i trafił do niewoli niemieckiej. Został z niej uwolniony pod koniec października, na skutek interwencji Komitetu Gruzjińskiego¹¹⁰.

¹⁰⁷ T. Kryśka-Karski, *Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 14, Londyn 1985, s. 49; L. Głowacki, *Obrona Warszawy i Modlina*, s. 360.

¹⁰⁸ Relacja ppłk. dypl. Veli bek Jedigara z grudnia 1948, s.167.

¹⁰⁹ Ioseb (Józef) Zautaszwili (20.VI.1902-8.VII.1969), żołnierz 1. batalionu saperów armii gruzińskiej, nast. słuchacz Szkoły Oficerskiej w Tbilisi, Szkoła Podchorążych w Warszawie (1921-1922, kl. 41 i 44, absolwent nr 262), absolwent Oficerskiej Szkoły Artylerii w Toruniu (1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: ppor. w 17. pułku artylerii lekkiej (Gniezno), awans na porucznika 1927, awans na kapitana w 1938, według stanu na marzec 1939 nadal w 17. pal. Żonaty z Polką, Marią Hulley. W 1926 przyjął obywatelstwo polskie. Po wojnie w Polsce. Uzdolniony rzeźbiarz.

¹¹⁰ Szerzej: Z. Karpus, M. Wołos, *Polityka władz komunistycznych wobec emigrantów gruzińskich na przykładzie sprawy mjr. Józefa Zautaszwili*, [w:] *Opór społeczny i konspiracja w Województwie Pomorskim (Bydgoskim) w latach 1945-1956*, pod red. T. Chincińskiego i Z. Karpusa, Bydgoszcz-Toruń 2007, s. 223-234.

Prawdopodobnie udział w walkach wziął kpt. sap. inż. Walerian Cheladze¹¹¹, służący w 4. pułku saperów w Przemyślu. Pułk był jednostką mobilizującą. Zgodnie z planem mobilizacyjnym „W”, sformował dla Armii „Kraków” (głównie) oraz Armii „Łódź” i „Armii „Karpaty” w mobilizacji alarmowej dziesięć jednostek saperów liniowych, a w I i II rzucie mobilizacji powszechnej – kilkanaście kolejnych. Prawdopodobnie którąś z nich dowodził kpt. Cheladze.

Dowódca batalionu nadwyżek stacjonującego w Pleszewie 70. pułku piechoty kpt. piech. Wano Kawtaradze¹¹² w trybie mobilizacji znalazł się w gestii Ośrodka Zapasowego 19. Dywizji Piechoty w Skierniewicach. Dowódca Ośrodka ppłk. Aleksander Kiszkowski część kadry skierował do wsparcia Grupy „Kowel” płk. dypl. Leona Koca, która otrzymała zadanie zorganizowania obrony miasta. Nie było ono jednak atakowane wprost, a jedynie bombardowane. Po agresji sowieckiej, 18 września podjęto nieudaną próbę przebiccia się do granicy (przedmoście rumuńskie), zakończoną kapitulacją przed Sowietami¹¹³. Pozostałe kadry Ośrodka skierowane zostały do wsparcia obrony Warszawy¹¹⁴. Zapewne w tej grupie był także kpt. Kawtaradze, o którym wiemy, iż kilka miesięcy później ukrywał się w Warszawie.

¹¹¹ Walerian Cheladze (Heladze) (ur. 18.X.1898), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1921-1922, kl. 41 i 44, absolwent nr 256), Szkoła Inżynierii i Saperów w Warszawie (1924), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: porucznik w 8. pułku saperów w Toruniu (od listopada 1929 – 8. batalion saperów), w 1932 w dyspozycji Dowództwa Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu, do 1936 w 6. batalionie panc. w OK nr VIII, absolwent pierwszej promocji w Wyższej Szkole Inżynierii w Warszawie (1936-1938), przydział kontraktowy do 4. batalionu saperów, przeformowanego w styczniu 1939 w 4. pułk saperów (Przemyśl), dowódca kompanii kursów pionierskich w dowództwie batalionu. Po kampanii wrześniowej na Zachodzie; w 1940 major w Samodzielnej Brygadzie Strzelców Karpackich (dowódca Kompanii Parkowej Saperów). Odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi (informacja potwierdzona). Żonaty z Polką, ojciec słynnego żużlowca polskiego Romana Cheladze (1936-2002).

¹¹² Wano (Jan) Kawtaradze (2.IX.1896 - zm. w trakcie wojny), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1916, przybył do Polski w randze porucznika, od listopada 1921 w Wojsku Polski, Oficerska Szkoła dla Podoficerów w Bydgoszczy (1924), kursant Szkoły Wychowania Fizycznego w Poznaniu (1924-1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: ppor. w 63. Toruński Pułk Piechoty, w sierpniu 1938 w stopniu porucznika. Według stanu marzec 1939 kapitan w 70. pułku piechoty (Pleszew), w początkowym okresie okupacji w Warszawie, gdzie przebywał też w 1944. Według jednego z opracowań poległ w kampanii wrześniowej (Z.G. Ko w a l s k i, *Najlicniejsza mniejszość*, s. 185). Jego wnuk, Konstantine Kawtaradze był ambasadorem Gruzji w Polsce w latach 2006-2011.

¹¹³ Nazwiska kpt. Kawtaradze nie znajdujemy w dość dokładnym opisie działań Grupy „Kowel”, co zdaje się wskazywać, iż nie został do niej skierowany. Por. *Działania Grupy „Kowel” we wrześniu 1939 roku w relacji ppłk. dypl. Franciszka Pokornego*, oprac. D. Faszczka, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2011, nr 3, s. 167-182.

¹¹⁴ T. K r y s k a-K a r s k i, *Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 19, Londyn 1986, s. 50.

Kapitan łączności Dawid Klimaszwili¹¹⁵, w kampanii wrześniowej prawdopodobnie w Centrum Wyszkozenia Łączności w Zegrzu. W momencie wybuchu wojny, w oparciu o kadre i słuchaczy Centrum utworzony został improwizowany batalion łączności (dowódca mjr Wiktor Pikulski), który wziął udział w walkach, broniąc w szczególności rubieży Zegrze-Dęb.

Kpt dypl. artylerii Lado Lagidze¹¹⁶ w kampanii wrześniowej walczył jako oficer operacyjny w 10. Dywizji Piechoty (Łódź). Koordynował z ramienia szefostwa intendentury zaopatrzenie cywilnej ludności miasta w żywność ze składów wojskowych¹¹⁷. Za wykazane bohaterstwo w walce odznaczony krzyżem Orderu *Virtuti Militari* V klasy.

W strefie działań Armii Czerwonej

Z kampanią wrześniową łączy się wątek nie wypowiedzianej wojny na wschodzie Rzeczypospolitej, po niespodziewanym uderzeniu na nią 17 września 1939 r. dwóch frontów Armii Czerwonej.

Gdy w siedemnastym dniu wojny wschodnie granice Rzeczypospolitej niespodziewanie przekroczyły wojska sowieckie, poza przerzedzonymi jednostkami Korpusu Ochrony Pogranicza, brakowało tam zorganizowanych związków taktycznych, które mogłyby stawić im skuteczny opór. Wojska znajdujące się na obszarze operacyjnym na wschód od Wisły, wycofywały się w uporczywych walkach z Niemcami w kierunku tzw. przedmościa rumuńskiego. Tam w południowo-wschodnim trójkącie obrony zamierzano dotrzeć do spodziewanego lada chwila

¹¹⁵ Dawid Klimaszwili (Klikmiaszwili, Klimiaszwili) (13.X.1896-1953), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1917, przybył do Polski w randze porucznika piechoty, Oficerska Szkoła dla Podoficerów w Bydgoszczy (1924), kurs doszkolenia wojsk łączności (Zegrze), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: 1. pułk łączności w Zegrzu (co najmniej od października 1924). Według stanu na marzec 1939 w kadrze Centrum Wyszkozenia Łączności w Zegrzu. Po wojnie w Londynie, pochowany na Cmentarzu Brompton. W spisach Studium Polski Podziemnej figuruje jako „osoba przesiedlona” (DP, Displace Person), co może wskazywać na pobyt w niemieckim obozie jenieckim – P. A d a m c z e w s k i, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego*, s. 171.

¹¹⁶ Lado (Władimir, Włodzimierz, Wałodzia) Lagidze (21.III.1898-1960), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47/48, absolwent nr 4), absolwent Oficerskiej Szkoły Artylerii w Toruniu (1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: ppor. w 7. pułku artylerii ciężkiej w Poznaniu, awans na porucznika 1927, kursant w Wyższej Szkole Wojennej w Warszawie, przydział po WSWoj.: kapitan w 7. pułku artylerii lekkiej w Częstochowie, według stanu na marzec 1939 w 10 Dywizji Piechoty w Garnizonie Łódź. Przedostał się na Zachód, żołnierz 2. Korpusu Polskiego. Odznaczony krzyżem Orderu *Virtuti Militari* V klasy (nr 9.957). Po wojnie w Wielkiej Brytanii, zmarł w Cardiff. Por. W 50-lecie powstania Wyższej Szkoły Wojennej, s. 408.

¹¹⁷ N. M a t i k a s z w i l i, M. K w a l i a s z w i l i, *Podchorążowie*, s. 67.

uderzenia na Niemcy wojsk francuskich i brytyjskich. Pozostali żołnierze, przeważnie nieuzbrojeni, znajdowali się w ośrodkach zapasowych na wschód od linii frontu polsko-niemieckiego. Całkowicie zdezorganizowana została łączność. To wszystko było powodem rozkazu naczelnego wodza Wojska Polskiego marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego, by w wytworzonej zmasowanym atakiem Armii Czerwonej beznadziejnej sytuacji „z Sowietami nie walczyć”¹¹⁸. Rozkaz ten do wielu jednostek nie dotarł i w szeregu miejsc doszło jednak do walk, niekiedy bardzo zaciętych.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy brali w nich udział również oficerowie kontraktowi Gruzini. Jest to jednak wielce prawdopodobne.

Za oddziałami Armii Czerwonej wdzierającymi się na polskie terytorium państwowe postępowały specjalne jednostki NKWD, zajmujące się wykrywaniem i aresztowaniem (likwidacją) osób uznanych za niebezpieczne dla władz sowieckich. Ze szczególną zaciętością tropiono właśnie byłych oficerów kontraktowych Wojska Polskiego narodowości zakaukaskich, jak i generalnie członków Kolonii Gruzińskiej w Rzeczypospolitej – według zawczasu przygotowanych list proskrypcyjnych¹¹⁹. Niedostępność do dziś dnia archiwów sowieckiej tajnej policji (Centralne Archiwum Federalnej Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej) nie pozwala odtworzyć listy represjonowanych ani przebiegu tych tragicznych wydarzeń. Na ogół aresztowanych przez NKWD czekała szybka śmierć; w najlepszym razie trafiali na kilkanaście lat do sowieckich łagrów.

Por. piech. Lado Cibadze¹²⁰ walczył w szeregach lubelskiego 8. pułk piechoty Legionów. W kampanii wrześniowej pułk przydzielono do Armii Odwodowej „Prusy”, dowodzonej przez gen. dyw. Stefana Dąb-Biernackiego. Transportem kolejowym przerzucony został w okolice Dębłina. Przeszedł dramatyczny szlak bojowy, potykając się w nierównych walkach z wojskami niemieckiego XVI. Korpusu Pancernego gen. płk. Ericha Höpnera – pod Samsonowem (6 września), Ilżą (8-9 wrze-

¹¹⁸ Cyt. według: *Wojna Obronna Polski 1939 r. Wybór źródeł*, Warszawa 1968, dok. 467, s. 888.

¹¹⁹ Zob. W. M a t e r s k i, *Rozpoznanie przez NKWD ZSRR Kolonii Gruzińskiej w Polsce (1939 r.)*, „Pro Georgia”, 1995, t. IV, s. 80-83.

¹²⁰ Lado (Władimir, Włodzimierz) Cibadze (Cybadze) (25.III.1898 - zm. w trakcie wojny), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47/48, absolwent nr 21), absolwent Oficerskiej Szkoły Piechoty w Warszawie (1925), przydział: ppor. w 15. pułku piechoty „Wilków” w Dęblinie, kurs aplikacyjny dla oficerów w Centrum Wyszkołenia Broni Pancernych w Oficerskiej Szkole Czołgów i Samochodów w Warszawie, „praktyka w czołgach” (II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego, s. 146), nast. 8. pułk piechoty Legionów w Lublinie (co najmniej od marca 1939 w stopniu porucznika).

śnia), Puławami (10-11 września), Krasnobrodem (24 września) i Tomaszowem Lubelskim (22-27 września). Siły polskie poniosły w nich ogromne straty. Zgodnie z rozkazem część 8. pułku, rozdzielonego po zniszczeniu mostu na rzece Wieprz, rozpoczęła odwrót, by uniknąć niemieckiej niewoli. W okolicach Zamościa zostali podstępnie rozbrowieni przez Armię Czerwoną. Część oficerów, w ich liczbie i por. Cibadze, dostała się do sowieckiej niewoli. Sam Cibadze zdołał jednak uniknąć najgorszego: rozstrzelania na miejscu bądź losu tych, którzy trafili do jenieckich obozów specjalnych NKWD w Kozielsku i Starobielsku¹²¹.

W kampanii wrześniowej kpt. piech. Irakli Kiknadze¹²², pełniący funkcję dowódcy III. Batalionu Nadwyżek w 49. Huculskim Pułku Strzelców (Kołomyja), przydzielony został do Ośrodka Zapasowego 11. Dywizji Piechoty w Stryju, dowodzonego przez ppłk. Tadeusza Brąglewicza. Ośrodek wsparł kadrowo częścią swoich sił Grupę „Stryj” gen. bryg. Stefana Dębińskiego, broniącą początkowo odcinka „Stanisławów” – od Dniestru do Sławska, a od 12 września zabezpieczającą kierunek Stryj-Stanisławów, czyli osłonę połączeń z Rumunią i Węgrami. 17 września, po agresji sowieckiej, Grupa otrzymała rozkaz wycofania ku granicy. Pozostałe kadry skierowano do Grupy „Żółkiew” płk. Stefana Iwanowskiego, obsadzającej północny odcinek Obszaru Obrony Lwowa. Obie grupy zabezpieczały Odcinek „Węgry” – w ramach obrony utrzymywanej przez Armię „Karpaty”¹²³ gen. dyw. Kazimierza Fabrycego. Kpt. Kiknadze prawdopodobnie dowodził Batalionem Marszowym w Grupie „Stryj”, walczącym na linii Wisłoki i Sanu. Batalion w walkach wycofywał się w kierunku Lwowa, do którego dotarł 19 września wspierając obronę miasta. Wraz z całym garnizonem 22 września złożył broń w wyniku honorowej kapitulacji, podpisanej przez dowódcę okręgu Korpusu „Lwów” gen. Władysław Langner

¹²¹ Skazany na dziesięć lat łagrów, słaby i schorowany powrócił po wojnie z Syberii do Lublina, gdzie wkrótce zmarł. N. Matikaszwili, M. Kwaliaszwili, *Podchorążowie*, s. 67. Według jednej z relacji był w Armii Krajowej (Okręg Lublin) – *Relacja ppłk. dypl. Veli bek Jedigara z grudnia 1948*, s. 169.

¹²² Irakli Micheil (Irakliusz, Michał) Kiknadze (ur. 17.IX.1899), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47/48, absolwent nr 8), absolwent Oficerskiej Szkoły Piechoty w Warszawie (1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, pierwszy przydział: ppor. w 25. Pułk Piechoty im. Tadeusza Kościuszki w Piotrkowie Trybunalskim. W sierpniu 1938 w stopniu porucznika, według stanu na marzec 1939 kapitan w 49. pułku piechoty w Kołomyi. Oficer w 2. Korpusie Polskim gen. Władysława Andersa. Występuje w różnorodnych materiałach internetowych także jako „Kliknadze”, a na płycie pomylna na dziedzińcu Muzeum Powstania Warszawskiego – jako „Micheil Kiknadze”. Podobnie, jako „Michał Kiknadze”, w publikacji *Szkoła Podchorążych Piechoty. Księga Pamiątkowa*, s. 467.

¹²³ Od 6 września – Armia „Małopolska”.

i kombryga Pawła Kuroczkina. Jej warunki Sowietci natychmiast złamali. Około dwóch tysięcy oficerów Wojska Polskiego trafiło do sowieckiej niewoli jenieckiej. W ich liczbie prawdopodobnie był kpt. Kiknadze, ale uniknął losu tych, którzy znaleźli się w jenieckich obozach specjalnych NKWD w Kozielsku i Starobielsku¹²⁴

Kpt. audytor Aleksander Kipiani¹²⁵, pracownik Departamentu Sprawiedliwości w Ministerstwie Spraw Wojskowych, wraz z centralą resortu ewakuował się w kierunku wschodnim. Prawdopodobnie podjął próbę przekroczenia granicy z Rumunią, ale dostał się do niewoli sowieckiej i trafił do jenieckiego obozu specjalnego NKWD w Kozielsku.

Mjr łączności Giorgi Mamaladze¹²⁶, pełnił funkcję dowódcy III. batalionu telegraficznego (Grodno) pułku radiotelegraficznego 1. Grupy Łączności w Warszawie. W kampanii wrześniowej począwszy od 20 września pułk w walkach wycofywał się w kierunku Lublina. Mjr. Mamaladze nie było w jego szeregach, bowiem zapewne jak i inni oficerowie kontraktowi Gruzini znalazł się w którymś z Ośrodków Zapasowych. Wiemy, iż 18 września dostał się do sowieckiej niewoli¹²⁷. Podobnie jak część oficerów jego macierzystego pułku, którego zdziesiątkowane w walkach resztki przeszły na tereny kontrolowane przez Armię Czerwoną, trafił do jenieckiego obozu specjalnego NKWD w Kozielsku¹²⁸. Był tam przetrzymywany pod fałszywym nazwiskiem „Jerzy

¹²⁴ Jest domniemanie, iż był w 2. Korpusie Polskim. Po wojnie znalazł się w stopniu majora w Wielkiej Brytanii, w Polskim Korpusie Przysposobienia i Rozmieszczenia – P. A d a m c z e w s k i, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego*, s. 167, 171. Pochowany w Londynie.

¹²⁵ Aleksander (Aleksandre, Adam) Kipiani (1889-1966/1969), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1917, przybył do Polski w stopniu porucznika kawalerii, według stanu na październik 1924 w Wojskowym Sądzie Okręgowym nr 1 w Warszawie, oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: 5 pułk strzelców konnych w Tarnowie (tak w dokumentach z października 1926 i grudnia 1927 – II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego, s. 137, 145), nast. wykładowca w Instytucie Wschodnim w Warszawie, według stanu na sierpień 1938 pracownik Departamentu Sprawiedliwości Ministerstwa Spraw Wojskowych. Wywieziony z obozu kozielskiego 30 stycznia 1940 r. („Pro Georgia”, 2004, nr 11, s. 93). Jednak ocalał, przeszedł przez łagry, nast. w Armii Polskiej w ZSRR (jako „Adam Kipiani”, szef Służby Sprawiedliwości). Relacja ppłk. dypl. Veli bek Jedigara z grudnia 1948, s. 166. Po wojnie w Wielkiej Brytanii, pochowany na cmentarzu New Hammersmith w Londynie.

¹²⁶ Giorgi (Jerzy) Mamaladze (25.XII.1895-28.VII.1941), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1914, przybył do Polski w stopniu porucznika, Oficerska Szkoła dla Podoficerów w Bydgoszczy (1924), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: w stopniu kapitana do batalionu telegraficznego w pułku radiotelegraficznym Beniaminów-Zegrze 1. Grupy Łączności Warszawa (1925), nast. w 2. batalionie radiotelegraficznym tego pułku. Żonaty z Polką, Zofią Wandą Jaroszewską (1922). Zweryfikowany stopień kapitana, w którym jakoby przybył do Polski (*II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, s. 75).

¹²⁷ Baza „Indeks Represjonowanych” w Ośrodku KARTA w Warszawie (informacje przekazane przez rosyjski „Memorial”).

¹²⁸ M. P a k u ł a, *2. batalion radiotelegraficzny w Beniaminowie (1924-1939)*, [w:] *Zarys historii wojennej pułków polskich w Kampanii Wrześniowej*, Pruszków 2014; <http://www.szppl-zegrze.waw.pl/pdf/publikacje/komunikaty/2.batalion.radiotelegraficzny.pdf>.

Malinowski, syn Jana”. Jego tożsamość NKWD zapewne rozszyfrowało¹²⁹, bowiem wywieziono go z obozu wraz z innymi oficerami Gruziniami, a po paru miesiącach był sądzony w trybie indywidualnym, skazany i rozstrzelany¹³⁰.

Kpt. dypl. artylerii kontr. Giorgi Ratiszwili¹³¹ w kampanii wrześniowej walczył w 2. batalionie pancernym, największym batalionie tego typu w okresie pokoju. W momencie wybuchu wojny 2. batalion spełnił zadania mobilizacyjne w stosunku do innych oddziałów i pododdziałów broni pancernej. Kpt Ratiszwili prawdopodobnie sprawował funkcję zastępcy dowódcy 1. kompanii czołgów lekkich kpt. Antoniego Próchniewicza. Batalion 1 września dyslokowano transportem kolejowym na stację Bednary w powiecie łowickim, włączając go do Grupy Operacyjnej Piotrków gen. Wiktora Thommée, utworzonej w ramach Armii „Łódź”. Wszedł do walk 4 września. Jego 1. kompania stoczyła wówczas zwycięski bój pod Jezowem z kolumną niemieckiej 1. Dywizji Pancernej gen. por. Rudolfa Schmidta. Jednak następnego dnia została wyparta z zajętych pozycji. Batalion podjął nieudaną próbę przedarcia się w kierunku Warszawy. Rozproszony pod Garwolinem w sile 14 maszyn dotarł do Brześcia, gdzie przeformowany został w kompanię. W walkach z niemieckimi czołgami pancernymi kompania 17 września dotarła do Łucka. Z uwagi na fatalny stan techniczny nielicznych pozostałych czołgów postanowiono je spalić i grupami przedzierać się w kierunku granicy węgierskiej. Z trudnej do zweryfikowania relacji wynika, iż kpt. Ratiszwili przedostał się w okolice

¹²⁹ Por. W. Materski, *Gruzini – ofiary zbrodni katyńskiej*, s. 92-93.

¹³⁰ Według bazy danych Ośrodka KARTA w Kommunarce koło Moskwy (obecnie w administracyjnych granicach miasta). Por. M. Bujnowska, *Major Jerzy Mamaladze*, „Pro Georgia”, 1996, nr V, s. 82-83; też: *Major Jerzy Mamaladze – dopełnienie losu, tamże*, 2013, No 23, s. 267-270.

¹³¹ Giorgi (Jerzy) Ratiszwili (25.XI.1900-1940?), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47/48, absolwent nr 7), absolwent Oficerskiej Szkoły Artylerii w Toruniu (1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: ppor. w 14. pułku artylerii lekkiej w Poznaniu, kursant w Wyższej Szkole Wojennej (1928-1930), przydział po WSWoj.: porucznik w 14. pułku artylerii lekkiej w Poznaniu (w dokumencie wzmiankowany jest „14 pac”, ale pułku artylerii ciężkiej o takiej numeracji w WP nie było). W grudniu 1927 rekomendowany do szkoły artylerii przeciwlotniczej, ale brak informacji czy do niej trafił (*II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, s. 146). W 1933 w 2. batalionie czołgów i samochodów pancernych w Żurawicy koło Przemyśla, przemianowanym w 1935 na 2. batalion pancerny. W marcu 1939 w stopniu kapitana w tymże batalionie. Według nie potwierdzonej relacji (Witali Ugrehelidze), zastrzelony we wrześniu 1939 r. przez oficera Armii Czerwonej – <http://blogpress.pl/node/7021>. Według innej, zamordowany przez wartownika w obozie jenieckim (N. Matkaszwili, M. Kwaliaszwili, *Podchorążowie*, s. 68). Nie udało się potwierdzić informacji o pośmiertnym odznaczeniu krzyżem Orderu Wirtuti Militari V klasy (brak jej zarówno w bazie internetowej http://www.stankiewicz.com/vm/vm_r.htm, jak też informatorze Kawalerowie Wirtuti Militari 1792-1945. Wykaz odznaczonych). Na płycie pomnika na dziedzińcu Muzeum Powstania Warszawskiego figuruje też „Tato Ratiszwili”; prawdopodobnie jest to ta sama osoba.

Przemyśla i Lwowa, w których obronie odznaczył się w walce jako dowódca kompanii czołgów¹³². Po poddaniu miasta Armii Czerwonej część żołnierzy, w ich liczbie kpt. Ratuszowi, dostała się do niewoli sowieckiej¹³³.

Kpt. geogr. Micha Rusiaszowi¹³⁴, pracownik Wojskowego Instytutu Geograficznego, w warunkach trwającej wojny wraz z kadrą WIG ewakuował się z Warszawy do Lwowa. Stamtąd zamierzano przedostać się do Rumunii i Francji. Nie wszystkim to się udało, w ich liczbie również kpt. Rusiaszowi, który – prawdopodobnie ranny – został ogarnięty przez Armię Czerwoną i kilka miesięcy później znajdował się w szpitalu w Smoleńsku.

Kpt. lotnictwa kontr. Arkadi Schirtladze¹³⁵ w momencie wybuchu wojny był w kadrze Centrum Wyszkozenia Lotnictwa nr 1 w Dęblinie¹³⁶. Komendant CWL nr 1 ppłk. dypl. obs. Modest Rastawiecki 8 września wydał rozkaz ewakuacji kadry Centrum w kierunku granicy rumuńskiej. Prawie wszystkie kolumny ewakuacyjne zostały 19 września

¹³² Relacja ppłk. dypl. Veli bek Jedigara z grudnia 1948, s. 168; „Polska Zbrojna”, 1992, nr 360 (informacja Stanisława Bartosza).

¹³³ Szerzej: A. Nawrocki, 2. *Batalion Pancerny (Żurawica 1935-1939)*, Pruszków 2006; M. Bielski, *Grupa Operacyjna „Piotrków”*, Warszawa 1991. Zob. też: T. Kryśka-Karski, *Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 11-12, Londyn 1984, s. 8.

¹³⁴ Micha (Micheil, Bazyli) Rusiaszowi (Rusjaszowi, Roussiszowi, Rusionowi) (5.IX.1897-1940?), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1917, podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), przybył do Polski w stopniu porucznika artylerii, Oficerska Szkoła dla Podoficerów w Bydgoszczy (1924), kursant Oficerskiej Szkoły Artylerii w Toruniu (1924), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: porucznik w 7. Dywizjonie Artylerii Konnej w Wielkopolskiej Brygadzie Kawalerii (Garnizon Poznań), kursant Oficerskiej Szkoły Topografów (1926-1927), przydział: porucznik w Wojskowym Instytucie Geograficznym (1928-1939), w marcu 1939 w stopniu kapitana. Wywieziony przez NKWD 31 stycznia 1940 r. ze szpitala w Smoleńsku, gdzie tymczasowo przebywał na leczeniu („Pro Georgia”, 2004, nr 11, s. 93). W niektórych dokumentach figuruje jako „Michał Rusiszowi” – por. CAW, 1774/89/505. W jednej z publikacji można znaleźć wzmiankę, iż z rąk sowieckich zginął także jego brat, Bazyli Rusiaszowi (Cz. Żak, *Szkoda, że jest oficerem kontraktowym*, „Polska Zbrojna”, nr 187, 24-26 IX 1993).

¹³⁵ Arkadi (Arkadiusz) Schirtladze (26.I.1902-1940?), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1921-1922, kl. 41 i 44, absolwent nr 265), absolwent Oficerskiej Szkoły Piechoty w Warszawie (1923), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: 72. pułk piechoty w Radomiu (do IV.1925), nast. kurs obserwatorów lotniczych dla oficerów innych broni w 2. pułku lotniczym (Kraków), od lutego 1926 w Niższej Szkole Pilotów w Bydgoszczy, pod koniec 1926 przydział do 6. pułku lotniczego we Lwowie. Kolejno dowódca 62. eskadry liniowej (1930), dowódca 54. eskadry liniowej (1931-1933), dowódca 55. eskadry liniowej (1933-1935), dowódca III/56 eskadry towarzyszącej, wykładowca w Dziale Aeronawigacji Centrum Wyszkozenia Lotnictwa nr 1. w Dęblinie (1936-1939). Żonaty z Polką, Janiną Kicińską. Jego córka, Irina (Irka) Schirtladze, żołnierz batalionu „Parasol”, zginęła w Powstaniu Warszawskim. Zob. D. Kolbaja, P. Hlebownic, P. Warisch, *Wspólne losy Gruzinów i Polaków. Gruzja nieznaną*, Kraków 2011, s. 86-87. Według jednej z relacji „zginął w walce powietrznej z Niemcami w 1939 r.” – N. Matikasowi, M. Kwaliasowi, *Podchorążowie*, s. 71.

¹³⁶ W 1937 Centrum Wyszkozenia Oficerów Lotnictwa w Dęblinie przekształcone zostało w Centrum Wyszkozenia Lotnictwa nr 1, łącząc CWOL oraz Wyższą Szkołę Pilotażu.

otoczone przez oddziały Armii Czerwonej. Tylko nielicznym oficerom udało się wydostać z okrażenia. Sam komendant trafił do niewoli sowieckiej i został zamordowany w Katyniu. W ręce NKWD najprawdopodobniej dostał się też kpt. Schirtladze¹³⁷.

Ppłk służby zdr. Aleksander Tabidze¹³⁸, kierujący służbą sanitarną w Dowództwie Okręgu Korpusu nr II w Lublinie, podzielił los jego kadry, która w większości dostała się po 17 września do niewoli sowieckiej. Rejon Lublina w planach na wypadek wojny z Niemcami przewidziany był jako rezerwowa siedziba władz centralnych, w wypadku konieczności ich ewakuacji ze stolicy¹³⁹. Rozwój sytuacji uniemożliwił jednak odegranie przez tę rolę. Po sowieckiej agresji dowódca OK II gen. bryg. Mieczysław Smorawiński zgodnie z rozkazem Naczelnego Wodza zakazał podległym sobie oddziałom podejmowania walki z Armią Czerwoną, zdemobilizował podoficerów i szeregowców, a z pozostałymi – wśród nich także z ppłk. Tabidze – podjął próbę przerwania się w kierunku na Rumunię i Węgry. Otoczeni przez Armię Czerwoną we Włodzimierzu Wołyńskim, 20 września podpisali honorowe porozumienie, zgodnie z którym po złożeniu broni mogli w szyku zwartym udać się w kierunku granicy. Zostało ono z miejsca złamane przez Sowietów; internowanych oficerów skierowano do jenieckiego obozu specjalnego NKWD w Kozielsku, skąd wraz ze swym dowódcą trafili do katyńskich dołów śmierci¹⁴⁰.

Udział szeregu kolejnych oficerów kontraktowych Gruzinów w kampanii wrześniowej pozostaje niewyjaśniony. Na podstawie zachowanych materiałów, jak też źródeł pośrednich, nie udało się a nawet sformułować jakiś hipotez w tym względzie. Jest jednak prawdopodobne, że będąc w Polsce wzięli udział w walkach. Kwestię tę należy wyjaśnić (dalej badać) w stosunku do pozostającego w przededniu wojny w służbie czynnej por.

¹³⁷ Szerzej: J. Pa w l a k, *Baza Lotnicza Dęblin w 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1994, nr 4, s. 15-28. Autor nie wymienia kpt. Schirtladze, być może dlatego, iż – jak wynika z zebranych po wojnie relacji – w chwili wybuchu wojny został on podobno oddelegowany do 3. pułku lotniczego w Poznaniu-Lawicy (T. K r y s k a-K a r s k i, *Materiały do historii Wojska Polskiego*, nr 13, Londyn 1984, s. 8, poz. 9663).

¹³⁸ Aleksander Tabidze (1888-1940?), lekarz internista, w Polsce od 1919, oficer kontraktowy Wojska Polskiego, od 1928 w Szefostwie Sanitarnym Okręgu Korpusu II Lublin, internowany przez Armię Czerwoną, do stycznia 1940 w jenieckim obozie specjalnym NKWD w Kozielsku. Przyjął obywatelstwo polskie. Żonaty z Polką, Władysławą Czerepińską, ojciec Bronisława Tabidzego (1919-1940?), prawdopodobnie więzionego w jenieckim obozie specjalnym NKWD w Starobielsku (brak potwierdzenia w dokumentach) i również przypadłego bez wieści w 1940 r.

¹³⁹ Szerzej: R. R o g u s k i, *Okręg Korpusu nr II Lublin w systemie obronnym II Rzeczypospolitej w latach 1921-1939*, „Historia i Świat”, 2012, nr 1, s. 67-81.

¹⁴⁰ Cz. G r z e l a k, *Kresy w czerwieni 1939. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę*, Warszawa 2008, s. 324-326.

piech. Giorgi Dżawachiszwili¹⁴¹, jak też będących w stanie nieczynnym ppor. kawalerii Swimona Abaszydze¹⁴², ppłk. kawalerii Aleksandra Głowackiego¹⁴³, por. artylerii Iraklego Kazbeka¹⁴⁴, por. piechoty Nikołoz Kipiani¹⁴⁵ i kpt. geografii Dawida Wacznadze¹⁴⁶. Pozostawanie poza wojskiem przed 1 września 1939 r. nie oznacza bowiem, iż ich udział w kampanii z bronią w rękę należy wykluczyć. Niejasna jest sprawa por. (majora?) kawalerii Dmitri Lagidze¹⁴⁷, którego współtowarzysze określają jako zmarłego przed 1939 r.¹⁴⁸, czego nie potwierdza ani gen. Zakariadze, ani materiały z kręgu

¹⁴¹ Giorgi (Jerzy) Dżawachiszwili (Działachyszwili) (14.XI.1900 - zm. po wojnie), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1921-1922, kl. 41 i 44, absolwent nr 272), absolwent Oficerskiej Szkoły Piechoty w Warszawie (1923), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: ppor. w 25. Pułku Piechoty im. Tadeusza Kościuszki w Piotrkowie Trybunalskim, według stanu na marzec 1939 porucznik w dyspozycji Biura Personalnego. Służył w 2. Korpusie Polskim, a po wojnie w Polskim Korpusie Przysposobienia i Rozmieszczenia (Londyn). Pochowany na cmentarzu w Leuville-sur-Org (Francja), w kwaterze emigracji gruzińskiej, obok m.in. gen. Aleksandra Zakariadze – https://en.wikipedia.org/wiki/Leuville_cemetery.

¹⁴² Swimon (Szymon) Abaszydze (zm. po wojnie), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47/48, absolwent nr 22), Szkoła Inżynierii i Saperów w Warszawie (1924), według stanu na październik 1926 zdemobilizowany (*II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, s. 135). Brat Wachtanga Abaszydze. Po wojnie w Stanach Zjednoczonych, Connecticut – listy prof. Eamonna Judge do mnie z 1 VII 2010 i 20 III 2016 (bracia Abaszydze byli krewnym jego żony).

¹⁴³ Aleksander Głowacki (ur. 1901), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1921-1922, kl. 41 i 44, absolwent nr 261), absolwent Centralnej Szkoły Kawalerii w Grudziądzu (1923-1924), przydział: porucznik w 1. pułku strzelców konnych w Garwolinie (co najmniej do 1930). Przyjął obywatelstwo polskie i został oficerem zawodowym. We wspomnieniach gen. Zakariadze jest wzmianka, iż w stopniu pułkownika „dotarł do Włoch przez Niemcy lub z generałem Andersem” – *Ze wspomnień gen. Aleksandra Zachariadze*, s. 51.

¹⁴⁴ Irakli (Irakliusz) Kazbek (...), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47/48, absolwent nr 5), absolwent Szkoły Podchorążych Artylerii w Toruniu (1925), przydział: podporucznik w 4. pułku artylerii polowej w Inowrocławiu, kurs samochodowy (1927-1928).

¹⁴⁵ Nikołoz (Mikołaj, Michał) Kipiani (...), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47/48, absolwent nr 16), kurs doszkolenia wojsk łączności (Zegrze), absolwent Oficerskiej Szkoły Piechoty w Warszawie (1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: porucznik w 28. Pułku Strzelców Kaniowskich Garnizonu Łódź. We wspomnieniach gen. Zakariadze jest wzmianka, iż „zmarł w wyniku działań wojennych” – *Ze wspomnień gen. Aleksandra Zachariadze*, s. 51.

¹⁴⁶ Dawid Wacznadze (1896-1962), w rosyjskim korpusie oficerskim od 1914, przybył do Polski w stopniu kapitana, Oficerska Szkoła dla Podoficerów w Bydgoszczy (1923), słuchacz Oficerskiej Szkoły Topografów w Warszawie (1924-1925), oficer kontraktowy Wojska Polskiego, przydział: Wojskowy Instytut Geograficzny w Warszawie, znany wydawca map samochodowych. Pochowany po wojnie w Londynie. W dokumentacji myłony z Nikołozem Wacznadze – por. CAW, 1174/89/505, [za:] R. Karabin, *Gruzińscy podchorążowie*, cz. 2, s. 37.

¹⁴⁷ Dmitri (Dymitr, Aleksander) Lagidze (...), podchorąży (junkier) tbiliskiej Szkoły Wojskowej (Korpus Gruziński), Szkoła Podchorążych w Warszawie (1922-1923, kl. 47/48, absolwent nr 9), absolwent Centralnej Szkoły Kawalerii w Grudziądzu (1925), według stanu na październik 1926 zdemobilizowany.

¹⁴⁸ N. Matikaszwili, M. Kwaliaszwili, *Podchorążowie*, s. 68. Według ich relacji

emigracji londyńskiej oparte na relacjach¹⁴⁹. W niektórych materiałach prze-wija się nazwisko kpt. Wiktora Papiaszwilego, oficera którego nie udało się zidentyfikować¹⁵⁰.

Konkluzja

Część Gruzinów oficerów kontraktowych Wojska Polskiego walczących w kampanii wrześniowej zginęła na polu walki, część dostała się do niewoli niemieckiej bądź sowieckiej. W literaturze dotyczącej wojny trudno znaleźć wzmianki na ich temat. W kategoriach czysto statystycznych można to zrozumieć. W ogólnym polskim wysiłku wojennym udział oficerów kontraktowych Gruzinów z pewnością nie był znaczący. Jednak jego waga symboliczna – jako przejawu bliskości obu narodów, wspólnoty ich losów historycznych – jest ogromna.

Różnie potoczyły się losy Gruzinów, oficerów kontraktowych i podchorążych Wojska Polskiego pozostałych na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką, bądź tych, którzy powrócili na nie po zwolnieniu z niewoli jenieckiej¹⁵¹. Natomiast ci, których ogarnęła Armia Czerwona, na ogół przepadli bez śladu. Ich los dopełnił się w masowych dolach śmierci bądź łagrach.

W PRL zła atmosfera wokół Gruzinów, walczących w szeregach Wojska Polskiego w kampanii wrześniowej, utrzymywała się do połowy lat 50. Dopiero w okresie późniejszym ich życie stało się w miarę normalne. Na uznanie dla swego wkładu w obronę niepodległości II Rzeczypospolitej musieli czekać kilkadziesiąt lat, aż do ukonstytuowania się III Rzeczypospolitej. W maju 2007 r. prezydenci Polski Lech Kaczyński i Gruzji Micheil Saakaszwili odsłoniли w Warszawie, na terenie Muzeum Powstania Warszawskiego pomnik ku ich czci w postaci dwujęzycznej płyty granitu z wyrytymi nazwiskami i stopniami wojskowymi. Wiele spośród nich to nazwiska bohaterów Września 1939 r.

nie wytrzymał psychicznie emigracji, powrócił do Gruzji i w 1930 został rozstrzelany.

¹⁴⁹ *Ze wspomnień gen. Aleksandra Zakariadze*, s. 50. Według spisów Studium Polski Podziemnej po wojnie przebywał w Londynie, w Polskim Korpusie Przynsposobienia i Rozmieszczenia – P. A d a m c z e w s k i, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego*, s. 171.

¹⁵⁰ Por. *Wspomnienia gen. Aleksandra Zachariadze*, s. 51 (w wykazie „Znaleźli się pod okupacją bolszewicką w Polsce w 1945”).

¹⁵¹ Nieliczni z nich szansę na odzyskanie przez ojczyznę niepodległości spostreżeli we współpracy z Niemcami i zaangażowali się w tworzenie Legionu Gruzińskiego.

The Georgian Contract Officers in the Polish Army in the September Campaign 1939

After the fall of the Georgian Republic (March 1921) numerous members of its political and military elite emigrated, first to Turkey and then to Greece, France and other countries. A substantial group of about 300 persons including 42 officers and 48 officer cadets, some of them accompanied by their families, found themselves in the II Republic of Poland as in April 1920 Poland and the independent Republic of Georgia signed a military treaty. Being Polish allies they were offered by Marshal Joseph Pilsudski himself a possibility to train and then serve in the Polish Army as contract officers without having to renounce their Georgian citizenship. They were famous for their zeal and determination as they believed that one day they would come back to their homeland.

The Georgian contract officers trained in Polish military schools and officer schools and many graduated from Higher War School in Warsaw (*Wyższa Szkoła Wojenna*). They served primarily in land forces, cavalry and artillery. Their names can also be found in the Polish marine forces, engineering and geographical sections.

Generally speaking in the years 1922-1939 over one hundred of Georgian contract officers and cadet officers served in the Polish army. They were the biggest national minority in the army of the II Republic of Poland. Their service and their training might be considered putting into practice the Promethean ideas the two countries shared, just like in the case of Georgian civilian youths receiving their education in the Eastern Institute (*Instytut Wschodni*) in Warsaw.

In September 1939 when Hitler invaded Poland the Georgian contract officers were not obliged to fight but they volunteered to join the Polish Army. This paper is devoted to them and the part they took in the Polish war with the Germans and later, against the Soviets.

Some of the Georgian contract officers were killed in the September campaign and some were taken as hostages. No research concerning their fate is available which from the point of view of statistics is quite understandable as they were few in comparison with the Polish soldiers. Yet the symbolic meaning of their fight is enormous which is emphasized by the monument commemorating the Georgian-Polish brotherhood in arms erected in the grounds of the Museum of Warsaw Uprising and opened by president Lech Kaczyński and president Michel Saakaszwili in May 2007.

REVIEWS AND COMMENTAIRES

KONTAKION

კონტაკიონი

by Reso Kiknadze

Tbilisi

for woodwinds, strings and percussion
ხის, სიმების და დასარტყამისთვის

for orchestra
ორკესტრისთვის

The whole composition is built on an audio recording: Dr. Heinzgerd Brakmann's talk about Grigol Peradze's life, work and death. All the pitch material is derived from a „spectral transcription“ of this soundfile and the entire time-flow is also determined by the narration of his arrest and execution. The emotional stop and pause during Dr. Brakmann's speech, with suppressed tears of sorrow, is implied in the piece with a bell chime. Towards the end, a folk song, recorded in Bakurtsikhe, Father Grigol's birthplace in Kakheti, a region of Georgia, underlies scattered words and fragments of St. Grigol Peradze's kontakion.

ნაწარმოებს საფუძვლად უდევს აუდიოჩანაწერი დოქტორ ჰაინცგერდ ბრაკმანის თხრობისა არქიმანდრიგ გრიგოლ ფერადის ცხოვრების, მოღვაწეობის და აღსრულების შესახებ. მთელი ბგერათოსიმაღლებროვი მასალა და ამ აუდიოფაილის „სპექტრული ტრანსკრიპციის“ ნაწარმოები და მთელი დროის მდინარეებაც განსაზღვრულია თხრობით მისი დაპატიმრებისა და ეგზეკუციის შესახებ. ემოციური პაუზას დოქტორ ბრაკმანის თხრობაში, სინანულის ცრემლნარევს, ნაწარმოებში მიაიშნებს ზარის ხმა, რომლის შემდეგაც, ბაკურციხეში, მამა გრიგოლის დაბადების სოფელში ჩაწერილი კახური სიმღერის ფონზე, ხდება ციტირება სიგყებისა და ფრაგმენტებისა წმ. გრიგოლ ფერადის კონტაკიონიდან.

dedicated to
Lublin Philharmonic Orchestra

Besetzung:

Piccolo	–		
Flöte	–		
Oboe	–		
Englishhorn	–	– – tutti legato possibile	
Klarinette	–		
Bassklarinette	–		
Fagott	–		
Kontrafagott	–		
Pedalpauken	–		
Hängendes Becken	–		
Kleine Trommel	–	– – sempre lasciar vibrare	–
Grosse Trommel	–		
Tamtam	–		
Celesta	–		
1. Violinen (a 4)	–		
2. Violinen (a 3)	–		
Bratschen (a 2)	–	– – tutti legato possibile	
Violoncelli (a 4)	–		
Kontrabässe (a 3)	–		

N.B.3. Kontrabaßstimme 5-Saitig!



Archimandrite Grigol Peradze (1899–1942)
Professor of the University of Warsaw
Martyred at Auschwitz concentration camp

Photograph taken in Warsaw, 1935.
*Photograph from the Archive of the Archdiocese
of the Orthodox Church in Warsaw*

KONTAKTION

reso kiknadze

1 sempre sotto voce, lontano $\text{♩} = 80$

Piccolo *p sempre*

Flöte *p sempre*

Oboe *p sempre*

Englischhorn (F) *p sempre*

Klarinette (B) *p sempre*

Bass-Klarinette (B) *p sempre*

Fagott *p sempre*

Kontrafagott *p sempre*

1 sempre sotto voce, lontano $\text{♩} = 80$

Pauken

Becken *p sempre*

Kleine Trommel *p sempre*

Grosse Trommel *p sempre*

Tamtam *p sempre*

1 sempre sotto voce, lontano $\text{♩} = 80$

Celesta

1 sempre sotto voce, lontano $\text{♩} = 80$

Violini I

Violini I score showing staves with rests and a melodic line in the first system.

Violini II

Violini II score showing staves with rests and a melodic line in the first system.

Viola

Viola score showing staves with rests and a melodic line in the first system.

Violoncelli

Violoncelli score showing staves with rests and a melodic line in the first system.

Kontrabässe

Kontrabässe score showing staves with rests and a melodic line in the first system.

sempre sotto voce, lontano $\text{♩} = 80$

sempre sotto voce, lontano $\text{♩} = 80$

sempre sotto voce, lontano $\text{♩} = 80$

sempre sotto voce, lontano $\text{♩} = 80$

pp sempre col legno tratto

pp sempre col legno tratto

pp sempre col legno tratto

pp sempre col legno tratto

pp sempre col legno tratto

pp sempre col legno tratto

pp sempre col legno tratto

pp sempre col legno tratto

5

Picc. Fl. Ob. E. Hn. Klar. (B) Bkl. Fg. Kfg.

5

Pk. Beck. Kl. Tr. Gr. Tr. TT.

5

Cel.

5

Vn I

Musical score for Violin I (Vn I) consisting of three staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. It contains a melodic line with various note values and rests. The second and third staves are mostly empty, with some rests and a few notes in the second staff.

VnII

Musical score for Violin II (VnII) consisting of three staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. It contains a melodic line with various note values and rests. The second and third staves are mostly empty, with some rests and a few notes in the second staff.

V/la

Musical score for Viola (V/la) consisting of two staves. The first staff begins with a C-clef (alto clef), a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. It contains a melodic line with various note values and rests. The second staff is mostly empty, with some rests and a few notes.

Vc

Musical score for Violoncello (Vc) consisting of three staves. The first staff begins with a bass clef, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. It contains a melodic line with various note values and rests. The second and third staves are mostly empty, with some rests and a few notes.

Kb

Musical score for Kontrabaß (Kb) consisting of three staves. The first staff begins with a bass clef, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. It contains a melodic line with various note values and rests. The second and third staves are mostly empty, with some rests and a few notes.

Picc.

Fl.

Ob.

E. Hrn.

Klar. (B)

Bkl.

Fg.

Kfg.

Pk.

Bek.

Kl. Tr.

Gr. Tr.

TT.

Cel.

This musical score page contains staves for various instruments. The woodwind section includes Piccolo (Picc.), Flute (Fl.), Oboe (Ob.), English Horn (E. Hrn.), Clarinet in B-flat (Klar. (B)), Bass Clarinet (Bkl.), Bassoon (Fg.), and Contrabassoon (Kfg.). The string section includes Percussion (Pk.), Bassoon (Bek.), Clarinet in C (Kl. Tr.), Trumpet (Gr. Tr.), and Trombone (TT.). The Cello (Cel.) part is also present. The score features complex rhythmic patterns, including triplets and sixteenth-note runs, with dynamic markings such as *pp* and *8va*. The notation is in treble and bass clefs, with various accidentals and articulation marks.

Violin I (Vn I) musical score. The staff shows a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The notation includes a series of rests followed by a melodic phrase starting with a quarter note G4, followed by eighth notes A4, B4, and C5, and ending with a quarter note D5.

Vn I

Violin II (Vn II) musical score. The staff shows a treble clef and a key signature of one sharp (F#). The notation includes a series of rests followed by a melodic phrase starting with a quarter note G4, followed by eighth notes A4, B4, and C5, and ending with a quarter note D5.

Vn II

Viola (Vla) musical score. The staff shows an alto clef and a key signature of one sharp (F#). The notation includes a series of rests followed by a melodic phrase starting with a quarter note G4, followed by eighth notes A4, B4, and C5, and ending with a quarter note D5.

Vla

Violoncello (Vc) musical score. The staff shows a bass clef and a key signature of one sharp (F#). The notation includes a series of rests followed by a melodic phrase starting with a quarter note G3, followed by eighth notes A3, B3, and C4, and ending with a quarter note D4.

Vc

Kontrabaß (Kb) musical score. The staff shows a bass clef and a key signature of one sharp (F#). The notation includes a series of rests followed by a melodic phrase starting with a quarter note G2, followed by eighth notes A2, B2, and C3, and ending with a quarter note D3.

Kb

179

Picc. Fl. Ob. E. Hrn. Klar. (B) Bkl. Fg. Kfg.

Detailed description: This block contains the musical notation for measures 179 through 186 for the woodwind section. The instruments listed are Piccolo (Picc.), Flute (Fl.), Oboe (Ob.), English Horn (E. Hrn.), Clarinet in B-flat (Klar. (B)), Bassoon (Bkl.), Bassoon in F (Fg.), and Contrabassoon (Kfg.). Each instrument has a staff with a treble clef, except for the Contrabassoon which has a bass clef. The notation consists of a series of eighth notes across the measures, with some rests. The page number 179 is in a box at the top left.

179

Pk. Bck. Kl. Tr. Gr. Tr. TT.

Detailed description: This block contains the musical notation for measures 179 through 186 for the percussion section. The instruments listed are Snare Drum (Pk.), Bass Drum (Bck.), Cymbals (Kl. Tr.), Gong (Gr. Tr.), and Tom-toms (TT.). Each instrument has a staff with a bass clef. The notation consists of a series of eighth notes across the measures, with some rests. The page number 179 is in a box at the top left.

179

Cel.

Detailed description: This block contains the musical notation for measures 179 through 186 for the strings section. The instrument listed is Cello (Cel.). The notation is on a single staff with a bass clef, showing a series of eighth notes across the measures. The page number 179 is in a box at the top left.

179

Detailed description: This block contains the musical notation for measures 179 through 186 for the double bass section. The notation is on a single staff with a bass clef, showing a series of eighth notes across the measures. The page number 179 is in a box at the top left.

Vn I

VnII

Vla

Vc

Kb

Picc.

Fl.

Ob.

E. Hn.

Klar. (B)

Bkl.

Fg.

Kfg.

Pk.

Bck.

Kl. Tr.

Gr. Tr.

Tt.

Cel.

ჩასაბერები და დასარტყამები, მოგვიანებით კი სიმებიც, ხან ჩურჩულით, ხან ხმით
წარმოთქვამენ ქვემოთ მოცემულ ტექსტს, ჯერ ცალკეულ სიტყვებს, მერე ფრაგმენტებს
და ფრაზებს, ბოლოს კი სრულ კონდაქს. მშვიდად და წყნარად, sotto voce.

Woodwinds and percussion, later also strings, start to whisper and speak the text below, beginning with
single words, then - fragments and phrases, finally - the whole text. Quiet and peaceful, sotto voce.

	przebaczenie grzechów	Twymi modlitwami
dajesz	Siateś	zbierasz
we łzach	przyjąłeś	Grzegorzcu święty
Chrystusa	w radości	
Siateś we łzach, zbierasz w radości, Chrystusa przyjąłeś i Twymi modlitwami wszystkim dajesz przebaczenie grzechów, Grzegorzcu święty.		

Vn I

ppp

VnII

ppp

Vla

ppp

Vc

ppp

Kb

ppp



Reso Kiknadze, Georgian jazz saxophonist and composer
Rector of The Vano Sarajishvili Tbilisi State Conservatoire, Georgia

**BIBLIOGRAFIA PRAC WOJCIECHA MATERSKIEGO
DOTYCZĄCYCH HISTORII GRUZI
I STOSUNKÓW POLSKO-GRUZIŃSKICH**

1987

1. [Article] *Gruzja i mocarstwa (1917-1921)*, cz. I: 1917-1918, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1987, t. XXIII, s. 81-18.

1988

2. [Review] Bohdan Baranowski, Krzysztof Baranowski, *Historia Gruzji*, Wrocław etc. 1987, „Dzieje Najnowsze” 1988, nr 2, s. 229-235.

1989

3. [Article] *Gruzja i mocarstwa (1917-1921)*, cz. II: 1919-1921, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1989, t. XXV, s. 49-94.

1991

4. [Article] *Polsko-gruziński sojusz wojskowy 1920 r.*, [w:] *Wojna polsko-sowiecka. Przebieg walk i tło międzynarodowe*, pod red. Andrzeja Koryna, Warszawa 1991, s. 203-206.
5. [Article] *Misja Tytusa Filipowicza w Tbilisi (kwiecień 1920 r.)*, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1991, nr 1, s. 26-29.
6. [Article] *Partner na Zakaukaziu*, „Odgłosy” 16 VI 1991, nr 4, s. 11.

1992

7. [Article] *Zagadnienie niepodległości Gruzji w stosunkach międzynarodowych 1918-1921*, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1992, t. II, s. 5-9.
8. [Article] *Wielkość i upadek kraju Kartwelów*, „Prawo i Życie” 4 IV 1992, nr 14, s. 10-11.
9. [Article] *Wielkość i upadek kraju Kartwelów. Krótkotrwała niepodległość*, „Prawo i Życie” 11 IV 1992, nr 15, s. 11.

1993

10. [Article] *Jeszcze o Gruzinach, oficerach Wojska Polskiego*, „Polska Zbrojna. Magazyn tygodniowy” 1993, nr 220, s. 1.

1994

11. [Monograph] *Georgia rediviva. Republika Gruzjińska w stosunkach międzynarodowych 1918-1921*, ISP PAN, Warszawa 1994, str. 192.
12. [Editor] „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1994, t. IV, str. 103.
13. [Article] *Republika Gruzjińska 1918-1921. Bilans polityki wewnętrznej*, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1994, t. III, s. 5-14.

1995

14. [Article] *Polska akcja wojskowa w Gruzji i na Zakaukaziu (1917-1920)*, [w:] *Międzymorze. Polska a kraje Europy Środkowo-Wschodniej XIX-XX wiek. Studia ofiarowane Piotrowi Łossowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, pod red. Andrzeja Ajnenkła i in., Warszawa 1995, s. 125-133.
15. [Document] *Rozpoznanie przez NKWD ZSRR Kolonii Gruzjińskiej w Polsce (1939 r.)*, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1995, t. IV, s. 80-83.
16. [Information] *Wizyta gen. Johna Shalikashvili w Warszawie*, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1995, t. IV, s. 94.
17. [Information] *Biała chusta*, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1995, t. IV, s. 96-97.

1996

18. [Editor] „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1996, t. V, str. 100.
19. [Review] „*Artanudzi*” nr 1-4, 1994-1995, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1996, t. V, s. 91-92 (tytuł recenzji: *Witamy „Artanudzi”*).
20. [Review] *Mokcewaj Kartlisaj. Nawrócenie Kartlii*, Warszawa 1995, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1996, t. V, s. 92-94.
21. [Review] Wojciech Jagielski, *Dobre miejsce do umierania*, Poznań 1994, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1996, t. V, s. 96-97.

1997

22. [Editor] „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1997, t. VI, str. 120.
23. [Document] *Nieznany epizod stosunków polsko-gruzińskich (1922 rok)*, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1997, t. VI, s. 90-92.

1998

24. [Editor] „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1998, t. VII, str. 175.
25. [Review] *Materiały do historii Polskiej Oddzielnej Brygady na Kaukazie 1917-1918 w Centralnym Archiwum Wojskowym*, oprac. Zdzisław G. Kowalski, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 1996, nr 19, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1998, t. VII, s. 167-168.
26. [Review] *Conflict, cleavage, and change in Central Asia and the Caucasus*, ed. by Karen Dawisha and Bruce Parrott, Cambridge 1997, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1998, t. VII, s. 174.

1999

27. [Editor] „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1999, t. VIII, str. 144.
28. [Article] *Powstanie narodowyzwolenicze 1924 r. w Gruzji*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. XXXVI, Warszawa 1999, s. 57-68.
29. [Article] *Wspieranie Kaukazu*, „Życie Warszawy” nr 243, 16-17 X 1999, s. 17.
30. [Review] Tymon Tytus Chmielecki, *Gruziński katolicyzm w XIX i na początku XX wieku w świetle archiwów watykańskich*, Toruń 1998, „Kwartalnik Historyczny” 1999, nr 2, s. 125-129.

2000

31. [Monograph] *Gruzja*, Seria: *Historia państw świata w XX w.*, Wyd. TRIO, Warszawa 2000, str. 355.
32. [Article] *Powstanie i upadek państw narodowych na Zakaukaziu (1918-1921)*, [w:] *Państwa narodowe Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, pod red. Wiesława Balceraka, Łowicz-Warszawa 2000, s. 147-158.

33. [Article] *Zakaukaska Federacyjna Republika Demokratyczna*, [w:] *W kręgu polityki, dyplomacji i historii XX wieku. Księga Jubileuszowa Prof. Waldemara Michowicza*, pod red. Bogusława Rakowskiego i Andrzeja Skrzypka, Łódź 2000, s. 155-166.
34. [Article] *Wojska niemieckie w Gruzji w 1918 roku*, [w:] *Polska-Niemcy-Europa. Księga Jubileuszowa z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin Profesora Jerzego Holzera*, Warszawa 2000, s. 383-397.
35. [Review] *Kraj Zakaukaski w relacjach dyplomatów II Rzeczypospolitej*, oprac. Andrzej Furier, Poznań 1999, „*Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*” 2000, t. XXXV, s. 265-266.

2001

36. [Article] *Kwestia tzw. pierwszej niepodległości republik Zakaukazia (1918-1921)*, „*Obóz*”, 2001, nr 39, s. 9-20.

2002

37. [Article] *Pięćset lat kontaktów polsko-gruzińskich. Zarys problematyki*, [w:] *Polacy w Gruzji*, pod red. Edwarda Walewandra, Lublin 2002, 55-66.
38. [Article] *Emigranci z Kaukazu w Polsce w okresie międzywojennym*, [w:] *Emigracja rosyjska. Losy i idee*, pod red. Romana Bäckerera i Zbigniewa Karpusa, Łódź 2002, s. 361-371.

2003

39. [Article] *Kontakty polsko-gruzińskie w XIX i XX wieku*, [w:] *Aktual'nyje problemy sławianskoj istorii XIX i XX wiekow. K 60-letiju professora Moskowskogo uniwersiteta Giennadija Filippowicza Matwiejewa*, otw. red. Z.S.Nanaszewa, Izd. Moskowskogo gorodskogo objedinenija archiwow, Moskwa 2003, s. 44-54.
40. [Document] *Próba pozyskania poparcia władz RP dla powstania narodowyzwoleńczego w Gruzji w 1924 roku*, „*Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies*”, nr 9-10, Warsaw 2002-2003, s. 145-148.

2004

41. [Article] *Z dziejów polskiej obecności wojskowej na Zakaukaziu*, [w:] *Polacy w Gruzji. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Państwowy Uniwersytet*

im. Iw. Dżawachiszwili i Uniwersytet Warszawski. Tbilisi 26-27 października 2000 r., pod red. Marii Filiny i Józefa Porayskiego-Pomsty, Warszawa 2004, s. 86-90.

42. [Article] *Polonel samchedrotha amierkawkasiami kophnis istoriidan*, [w:] *Poloneleri sakarphweloschi*, Tbilisi 2004, s. 92-97.
43. [Article] *Polonel samchedrotha amierkawkasiami kophnis istoriidan*, [w:] *Kolonelebis 200 tseli kawkasiami karthel-poloneri erthierthkawtirebi*, Tbilisi 2004, s. 109-118.
44. [Document] *Gruzini – ofiary zbrodni katyńskiej. (Dokument z post-sowieckiego zasobu archiwalnego)*, „Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies”, No 11, Warsaw 2004, s. 89-93.

2005

45. [Article] *Zakaukazie – obszar rywalizacji pomiędzy Rosją, Turcją i Persją*, [w:] *Kaukaz w dobie globalizacji*, pod red. Andrzeja Furiera, Poznań 2005, d. 13-31.
46. [Review] *Nikołaj (Niko) Dżawachiszwili, Gruziny pod rosyjskim flagom. (Gruzinskie wojennoje i gosudarstwiennoje diejatieli na służbie Rossii w 1703-1917 gg.)*, Izd. Tbilisskiego Uniwersytetu, Tbilisi 2003, „Dzieje Najnowsze”, 2005, nr 2, s. 216-218.

2008

47. [Article] *Gruzini – oficerowie kontraktowi Wojska Polskiego*, „Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies”, No 16, Warsaw 2008, s. 13-29.
48. [Interview] *Zabrać Rosji olimpiadę*, „Angora”, 24 VIII 2008, nr 34, s.14-15.
49. [Interview] *Pokój made in Rosja*, „Gość Niedzielny”, 7 IX 2008, nr 36.

2009

50. [Article] *Sowiecko-gruziński traktat pokojowy z maja 1920 r.*, [w:] *Kaukaz w stosunkach międzynarodowych – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, pod red. Pawła Olszewskiego i Kazimierza Borkowskiego, Piotrków Trybunalski 2008, s. 173-184.

2010

51. [Monograph] *Gruzja, Seria: Historia państw świata w XX i XXI wieku*, wyd. drugie zmienione, Wyd. TRIO, Warszawa 2010, s. 491.

52. [Article] *Nawiązanie stosunków dyplomatycznych między II Rzeczpospolitą a Republiką Gruzjińską*, [w:] *Polacy w Gruzji. Poles in Georgia*, red. Jolanta Lewińska, Warszawa 2010, s. 62-78.
53. [Article] *Problem przyjęcia Republiki Gruzjińskiej do Ligi Narodów*, [w:] *Narody i polityka. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Tomaszewskiemu*, pod red. Augusta Grabskiego i Artura Markowskiego, Warszawa 2010, s. 103-120.

2011

53. [Article] *Gruzini oficerowie kontraktowi Wojska Polskiego*, [w:] *Wspólne losy Gruzynów i Polaków. Gruzja nieznana*, oprac. Dawid Kolbaia, Piotr Hlebowicz, Piotr Warisch, Kraków 2011, s. 40-51.
54. [Review] *Aleksiej Wasiljewicz Szyszow, Dwugławyj orioł nad Kawkazom 1804-2008 gody*, Izdatielskij dom „Wieczie”, Moskwa 2009, „Dzieje Najnowsze”, 2011, nr 1, s. 232-237.
55. [Review] *Gruzja... daleka, a bliska*, [z:] Wojciech Górecki, *Toast za przodków*, Wyd. Czarne, Wołowiec 2010, „Res Publica Nowa”, nr 13 wiosna 2011, s. 141-144.
[Information] *Sprawozdanie z VI Międzynarodowego Sympozjum Kartwelologicznego odbytego w dniach 14-18.XI.2011 roku w Tbilisi*, „Nowa Polityka Wschodnia”, 2011, nr 1, s. 296-301.

2012

56. [Article] *Polish-Georgian relationships in the Polish historical records*, „Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies”, No 22, Warsaw 2012, s. 213-222
57. [Chapter] *Czynniki wewnętrzne i międzynarodowe powstania państw narodowych w rejonie Zakaukazia w 1918 r.* [w:] *Ku wolności... Czynniki wewnętrzne i międzynarodowe powstania niepodległych państw w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX-XX wieku*, pod red. Edwarda Wiśniewskiego, Łódź 2012, s. 285-295
[Article] *Kaukaz w polityce międzynarodowej 1917-1921*, [w:] *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918-1940)*, pod red. Marka Kornata, Warszawa 2012, s. 127-136.

2013

58. [Chapter] *XX Wiek – Niepodległość i sowietyzacja: tradycja państwowa a budowa suwerennych państw w regionie*, [w:] *Wpro-*

wadzenie do studiów wschodnioeuropejskich, t.: *Armenia, Azerbejdżan, Gruzja – przeszłość i teraźniejszość*, pod red. Mariusza Korzeniowskiego, Dariusza Tarasiuka i Krzysztofa Latawca, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2013, s. 63-90.

[Article] *Losy Gruzinów oficerów kontraktowych Wojska Polskiego po 17 września 1939 roku*, [w:] *Spółeczeństwo – wojsko – polityka. Studia i szkice ofiarowane Profesorowi Adamowi Czesławowi Dobrońskiemu z okazji 70 urodzin*, pod red. Małgorzaty Dajnowicz, Adama Miodowskiego i Tomasza Wesołowskiego, Białystok 2013, s. 403-416.

2015

59. [Article] *Sól w oku bolszewików. Gruzja niepodległa 1918-1921*, „Mówią Wieki. Magazyn historyczny”, 2015, nr 2, s. 47-51.

2016

60. [Article] *Gruzini – oficerowie kontraktowi Wojska Polskiego w kampanii wrześniowej 1939 r.*, „*Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies*”, № 26, Warsaw 2016, s. 243-284.

*Bibliografię zebrał i przygotował
do druku David Kolbaia*

CHRONICLE

WIZYTA DELEGACJI STUDIUM EUROPY WSCHODNIEJ UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO W GRUZJI: 12-15 WRZEŚNIA 2015

W dniach 12 – 15 września 2015 r. przebywała w Gruzji z oficjalną wizytą delegacja Studium Europy Wschodniej UW, która wzięła udział w uroczystościach religijnych upamiętniających 20 - tą rocznicę kanonizacji św. Grzegorza Peradze, przedwojennego profesora Uniwersytetu Warszawskiego oraz w uroczystym posiedzeniu Rady Miasta Tbilisi, podczas którego podpisano memorandum o nadaniu jednej z nowych ulic Tbilisi imienia Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego. W skład delegacji wchodził: dyrektor SEW UW (przewodniczący) Jan Malicki, wykładowcy: prof. Kazimierz Jurczak, prof. Leszek Zasztowt, Dziekan WFiS UW prof. Krzysztof Kosela, Dziekan WH UW prof. Elżbieta Zybert, dr David Kolbaia, mgr Aleksandra Gryźlak, płk rez. Tadeusz Krząstek. Honorowymi gośćmi byli: ojciec dr Henryk Paprocki, posłanka na Sejm RP Małgorzata Gosiewska oraz Ireneusz Derek, członek Rady Polsko-Ukraińskiej Izby Gospodarczej. 12 września delegacja w godzinach przedpołudniowych udała się z Tbilisi do Sygnaghi i następnie do Bodbe, gdzie znajduje się starożytny klasztor żeński, w którym pochowano św. Nino. W drugiej części dnia delegacja po przybyciu do Bakurciche, rodzinnej miejscowości Grzegorza Peradze, uczestniczyła w liturgii upamiętniającej 20-tą rocznicę jego kanonizacji. W nabożeństwie odprawionym przez ojca Giorgi licznie uczestniczyli przedstawiciele rodziny świętego Grzegorza Peradze, miejscowych władz i mieszkańcy Bakurciche. W tej cerkwi pochowany został ojciec św. Grzegorza Peradze. Z domu, w którym mieszkała rodzina pozostały tylko fragmenty, ale i te stanowią obok świątyni cenne pamiątki związane z osobą św. Grzegorza Peradze. 13 września przed południem delegacja wraz z gośćmi brała udział w uroczystej liturgii upamiętniającej także 20-tą rocznicę kanonizacji św. Grzegorza Peradze w katedrze w Tbilisi – słynnej Sameby - Kościół Trójcy Świętej. Po liturgii delegacja została podjęta obiadem przez Patriarchę Kościoła Gruzińskiego, Eliasza II. W spotkaniu z Patriarchą uczestniczył także Ambasador Rzeczypospolitej Polskiej Andrzej Cieszkowski oraz Sekretarz Ambasady RP Michał Żochowski. Dr Kolbaia miał możliwość wręczyć Patriarsze Eliaszowi upominek w imieniu delegacji. W trakcie spotkania dyr. Jan Malicki poinformował Patriarchę Eliasza II o celach wizyty delegacji, w tym także o promowaniu idei nadania jednej z ulic Tbilisi imienia Józefa Piłsudskiego, dzięki decyzji którego przyjęto do Polski w 1921 r. gruzińskich oficerów i kadetów. Patriarcha Eliasz II w wypowiedzi podkreślił, że z „najwyższym poparciem” przyjmuje propozycję uhonorowania zasług marszałka J. Piłsudskiego w tej formie w Tbilisi. Po spotkaniu delegacja udała się na cmentarz i złożyła wiązanek kwiatów na grobie prof. Alexandra Rondelego, przyjaciela Polski, zasłużonego dla Gruzji naukowca i działacza państwowego. Późnym popołudniem delegacja uczestniczyła w sesji naukowej zorganizowanej przez Uniwersytet św. Andrzeja w Tbilisi na temat: „Prace i wydawnictwa Studium Europy Wschodniej UW nad życiem i twórczością św. Grzegorza Peradze”. Ojciec Henryk

Paprocki oraz dr David Kolbaia prezentowali i omówili najnowsze książki ukazujące życie i dorobek twórczy św. Grzegorza Peradze. Dr David Kolbaia przekazał pieniądze zebrane podczas aukcji charytatywnej zorganizowanej przez Seminarium Kaukaskie Studium Europy Wschodniej UW matce bohatera Gruzji, który ratując mieszkańców Tbilisi podczas powodzi oddał swoje młode życie. 14 września miało miejsce spotkanie delegacji SEW z prorektorem prof. J. Salukvadze oraz pracownikami naukowymi Uniwersytetu im. Dżawachiszwili. Dziękani UW i dyr. J. Malicki omówili możliwe formy bliższej współpracy naukowej z Uniwersytetem im. Dżawachiszwili. W intencji marszałka Józefa Piłsudskiego w kościele polskim pod wezwaniem św. Piotra i Pawła w Tbilisi odprawiona została msza święta. Uczestniczył w niej także Ambasador RP w Gruzji. Niezwykle ważny dla procedury podejmowania decyzji przez Radę Miasta Tbilisi był wyjazd delegacji SEW i gości, Ambasadora i Sekretarza Ambasady RP, Przewodniczącego Rady Miasta Giorgi Alibegashvili oraz Przewodniczącej Komisji Nazewnictwa Lii Jakhveladze, w celu dokonania wizji lokalnej przyszłej ulicy im. Józefa Piłsudskiego. Delegacja mogła poznać tę nową dzielnicę Tbilisi, miasteczko olimpijskie i uznała, że propozycja władz miasta jest godna przyjęcia. G. Alibegashvili podkreślił, że rejon wkrótce zostanie przekazany miastu do użytku i dalej już bez przeszkód będzie możliwe procedowanie nadania imienia J. Piłsudskiego. Po południu 14 września delegacja i przedstawiciele Ambasady RP (ambasador i sekretarz) złożyli wspólnie kwiaty przed pomnikiem Ś.P. Prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego. Kulminacyjnym momentem dnia była ceremonia w magistracie ogłoszenia przez władze Tbilisi decyzji o nadaniu ulicy imienia Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego. Radni podpisali ozdobny dokument (dwa egzemplarze). Jeden z nich Przewodniczący Rady Miasta wręczył uroczystość Ambasadorowi Rzeczypospolitej Polskiej. Po tej doniosłej ceremonii nastąpiło otwarcie wystawy fotograficznej autorstwa dr. D. Kolbai o archimandrycie św. Grzegorz Peradze i gruzińskich oficerach w Wojsku Polskim 1921-1945. W uroczystości uczestniczyła liczna grupa mieszkańców Tbilisi, przedstawiciele środowisk naukowych, polonijnych, wysocy urzędnicy państwowi i korpus dyplomatyczny, a także absolwenci programów stypendialnych prowadzonych przez Studium. W godzinach wieczornych delegacja została zaproszona na uroczyste przyjęcie w rezydencji Ambasadora RP w Gruzji. Ambasador Andrzej Cieszkowski oraz Przewodniczący Rady Miasta zaprezentowali ponownie Akt – Memorandum o nadaniu jednej z ulic stolicy imienia Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego. Udział w przyjęciu kończył część oficjalnego pobytu delegacji Studium Europy Wschodniej UW w Gruzji.

Tadeusz Krząstek

GRUZJA W BADANIACH I AKTYWNOŚCI STUDIUM RUOPY WSCHODNIEJ UNIwersytetu warszawskiego 1990-2015

18 kwietnia 2016 r., w Sali Senatu UW odbyło się wyjątkowe wydarzenie – prezentacja „Gruzja w badaniach i aktywności Studium Europy Wschodniej 1990-2015” – zorganizowane w ramach obchodów jubileuszu 200-lecia Uniwersytetu Warszawskiego. Prezentację prowadził dr David Kolbaia - kierownik Seminarium kaukaskiego SEW UW, redaktor naczelny czasopisma „Pro Georgia” i sekretarz naukowy Międzynarodowych

Sesji Kaukazologicznych im. św. Grzegorza Peradze. W wydarzeniu udział wzięli również prof. Wojciech Materski, (historyk, politolog, kartwelolog, a także członek redakcji czasopisma „Pro Georgia”) oraz ks. prof. Henryk Paprocki (teolog, duszpasterz Prawosławnego Punktu Duszpasterskiego im. św. G. Peradze, redaktor „Dzieł Zebranych św. Grzegorza Peradze). Do udziału w prezentacji zaprosiliśmy również absolwentów „Studiów Wschodnich”, którzy podzielili się z publicznością wynikami swoich badań prowadzonych w Gruzji. Goście prezentacji mieli szansę poznać losy emigracji gruzińskiej w przedwojennej Polsce, historię gruzińskich oficerów kontraktowych w Wojsku Polskim, jak również postać św. Grzegorza Peradze. Prezentacja przybliżyła historię polskich badań dotyczących Gruzji. Na tym tle ukazane zostały osiągnięcia Studium Europy Wschodniej UW – najważniejsze wydawnictwa, konferencje i projekty badawcze, dzięki którym Gruzja staje się coraz lepiej znana. W spotkaniu uczestniczył także Jego Ekscelencja Ambasador Gruzji w Polsce Nikołoz Nikołozishvili. Prezentację zamknął wyjątkowy koncert gruzińskiego zespołu wokalnego „Sakhioba”, który specjalnie dla zebranych wykonał tradycyjne pieśni z różnych regionów Gruzji. Prezentacji towarzyszyła wystawa poświęcona gruzińskim oficerom kontraktowym w Wojsku Polskim II RP. Na koniec wszystkich naszych gości zaprosiliśmy do skosztowania słynnego i docenianego na całym świecie gruzińskiego czerwonego wina Saperawi.

Aleksandra Gryźlak

